

Нартмæ уыди хорз минцугæг –
кæрæдзиуыл комдзог нæ цыдысты.
НАРТЫ КАДЖЫТÆ

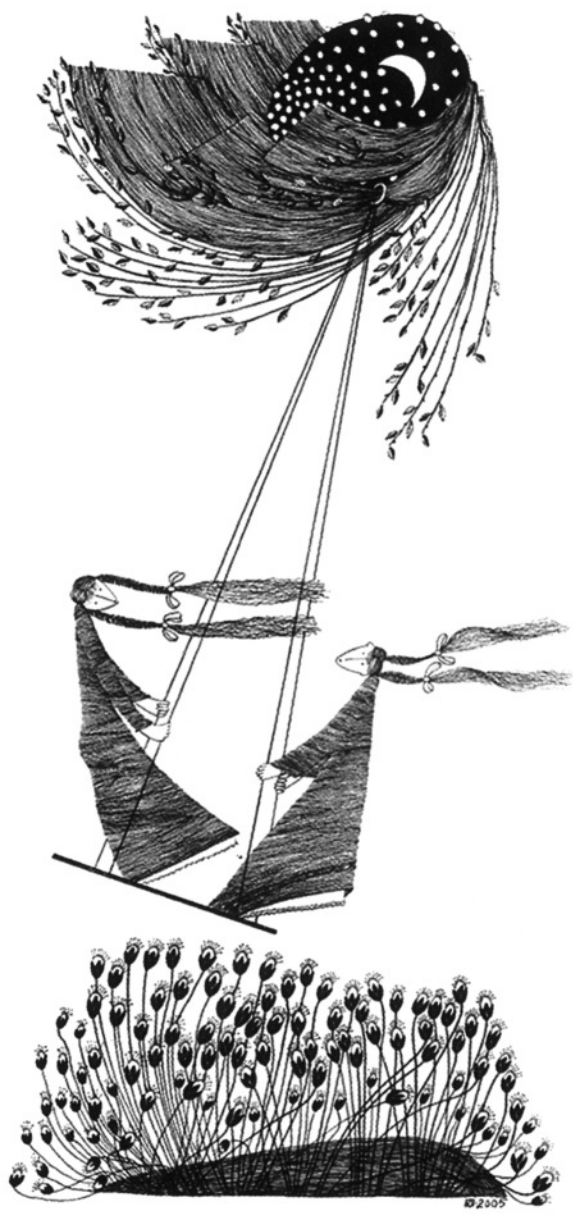
Комдзоггæнæг йæхиуыл дæр комдзог рацæуы.
ИРОН АЕМБИСОНД

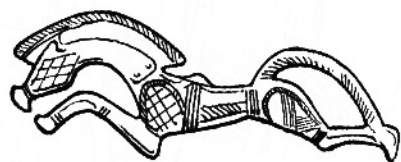
7

2008

МАХ ДУГ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2008

МАХ ДУГ

7
'08

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрзон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,

КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,

НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2008

НОМЫРЫ ИС:

ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Ахсадапта. Аемдзавгата 5

ПАИТЫ ХАРИТОН: 100 АЗЫ

Поэтга поэты тыххай 20

ПАИТЫ Харитон. Салимат. Скъуыддзаг поэмайа 23

БУЛКЪАТЫ МИХАЛ : 80 АЗЫ

БУЛКЪАТЫ Михал. Сырх хъаймат. Романай хицан хайтта 32

*МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег. Дидинвадис, цъиувадис.
Аемдзавгата* 93

ГАББАРАТЫ Феликс. Сабибонты тавс 97

*ФИДАРАТЫ Руслан. Аембахсы рæстаг гамхуда.
Аемдзавгата* 113

РУБАЙТЫ Барис. Хъауккаг хабæртта 115

ДЖИГОТЫ Елбырз. Фыдаалгыст. Аемдзавга 119

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ 120

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТА

МУРАСТЫ Эльбрус. Йа уды фарн 137

АХУЫРГАЕНАГАЕН АХХУЫСАЕН

*МЗОКТЫ Асламбег. Факультативон ахуырта «Нарты
кадджыгай».* 146

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ 156

*Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкад разы нæ вайы*

ДЖЫККАЙТЫ Шамил

ÆХСÆДÆНТÆ

ФÆДЗÆХСТ

Мæ Дзырд, цæуыс тæссаг балцы хæстонæй,
Хъæудзæн дæ тохы ныфс æмæ æхсар.
Церечы згъæр дыл нæй, фæлæ нæртонæй
Уæддæр дæ хъару сау тыхтыл æвзар.

Нæ дын тæрсын æргом хæсты фыдгултæй,
Сæ хотых сын дæ ныхыдзуар сæтдзæн.
Дæхи сæ хиз — æмбулдзысты дæ хъултæй,
Сæ чындз дын сау марг нуазæны дæтдзæн.

Фæлтæрд ысты фæдфæливæнты, ахуыр,
Сæ уарт — æхца, сæ марæн кард — гæртам;
Цæудзæн дæ размæ урс дарæсы хахуыр,
Хъуыздзæн дæ фæстæ гамхуды хæрам;

Хъæудзæн дæ схонау арт цæгъдын дæ удæй,
Фæдæлдзæх вæййы уаз рухсæй фыдæх.
Куы сафой даутæ Иры дзыхъхъ æнудæй,
Уæд сатæг кæн сæууон æртæхæй зæхх.

Хæрам тымыгътæ а бæстыл куы хъызой,
Уæд-иу æй тавæд рухс хурау дæ хъарм.
Уызынæ ды Рæстдзинадæн сæрхъызой,
Фыдрынæй бахиз Уарзт æмæ Æфсарм.

2005 аз

УАЗАЛ УАЛДЗÆГ

Уазал нæм уалдзæг нæ уадзы,
Хъæдыл нæ хæцы сыфтæр.
Бады мæлдзой хур мæрдадзы,
Салд хуымты нал тæфсы мæр.

Арвы къуырф байдзаг нæ мастæй,
Дардыл йæ быдыр ныттар.
Артъауыз феуæгъд йæ бастæй,
Цардыл æфтауы былар.

Тар бон мæ зæрдæ нырхæндæг,
Бахорз нæ арtdзæсты зынг.
Равдæлон Нафы нæ хæндыг,
Агмæ дзыназы нæ фынг.

Агурын удлæууæн — уæгъды.
Аргъуаны — цæл æмæ хъазт...
Цард мыл йæ хъыгтæ рæдзæгъды,
Судзы сындзын арты уарзт.

Æрхы хъуынджын мамм æрхъуызы,
Хъал адæм хъазынц уæддæр:
Арвмæ сæ къæрцæмдзæгъд хъуысы,
Фарнмæ нæ хъуысы мæ хъæр.

2004 азы 24 апрель

ДЗУАПП

Фæрсыс, цæмæн цæуын æрхуымæй,
Мæ дзых цæмæн баци æмыр?
Æгъгъæд у! — мауал мæ къах уымæй,
Æфхæрд кæд фæцæгъды фæндыр?

Мæ арв мын дуг йæ милтæй сæрды,
Ныр ма цы ныфсæй уон дзырдхъом?
Беслæны басыгъди мæ зæрдæ,
Фæци йæ сæджы бын нæ ном.

Фæхуыдуг уаз туджы нæ зарæг,
 Мæсыг нын нал баззад хæстæн.
 Нæ фæндаг Кады кæхцмæ снарæг,
 Нæ худ нын раивта кæрдæн.

Ныууадз, фыдæлтты кадæг ма мыс,
 Нæ баззад сæфт Нартæн фæдон.
 Беслæны бамынæг нæ намыс,
 Беслæны баталынг мæ бон.

Мæ ирæн Чъехы дуар — æрвæдзæг,
 Нæ хурх нын балвæста хъæбæр.
 Нæ къухæй нал хауы нæ лæдзæг,
 Хъазуатæй нал хъуысы нæ хъæр.

Фæци нæртон Ныхас æдзæрæг,
 Нæ таурæгъ хъарæгæй фæцис.
 Æз ма кæмæн цæгъдон дзæнгæрæг,
 Фæсхæст цæуыл кæнон фæдис?

2007 азы сентябрь

Г А Н И С

Лæууы гуыбырæй Хъуды хох мæрдхуызы,
 Йæ сау цæссыгтæ суадæттæй цæуынц.
 Дыууæ ингæнæй сусæг марой хъуысы,
 Дыууæ тæрсыл дыууæ маргъы кæуынц.

Дзыназы Ганис хохранбын æрхуымæй,
 Хъæрзы Секъайы сау хæдзар пырхæй.
 О, скодтой мохе фосдарæн йæ хуымæй,
 Зынынц йæ дуртыл тугвæдтæ сырхæй.

Тындыз Арагви сæфт хъæутæн сæ рæзты,
 Йæ гуырæн не сты Иры хæхтæ ныр...
 Кæддæр нæ дзырд нæ хъыг зæгъын фæрæзта,
 Цæмæн у абон цавддурау æмыр?

Цы кодтой ир сæ ныййарæг мад Æрдзæн,
 Кæдæм калы йæ хъарм хъæбысæй мах?
 Цæргæсбадæнты сау халон æрцæрдзæн,
 Уыдзæн вайнахæн дзуары хъæд гæнах.

О иры бардуаг, арвгæрон кæм тæхыс?
 Дæ фарн фыдбонты срухс кæнæд нæ ных!
 Титан, нæ хъæрмæ рарæдуд дæ рæхыс,
 Дæ зынгæй ратт æфхæрд адæмæн тых.

2003 азы 23 сентябрь

* * *

Фыды зæхх йæ хæрзтыл таучел у, рæдау,
 Йæ фырттæн йæ рыг дæр — сызгъæрин.
 Хъæддаг бардзæй адæм ыскодта æгъдау,
 Æвзаг сæ ыскæны æмдзæрин.

Нæ цард æмæ кадæн æфсарм у сæрон,
 Æфсарм æмæ фарн у æвзаг дæр.
 Зæрдæ æмæ зондæй цы лæг нæу ирон,
 Уый ирæн — фыдгулæй ызнагдæр.

Фыдæлтау ныры фæлтæр не сты нæртон,
 Фæныкгуыз кæд фæцæуы стæры!
 Ныббæтты уæрæседзау махæн тæрхон,
 Æгъдау нын йæ уагыл æвæры.

Нæ фарн æмæ Нартыл трактаттæ фыссынц,
 Йæ мыггаг кæмæй ферох, уыдон.
 Æфстау зонд нын хинæй фæзмынæн хæссынц,
 Кæнынц нæ нæ зынты дывыдон.

Æвзарæм ма дзаг фынгтыл абон нæ тых,
 Ысгуыхт ма кæй æфтауы дисы!
 Куырыхоны фæсдуармæ ссоны къæйных,
 Гæлхуыр лæг дæр Кады кæхц сисы.

Мæ бæстæ, ныллæууыд дæ цæссыг цыхцыр,
 Хæры дын фыд-зæнæг дæ хъиутæ.
 Кæмæн дарыс мадау хæларæй æхсыр,
 Уый калмау æхсыны дæ риутæ.

О Иры зæхх, ратт нын дæ хæртæй рæдау,
 Зынæд нæм дæ рыг дæр сызгъæрин.
 Æфтауæд нæ уарэт æмæ кадыл æгъдау,
 Ирон дзырд нæ скæнæд æмдзæрин.

2002 азы 20 октябрь

* * *

Къуырфбадт кæнынц мæ Иры дзыхъхъы
 мигътæ,
 Рæфты сыл сæфт хур нал æндзары арт...
 Ныууагътам пыхсы тохы бон нæ уарт,
 Нæ кард нын цинтыл баивтой нæ сихтæ.

Кæнæм нæ тых æнæ сæрфатæй дихтæ,
 Быхсæм тыхстæй æфхæрд æмæ хъыгдард.
 Кæрæф хæлæрттæ разынынц мæнгард,
 Ыстоны знаг мæ игæрæй кæрдихтæ.

Цы кæнон ныр? Цагъарау дæн уæнгбаст,
 Нæ фæндаг дарддæр — тулæн æмæ нарæг,
 Кæнынц фыдгултæ Иры зæхх хъæухаст.

Æрбадт мæ риуы сау катый — мæ марæг,
 Куы ратонид мæ зæрдæйæ мæ маст,
 Уæд хъуысид арвмæ дуртæн дæр сæ хъарæг.

2006 азы 20 май

БÆХ ÆМÆ КУЫЦЗ

Нæ Зæхх гыцпыл хъазæн у — къори,
 Йæ таурæгъ — хæст æмæ фæдис.
 Æлгъын у ног цаутыл истори,
 Цы ис, уый раджы дæр уыдис.

Уыдис Калигула æгъатыр,
 Сенатмæ батардта йæ бæх;
 Дзырдта: “Мæ хайуан дæр — сенатор,
 Уæ цуры сфидауы дзæбæх”.

Фæци уæздан бæхæн йæ рæстæг,
 Сенаты нал кæндзæн мыр-мыр.
 Нæ вæййы змæст заман æвæстаг,
 Куыдзы дуг ралæууыди ныр.

Тыхбар йæ кæнонтæ куыд уадза?
 Йæ тæрхон — раст æмæ сыгъдæг.
 Уæлмонцæй Галуаны æд гадза
 Нæ разы балæууыд фæтæг.

Кæнæм цыты æмдзæгъд йæ куыдзæн,
 Нæ цинæй разилы нæ сæр,
 Ай-гъай, æвзæрст лæгтæй нæ уыдзæн
 Фæлывддæр, хин кæнæ зыддæр.

Нæ ивы царды фæтк йæ мидис,
 Йæ митæй ницы ис æвзæр.
 Куыдзæн уæ мачи кæнæд фидис,
 Вæййы ма уымæй дæр куыдздæр.

2004 азы 31 декабрь

АРС

Ныууасы хæлд мæсыгæй сынт:
 “Нæ хъæды тугдзых арс фæзынд.

Зæгъынц, цæры, дам, арс дыргъæй...
 Уæд уæгæр чи уадзы пырхæй?

Уæгъуыр дæ, сау кусæг, уæгъуыр,
 Мыдхор дын апырдта дæ фыр.

Дæ сæрыл уары, мæгуыр, зæгъ,
 Æрбабын хъæдрæбын дæ сæгъ.

Вэййы цъæх бирæгътимæ бал,
Рæхджы дын асæрфдзæн дæ гал.

Кæрæф арс нал зоны æфсарм,
Фæстагмæ стигъдзæни дæ царм.

Кæм ма сты мæрдтæ дæр æвд,
Къæфы нæ хæдмæлхор сæ фыд..

Фæуæд йæ амæттаг дæ фос,
Уæддæр ма скæн дæ сæрæн хос.

Дæ къухы — бел æмæ фæрæт,
Сырдаен йæ хуыздæр хос — мæлæт”.

2007 азы 10 октябрь

УÆД ÆМÆ НЫР

Фыдæлтæ цардысты лæгæтты,
Зын уыд тæссаг цуанæй цæрын.
Æлгъин зæхх фаг бæркад нæ дæтты,
Зынаргъ уыд цæхх æмæ кæрдзын.

Мæгуыр зындарæн у зæрондæй,
Йæ куыстæй нал фæтæдзы сой,
Æмæ йæ къæдзæхтыл бæрзондæй
Тæсчты æвæсмонæй тылдтой.

Уыдис хъуынсæр варвар æгъатыр,
Ысрухс и ахуырæй нæ дуг,
Цъæхсæртæй раивтам нæ цатыр,
Къæбæрыл нал калæм нæ туг.

Нæ дуне байдзаг ис бæркадæй,
Нæ цард — фæрныг æмæ домбай.
Уæддæр та ног фæлтæр ыскатай, —
Кæм и зæххон хæрзтæй уæлдай?

Вæййынц зæронд адæм зындарæн,
 Хъæуы сæ хойраг æмæ цæхх...
 Кæм ма ис тулæн тæскъ ыссарæн,
 Кæм и нæ сахарты къæдзæх?

Уæддæр хæйрæг тыхбар йæ зондæй
 Ыссардта хистæртæн мадзал:
 Куы уой ыстонг, уæд сæ нывондæй
 Хæсдзæн дæлимонтæн адзал.

Æртæр сæ раууатмæ фыдгуыстæй,
 Сæ тых сын удхарæй лæмар,
 Гъе стæй сæ тыхст æмæ сæ рыстæй
 Мæлын — сæ хос æмæ сæ бар.

2005 азы 18 январь

ФЫДСЫЛЫ АЛГЪЫСТ

Уыдтæ рæсугъд æмæ налат,
 Дæ фæндтыл бастай мæн рæхыстæй.
 Æз дын нæ батавтон дæ уат,
 Ды мæ зæрдæбынæй æлгъыстай:

«Дæ хъысмæт утæхсæн фæуæд,
 Тæхæнт дæм зæды хуызы зинтæ.
 Куы судзай уарзтмондагæй, уæд
 Дæ уаты макуы бавзар цинтæ.

Дæ царды макуы ссар æнцой,
 Дæ уд дын калмау цъирæд катый.
 Дæ сæрыл разилæд куырой,
 Мыдадзау иры сæрыл батай, —

Уæддæр дæ куыстæн ма уæд аргъ,
 Бæсты сын ма цæуæд дæ хæрзтæ.
 Фæндагыл ма фæраз дæ уаргъ,
 Хæсты-иу ма схæцæнт дæ гæрзтæ.

Кæнæд-иу сусæны Хъæриу
 Дæуæн сыгъд быдырæй æнтæфдæр,
 Куы мæлай дойныйæ, уæд-иу
 Дæ разы бахуыскъ уæд Ирæф дæр!»

Æрцыд дæ карз æлгъыст мæныл:
 Мæ уарзт — æнæрай æмæ тухæн,
 Мæ царды ницы ис нывыл,
 Кæнын бæсты хъыгты хъуырдухæн.

Уæддæр пехуымпарау быхсын,
 Мæ царды нал уыдзæн фыддæр зын.
 Цæссыгæй зæххы сæг æхсын,
 Нымæхсын зарынæй мæ хъæрзын.

2008 азы уалдзæг

МÆ КУЫВД

Мæ хуым сызгъæрин бон рывтон,
 Йæ уындæй зарыд зæрдæ.
 Хуыцаумæ уаз дзырдтæй куывтон,
 Фæдзæхстон ыл нæ сæртæ.

Нæртон æвзартæ дардтой цъæх,
 Сæ сыфтыл хъазыд уахъæз,
 Йæ узæлд сатæгæй дзæбæх
 Мæ тыхтæн кодта ахъаз.

Уæд арв æрбаталынг æваст,
 Фæцыд кæмдæр гæрæхтæ.
 Ыстынг и сау уæйгуытæн хъазт,
 Фæлдæхтой кæмттыл хæхтæ.

Тылдис нæргæ-уыраугæ мигъ,
 Цæхæртæ калдта тарфæй.
 Куывтон Хуыцаумæ, фæлæ их
 Хуырау нызгъæлдта арвæй...

Тыхдымгæ, ставд их æмæ зæгъ
 Ныссæрфтой хуым бындзарæй:
 Мæ хъугом асыгъдæг дзæбæх
 Хæмпæл æмæ æвзарæй.

Мæ зиу нæ рауади æвзæр, —
 Ныр мæ нæ хъæудзæн рувын.
 Хуыццау, цы ма скæнай хуыздæр?
 Æз та дын ногæй кувын:

Кæрдзын мæ хоры сæрæй хæр,
 Дæ уарзт кæнæд дзæнгæлтæ,
 Æгайтма не 'руарыд уæддæр
 Мæ гом сæрыл зæгæлтæ.

2007 азы 5 ноябрь

СУСÆГ ХЪÆЛÆС

Æрсабыр иугæр æхсæв, — уæд
 Мæ хъусы чидæр дзуры...
 Фæрсын: хæйрæг дæ æви зæд? —
 Бзмæлæг нæй мæ цуры.
 Фæдзуры: «Сæфтдзаг у зæронд,
 Йæ тых, йæ бон лæзæры.
 Цæуынц дыл азгæ, фæлæ зонд
 Нæ цæуы фаг дæ сæры.

Кæм хъæуы доны цæуын, уым
 Æдзух цæмæн дæ старæг?
 Тæнæг ран разыны хуыдым,
 Йæ арфы стæлфы барæг.

Бзмæнтыс цъиуджын каркау мæр,
 Бæлæстæ садзыс рæгътыл;
 Куы фестай Хъæдырухс, уæддæр
 Нæ зайдзæн дыргъ фæдæгъдыл.

Æрбадт нæ Иры дзыхъхъы мигъ,
 Ды йæ мæрзыс дæ худæй;
 Нызгъалы мигъ дæ сæрыл их,
 Мæрдтæм цæуыс цæрдудæй.

Зæххыл сæрибар нæй лæгæн,
 Нæй амондæн æрцахсæн;
 Тыхбар дæ уацайраг кæндзæн,
 Дæ дзырдыл дардзæн сахсæн.

Кæд уыди курдиатæн аргъ,
 Йæ куыстæн кад кæд уыдзæн?
 Æрчъитæ скæндзæн олигарх
 Дæ рагъдзармæй йæ куыдзæн.

Кæм ис мæгуыр лæгæн хуыцау?
 Йæ кувын Арв нæ хъусы.
 Æлдармæ чи цæуы хуындзау,
 Ис уымæн бас йæ къусы.

Сыгтай нызгъæлæнтæ гæнах,
 Ды йын кæныс быцæутæ;
 Хæрынц йæ хæлддзæгтыл хъаймагъ
 Лæгмар æмæ быдзæутæ.
 Цы у дæ тох? Уыдзæн дæ мызд
 Зæрдæниз æмæ суари.
 Æфсæст у къутуйы бын мыст,
 Æрхауы арвæй уари.

Æууæндыс алкæуыл... Лæгæн
 Цæстысындз у кæйдæр кад.
 Дæ арм кæмæн дарыс фынгæн,
 Æлгъиты уый дæ бæркад.

Сослан нæ дæ æмæ дæ ных
 Барсæджы цалхмæ ма дар;
 Тыхбар дын басæтдзæн дæ тых,
 Æмбары уый къуырма дæр...”

Цы вэйиы — зæд æви хэйрæг?
 Мæ хуыссæг мын фæсуры.
 Йæ номæн ницы ис бæрæг,
 Бзмæлæг нэй мæ цуры.

2008 азы 12 марты

ФÆДИСОНЫ ХЪÆЛДЗÆГ ЗАРÆГ

Ма тæх, сау халон, мæ сæрты,
 Уæгъды ма тæрсын кæ мæн.
 Бафтау катыйл æвзæрты,
 Æз дæ амæттаг нæ дæн.

Хъуысы Иры зæххыл зарæг,
 Уый мæ зæрдæйæн — æвдадз.
 Чи у ивылд доны сгарæг,
 Уый нæ агуры зæппадз.

Æз фæдисон дæн — ызнонæй
 Соммæ фарны уац хæссын.
 Тары рухс æмæ мыддонæй
 Сафын бæлццæттæн сæ зын.
 Уарзтæй чызджытæн цырæгътæ
 Æз сæ цæстыты сыгътон.
 Ныр Аза-бæлæстæй хæхты
 Хъуамæ саразон дыргъдон.

Нал ис фарн, æмæ нæ лæгтæ
 Тохы нал ысты хæстхъом.
 Æз куы нæ уон, уæд æцæгтæ
 Иры чи дзурдзæн æргом?

Сыстад мулчы рын нæ цардыл,
 Нэй сæрибар, уарзт дæр нэй.
 Æз куы нæ уон уæд нæ бартыл
 Тары чи зардзæн хъæрæй!

Ма уас, сау халон, мæ фæстæ,
Æз дæ амæттаг нæ дæн.
Зон, йæ дæндагæй нæ бæстæ
Дары рухс цырагъ мæнæн.

2003 азы 12 август

* * *

Нæй хъысмæтæн Арвæй курæн,
Быхс дæ уавæр æмæ цæр.
Бузныг ничи зæгъдзæн хурæн,
Тавы дунетæ, уæддæр.

Ратон Данкойау дæ зæрдæ,
Дар дзы адæмæн цырагъ,-
Ма кæс арфæтæм: æвзæртæ
Хорзæн никуы скæнынц аргъ.

Уайы хъæдрæбынты суадон,
Уымæй хъæубæстæн — сæ цард,
Кад ын не скæндзысты адон,
Доныл чи нывæнды зард!

Сахъ лæг басæтты мæсгуытæ,
Скæны дзыллæты хæдбар,
Фæлæ нуазæн æмæ сгуытæ
Исы уый бæсты сæрдар.
Цæй, цы агурис нæ цардæй, —
Нæй дзы фарн æмæ æгъдау.
Ма кæс дунемæ æнкъардæй,
Быхс Хуыцауы цæф лæгау.

2003 азы декабрь

ХÆРАМГÆНÆГÆН

Ныууадз хæрам æмæ дæ быцæу,
Мæ фарн æрвон нывтыл у карст.
Уæвы æртæ хуызы мæ Хуыцау:
Рæстдзинад, Фидыц æмæ Уарзт.

Мæ риуы самадтой сæхицæн
Æргæуæй кувæндон — гæнах.
Сæ уаз мæ зæрдæйæн — æндидзæн,
Сæ рухс мæ хъуыдыйæн — цырагъ.

Æрцарди Хуры цъиу йæ цары,
Æрзад йæ алыварс дыргъдон, —
Æхсæв дзы стъалы-дзыгуыр зары,
Вæййы фæрныг бонты куывдон.

Ныууадз фыдвæнд, — тых æмæ хинæй
Æдас у рухс мæсыг уæлхур;
Æдас у Хуры цъиу, — уæ динæй
Нæ хауы арвы цъæхмæ дур.

Нæ кæлы рухс мæсыг тымыгъæй,
Мæ фарн æрвон нывтыл у карст,
Мæ кад мын хъахъхъæнынц æмдыхæй
Рæстдзинад, Фицыц æмæ Уарзт.

2000 аз

ПЛИТЫ ХАРИТОН: 100 АЗЫ

ПОЭТТÆ ПОЭТТЫ ТЫХХÆЙ

* * *

Хадоы тыххæй бирæ дзуринагтæ ис, фæлæ ныртæккæ мысинагтæ нымайыныл нæ дæн. Уымæн уыдзæн æндæр афон æмæ зæрдæхатт. Ныртæккæ цы лæууы мæ зæрдыл, уый та — Хадоы характеры цæхгæр фæивд тыхсты рæстæджы, йæ уæззау низ æй куы ’рбырста æмæ йæ цæрыны ныфс тынг куы нал уыд, уæд. Йæ царды фæстаг майты цалдæр хатты ныхас кодтон йемæ. Дзырдтам йæ низы тыххæй дæр, кодта мын йæ хъæстытæ дæр. Хъасты ныхас чи никуы ракодта, уыцы Хадо ныр цыма йæ рагон мæстытæ мысыд, уыйау цыди йæ ныхас, уыйау зæлыд йæ фыстæджыты йæ хъæлæс дæр...

Уый размæ арæх æмбæлдыстæм æмæ фыссыны сæр ницæмæн хъуыд. Фæлæ уатон рынчынай Хадо, æвæццæгæн, фылдæр хъуыды кодта йæ царды ивгъуыд бонтыл дæр æмæ йæ уарзон бæстæ æмæ адæмы фидæныл дæр. Фыстæджытæ дæр уæд райдыдта фыссын, стæй уынгæг хъæлæсæй.. Ноджы ирдæрæй ацы миниуæг фæбæрæг йæ фыстæджы Гафезмæ. Мæнмæ раздæр фыста. Уæд ма йæ малæтмæ æртæ майы уыд. Гафезмæ фыста йæ малæн бонæй чысыл раздæр — 26 ноябры. Гъе, æмæ ам йæхиуыл хъæрагау кæны.

Хадоыыл тынг фæрыстысты Гафез æмæ Дзугаты Георги. Уыдон рагай уыдысты хæлæрттæ. Мæнæн дæр æй уыдон бæзонгæ æмæ бауарзын кодтой фыццаг, стæй та йæхæдæг, йæ уды рæсугъд миниуджыты руаджы. Гафез йæхæдæг дæр хъæрзгæ уыд æмæ йын Дзæуджыхъæумæ фæцæуыны фадат нæ фæци, Георги та Гагрæйы уыд, æмæ мæн бахъуыд табæты уæлхъус йæ хуссайраг æмгæртты номæй дзурын. Гафез йæ зæрдæйы рис радзырдта йæ прозæйæ фыст хъæрджы — «Мæ зынаргъ, мæ дзæбæх Хадо!» Георги та — йæ номарæн æмдзæвгæйы:

*Æцæг кæд афтæ у, фæцис
Хъæлæсджын булæмæргъ, ныммыр,
Уæд ма нæ урс хæхтæн кæм ис
Рæсугъд, адджын зæлты фæндыр?..*

*Уæд ма сын чи лæудзæн уырдыг, —
Лæггад, кæстæриуæг, æфсарм?..
Кæмæн нæ не сæфта йæ хъыг.
Кæмæ нæ фæдардта йæ арм?!*

*Уæд ма ныл чи 'мбæлдзæн, уæздан
Фæхуд-фæхудгæнгæ, чызгау?..
Тæнзæрдæ, иудзырдон æмгар, —
Æви уый махæн уыд æвгъау?..*

Чи зоны нын æцæг уыд æвгъау, уымæн æмæ уый йæхæдæг алкæмæн лæггадмæ арæхст, йæ мидбылты худтæй узæлыд алкæуыл, фæлæ йæ мах зæрдæйы фæг никуы барæвдыдтам. Уый йæхæдæг, хуры цæстау, рæвдаутæ каст алкæмæ дæр. Мæнтæй йæ не схуыдта Гафез «райдзаст уалдзæг»: «Дæ цард дæр уыди райдзаст уалдзæгау: æрцъд Ирмæ, хæхтæ, быдырты фæзылд æмæ ацыд...» Ацыд æмæ Георгийы загъдау, «Нæ мыдадз, рухс цырагъ ныххорз...» Йæ цæстырухс æцæг ныххорз, фæлæ не 'хсæн баззад йæ зæрдæйы рухс æмæ йæ абон уымæн мысæм сæрыстырæй.

НАФИ

МÆ ЗЫНАРГЪ, МÆ ДЗÆБÆХ ХАДО!

Гъенырæй зындæр мын никуы уыд демæ дзурын. Зæрдæ риссы. Хъуыр æрбахгæны. Цæстытæ донæй дзаг кæнынц, Зæрдæ хивæнд у: нæ йæ уырны, ды нал дæ. Фæлæ æцæгдзинад та уымæй тыхджындæр у: æгъатыр, уæззау низ дын дæ рог уæнгтыл сахсæн бакодта, йæ хъандзал нуæрттæй дæ сынтæгмæ ныббаста, дæ цардуарз зæрдæ дын йæ кусынай баурæдта, дæ ирд цæстыты рухс дын ахуыссын кодта, махæй — де 'мбæлттæй, дæ бинонтæй, дæ хæстæджытæй дæ æнусмæ атыдта.

Хæххон цæргæсау нал кæсдзына дæ райгуырæн хæхтæ æмæ кæмттæм. Зæргæйæ нал æмбæлдзына Иры аламæт райсомыл, райгæйæ нал æрвитдзына Иры æгъуыстаг изæртæ. Уæнгтарогæй нал цæудзына, мадау кæй уарзтай, уыцы фыдыуæзæгыл. Мидбылхудгæйæ нал æмбæлдзына дæ зонгæтыл, де 'мбæлтты хæдзæрттæм арфæтæгæнгæйæ нал бауайдзына.

Ды ирон дзыллæйы 'хсæн рæсугъдæй рацардтæ. Дæ фæлмæн ныхасæй алкæй дæр рæвдыдтай, алкæуыл дæр узæлыдтæ. Хæххон суадонау рæсуг æмæ хъæлдзæг уыдтæ, хъарм уддзæфау рог, æнæхин æмæ æхцон уыдтæ, зарæгау зæрдæйы дуæрттæ гом кодтай, адæймагыл цин æфтыдтай. Дæ цуры лæгмæ маст æмæ хъыг никуы 'рцыди, йæхи афтæ æнкъардта, цыма хъарм арты фарсмæ бады. Дæ зæрдæйы хъарм æй тавта.

Де сфæлдыстад дæр ахæм у: зæрдæйау — хъарм æмæ æргом, зызынау — рог æмæ фæлмæн, суадонау — хъæлдзæг æмæ зарæг. Дæ цард дæр ахæм уыди, фæлæ иртæст никуы уыдтæ маст æмæ хыгæй, æниу сæ никæмæн хай кодтай, нæ сæ уагътай де сфæлдыстадмæ дæр.

Дæ цард дæр уыди райдзаст уалдзæгау: æрцыд Ирмæ, хæхтæ, быдырты фæзылд æмæ ацыд...

Зын дын уыди цардæй, дунейæ фæхицæн. «Ехх, иу афæдз-ма æрмæст уе 'хсæн куы ацæрин ацы зæрдæйыуагимæ. Цыма нæма зыдтон адæмты дæр, æмбæлтты дæр æмæ цæрын дæр. Мæнæ цардæй куыд ницы фæдтон... Мæнæ цы лирикон бынæттæ, кадджытæ!.. Æнæфыстæй куыд зайынц! Мæнæ мæ цал хорз æмбалы, куыд нæ зонынц, афтæ куыд нæ базондзысты! — Мæ сагъæстæ уыдæттыл сты... Цæй, мæ зæрдиаг Федыр, Хуыцау мæ дæ хъарм хъæбысæй макуы ацух кæнæд. Хадо. 26.11.66».

Цы нæ дын бантыст, ууыл маст ма кæн. Цы сарæзтай, уый ирон адæмæн стыр хæрзиуæг у. Рæвдыд æмæ узæлдæй дæр цух никæй ныууагътай. Кæд дæ мæлæт де 'мгæртты, адæмы «хъарм хъæбысæй» фæцух кодта, уæддæр баззадтæ сæ зæрдæты, уырдыгæй дын атонæн нæй. Дæ базырджын поэзи Ирыстон у. Уый йæ бавæрдзæн дæ рухс номимæ йæ хъарм хъæбысы.

ГАФЕЗ

* * *

Историон зарджытæ æмæ таурæгъты мотивтæм гæстæ Плиты Харитон ныффыста егъау уацмыс «Уæлахизы кадæг». Хицæн чиныгæй рацыд 1950 азы, уырыссагау тæлмацæй та 1951 азы. Поэт æвдисы рагон царды уæрæх нывтæ. Иуæрдыгæй ис Бадилаты æлдæртты æхсæнад, иннæрдыгæй — фæллойдæнæг адæм. Сюжеты сæйраг хахх æвдисы æлдæртты бабырст Уæлладжыры коммæ кад æмæ тæлæты сæраппонд. Æрцыдысты дæрæн, чи ма дзы баззад, уыдон здæхынц æгадæй, сæ тæлæт — сæ хæстæ мæрдтæ. Кадæджы ис хуызджын нывтæ: Бадилаты æмбырд, сæ балц, уæлладжырон адæмы æгъдæуттæ, бæрæгбон Куырттаты комы. Æххæст нывгонд сты æлдар Мысырби æмæ зæхкусæг Асламырзæйы фæлгонцтæ. Уацмыс æргом кæны адæмы хъæздыг удыхъæд, сæ рухс зондахаст, сæ хъару. Кусынмæ куыд арæхсынц, афтæ арæхстджын сты аивады дæр. Адæм сты сæрыстыр æмæ намысджын, ис сæм æцæг уæздандзинад. Æнувыд сты сæ

зæхх æмæ сæрибарыл æмæ сæ тохы бон хъахъхъæнынц гæрзарм æмæ æхсарджынай.

Харитон йæ уацмысæн райста кадæджы ритмикон зæлынад. Уацмысы мидис æмæ стихы мелодика æмбаст вæййынц. Фольклорон кадæг кодтой фæндыры цагъдмæ æмæ йе стих уыд зарынæн, йæ мелодика цыди ивазгæ. Поэмæ та кæсынæн у, йæ жанр домы хъæддыхамад рæнхъытæ, æлвæст æмæ базырджын ныхас, оригиналон композицион нывæст. Уыдонæй ифтонг нæу «Уæлахизы кадæг».

ДЖЫККАЙТЫ Шамил

* * *

Плиты Харитон йæ удагасæй рауагъта дæс чиныджы бæрц: «Цæхæртæ», «Зæрдæ», «Дидинаг», «Æнусы цин», «Тузар», «Уацмыстæ», «Хуын», «Фыды уæзæг» æмæ а. д. Бирæ ис ацы чингуыты фидауцджын лирикон æмдзæвгæтæ. Фæлæ мах, æвæццагæн, нæ фæрæдийдзыстæм, афтæ куы зæгъæм, уæд: Хадойы сфæлдыстады астаумагъз сты йæ эпикон уацмыстæ — уæлдайдæр та кадджытæ «Сæлимæт» æмæ «Уæлахизы кадæг». Уымæн æмæ сæ бындуры ис адæмы реалон цард, уыцы цард æвдыст æрцыди æнæсайдай, бæрзонд аивадон æмвæзадыл. Зæгъын хъæуы уый дæр, æмæ ацы кадджыты поэт уæлдай арæхстджынай спайда кодта адæмон сфæлдыстады авналæнтæй, ирон æвзаджы гæнæнтæй.

ХОДЫ Камал

ПЛИТЫ Харитон

СÆЛИМÆТ

(Скъуыддзаг поэмæйæ)

10

Уайы Æррадон дæр сонтау,
Къæйты фæкæны дæлдон.
Иуварс йæ сæрмæ, фæсобау,
Дурцæнд фæцыди бæрзонд.

Бадынц уым стигъджыты балтæ:
 Ам сын æдас ран, бынат.
 Сты ма сæхимæ сæ бартæ.
 Ам дæр куы кæнынц сæрфат.

Мæнæ сæ фарсмæ сæ бæхтæ —
 Идæттæй бæлæстæм баст.
 Ауыгъд сæ кæстгон нымæттæ,
 Хотыхтæй йедзаг — сæ раз.

Лигъдæтты бастыгътой дысон,
 Ардæм æртардтой рæгъау.
 Аргæвстой галтæ, нæл фыстæ.
 Стонгæй — мæлæтдзаг сырдау.

Судзы та пиллон арт хъæды.
 Физонæг уæхстыл фыцынц:
 Нард фыдæй с' алчи æфсæды,
 Нард фыдæй минас кæнынц.

Урсгвардионтæн лæггæдтæ
 Кодтой фæсаууонмæ фаг.
 Амыдтой знаджы æфсæдтæн
 Сырх партизантам фæндаг.

Уыдон уыдысты уайгæнæг,
 Жгъентъимæ хастой ныхас.
 Хуссар сæ митæй ныддæвдæг,
 Скъуыди сæм адæмы маст.

Абон та — лигъдæтты стигъæг.
 Иунæг цæуæг сын нæ зад.
 Хуссарæй чи уыди лидзæг,
 Уыдон нæ уагътой æнцæд.

Бадынц гæрзифтонгæй хъæды,
 Хистæр сæм дзуры: «Цæуæм!
 Абон цæмæ бадæм уæгъды,
 Исты та самал кæнæм!

Ресы бын адæм куы джиуынц,
Федгон Сæлимæты уым,
Мæйау йæ цæсгом — æрттивы,
Дидинаг — уымæн йæ уынд.

Диссаг у уымæн йæ фидауц,
Йе уæнгтæ — нарæг, æлвæст.
Иунæг йæ зонд дæр — бæллиццаг,
Уагæй, хъаруйæ — æххæст.

Цæй-ма, Тасолтан, цы зæгъыс?!
Ахсæв нын уырдаг — фæндаг!
Уыцы бæлоны куы 'рхæссæм, —
Кафдзæн дæ зæрдæ хæрзаг!

Хъомыл æфсымæр ын нал ис,
Урсачъе лæг та — йæ фыд.
Раскъæфikka æй, уæд уаис
Уарзондзинадæй рæвдыд.

Уый дыл-иу авæрдта фаутæ,
Уый дæ нæ хаста сæрма,
Никуы дæм ракасти уатæй,
Гъеныр йæ рохтæ — дæумæ!»

11

Барджытæ мæйрухсы уайынц,
Цæст сæ æвзары дзæбæх;
Цæфхæдтæ стъæлфæнтæ скалынц,
Ризы сæ къæхты бын зæхх.

Сауарæзт сæргътæ — сæ бæхтыл,
Æхтæнгтæ — фидарæлвæст,
Гилдзытæ ауыгъд сæ рæгътыл,
Хъаматæ, топпæй — æххæст.

Разæй Тасолтан йæ бæхыл,
Гопмæ æртасыд йæ гуыр;
Сатæгсау цармæй худ — сæрыл.
Размæ ивазы йæ хъуыр.

Бахæн нысхæл и йæ бæрзæй —
 Барæджы риугæрон — сæр,
 Комытæф схьиуы къуыбæрттæй,
 Азæлы цæфхæдты хъæр.

Хъилæй йæ даргъ къæдзил дары,
 Уæнгтæ — хæрзконд æмæ 'лвæст;
 Размæ йæ быцъынæг хъары;
 Уайы, кæм æй ахсы цæст!

Тоны йæ рохтæ йæ тыхæй,
 Къæбæлтæ 'ууилы, хæры.
 Хъуысы сæ зæлланг йæ дзыхæй,
 Уарийау комы тæхы.

Афтæ ма бассæнды знагæн
 Знатæй йæ ныхмæ хæстон.
 Ахуыр у ахæмтыл рагæй.
 Тар æхсæв уымæн — йæ бон.

Чызгмæ æргæпп кодтой бæхтæй,
 Анæрыд топпы гæрах..
 Бинонтæ фесхъиудтой зæххæй,
 Нал сæ уыд туджы æртах.

Арфæй ныккæрзыд Сæлимæт,
 Афтæ уынаæргъы сæгуыт.
 Базыдта йе сæфт, йæ хъысмæт,
 Кардмæ ма февнæлдта цыр.

Цæсгом цикъæйау ныффæлурс,
 Адæргæй сонтау фæтыхст.
 Февзæрыд мад дæр йæ уæлхъус,
 Аджих, гæдыхъæдау рызт.

Скъæфæг Тасолтан ныццафта
 Цъиусурау чызгыл йæхи.
 Фидар æй фæсарц æрбаста..
 Буц чызг — æнамонд фæци..

* * *

Уайынц гæпдугъæй сæ бæхтæ,
 Хъуысы сæ фындзтæй æхситт,
 Æмæ лæдæрсы сæ уæнтæй
 Зæхмæ фынчтæй сæ хид.

Даргъ дзыкку сæрыл ныппыхцыл.
 Удхар Сæлимæт кæны,
 Сæмбæлынц хуыртæ йæ ныхыл,
 Урс риуты ирдгæ цæвы.

Тоны æддæмæ, рæдувы,
 Бæхæй æппары йæхи.
 Барджыты раздæуæг дзуры:
 — Айсæм уал хъæдмæ нæхи.

Ниуы хæкъуырццæй Сæлимæт:
 — Суадзут мæ, сæфын рæстæй!
 Иуварс æрбазилы нымæт,
 Хъамамæ хъавы фæндæй.

— Банцай дæ куыдæй, цагъайраг!
 Бузныг уай хъуамæ, — зæгъы,
 Бæхы ныццæвы йæ барæг,
 Бæх дæр та удау тæхы.

Фелвæста барæджы хъама
 Чызг, æмæ къæбутæн — цæф!
 Ахауди барæг йæ саргъæй,
 Фесты йæ фæндтæ бынсæфт.

12

Саргъыл Сæлимæт æрбады,
 Идоныл фидар хæцы,
 Саулох æнæцудгæ уайы
 Æмæ йæ хиды мæцы.

Сурынц æй цалдæрæй иумæ:
 Бæхтæн сæ лæнк-лæнк цæуы.
 Мæнæ хæрзæввахс... Сæлимæт
 Бæхы æнæвгъау тæры.

Нал уыд хъару дæр йæ бæхмæ, —
Барæджы быны æрхауд,
Барæг æргæпп кодта зæхмæ,
Саулох фæхуыдуг, фæмард.

Тарст цъиуау чызг дæр ныррызти,
Арц та йæ сæрыхъуын сбæдт.
Иу сыбыртт дзыхæй нæ хъуысти,
Сур хид йæ цæстгомæй уад.

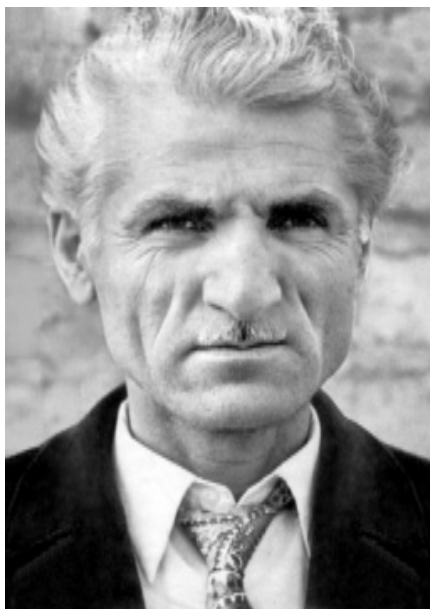
Зæрдæ йæ риуы фæтоны,
Зæрдæ нæ уромы маст;
Уыцы тахт аласта донмæ,
Донмæ æдзынæг ныккаст.

Ивылд дон абухы арсау,
Диссаг кæлæнтæ фæци..
Рæсугъд Сæлимæт кæсагау
Гуылфмæ нывзылдта йæхи..

Дон ын йæ дзыккутæ фасы,
Уый дæр ыл марой кæны..
Тархъæдæй сидахъхъ ныууасы,
Уыт та æнкъардæй кæуы.

БУЛКЪАТЫ МИХАЛ: 80 АЗЫ

Æмгæрттимæ. 1973 аз.

Фыццаг хъусаг ама кæсаг — йæ биннойнаг.

СЫРХ ХЪАЙМÆТ

(Романæй хицæн хæйттæ)

Аминон йæ зырриттанæг кæрдæнæй Кудзайы риуыл цыппæрдигъон хахх æркодта, йæ бырынкъ буарыл нæ андзæвд, афтæмæй. Стæй йæ бормашинæйы фындз цыппаркъуымоны тæккæ астæу ныссагъта æмæ йæ сырх-сырхидæй æрттивгæйæ фелвæста кардæй æмраст лыг гарачыйы къæрттау. Уый фæстæ лæппу йæ риуы цыппæрдигъон къусчы мидæг, бæрдйнау гуылф-гуылфгæнгæ, бавæрдта пластмассæйæ игæрхуыз зæрдæ. Хæсгард æмæ ланцетæй йæм куы бавнæлдта, уæд Кудза йæхинымæры загъта: «Ныр хиконд зæрдæйæн йæ тугдадзинты кæрæттæ ме 'рдзон зæрдæйы тугдадзинтыл баныхасдзæн, æлхъивæнтæй сæ бафидар кæндзæн æмæ, туг рахизырдæм куы ныццæва, уæд сырх-сырхид кæрдих йæ джиппы мидæг нытътъысдзæн къæрмæгау. Стæй мæхæдæг дæр хиконд лæг суыдзынæн æмæ а бæсты алы фæзилæны стаудзынæн æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæджы гуманон закъæттæ». — Аминон ын йæ риуы къуск куы сæхгæдта æмæ йыл уазал уæлдæф куынауал андзæвд, уæд бахудт. Æрымысыд, кæддæр-иу хъарадзалайаг тæтæйраг Худиа Цымытийы базары йæ базайрагæй куыд æппæлыд, уый. Адæмы цæстыты

раз-иу харбызæй цыппæрдигъон кæрдих слыг кодта. Йе 'взаг цъыкк-цъыкгæнгæ-иу æй æлхæнæджы тæккæ дзыхмæ сырх-сырхидæй бахаста æмæ-иу æм æвналын нæ бауагъта, афтæмæй-иу æй, къæрмæгау, нытътъыста йæ агъуды. «Куыд кæсын, афтæмæй лазеры техникæ ардæм дæр æрбахæццæ и! Йæ бормашинæйы бырынкъ мæ буарыл æппындæр нæ андзæвд, афтæмæй мын мæ риуæй цыппæрдигъон кæрдих слыг кодта!» — Кудза фенкъардта, йæ хъуыды йæ рахиз фарсырдыгæй дæр кæй фегуыр, уый. «Фесæфта мæ ацы МАК* -ы кæлæнгæнæг, мæнæй адæймаг нал и!» — йе 'рдзон зæрдæ сдудыдта æмæ та фенкъардта, йæ аразгæ зæрдæ йын йæ дудаг рис йæхимæ кæй айста æмæ йæ змæст дымтæ кæй фестын кодта. «Бабын дæн! Мæ рис-иу афтæ æвиппайды куы фæтары уа, уæд ма мæнæй цæй адæймаг уыдзæн!» — йе 'рдзон зæрдæ ма фæстаг хатт мынæггонд пæртт фæкодта æмæ банцад йæ кусынай. «Нæ бабын дæн!» — хъæбарæй сфæлхатт кодта йæ аразгæ зæрдæ, йæ фæдисы хъæрма йын разæй «нæ» бафтыдта, афтæмæй. «Мæлын!» — ныхъхъæрзыдта галиуырдыгæй. «Нæ мæлын!» — йæ ныхмæ растад рахиз фарс. Кудза хатыд, йæ ивгъуыд мæнæ уый хуызæн бæрзонд æфсæн гæрæны фæсауон куыд ныгъуылд, уый. Куыдфæстагмæ йæ аразгæ зæрдæйы гуыпп-гуыпп тынгдæр фенкъардта, æмæ йе 'рдзон зæрдæйы цавд баауон кæмдæр. Цалынмæ йын йæ аразгæ зæрдæйы куыст йе 'рдзон зæрдæйы сконд бынтон нæ рацъыр-дта æмæ йын æй хус фæткъуыы хуызæн не скодта, уалынмæ йæ цæстытыл киноау ауадысты раджы фехъусгæ цауты цардæгас нывтæ: къæсхуыргомæу рæхснæг нæлыстæг йæ мундиры кæрдæгхуыз пысултæ раласта æмæ сæ фæлмæн фæхсбандоныл биноныг дыдæгътæй æрæвæрдта, хæдоны æфцæгготыл хуыд афицеры нысæнттæ туджы сырх-сырхид стъæлфантау куыд æрттывдтаиккой, афтæ. Бæрзонд кæсæны раз мадардæй слæууыд æмæ йæхи цæстæй федта, йæ хъæддых цæнгтæ æмæ йæ нуарджын къæхтæ цъæх бирæгъы къæхтæ куыд фестадысты, уый. Йæ фындз æмæ йæ дзых ныддаргъ сты æмæ йын фестадысты тугдзых сырды сæтæйдзаг мукъутæ. Йæ нарæг ныхы дыууæ фарс йæ хъустæ скъуыбыр сты æмæ йæ мыдадзхуыз буар фæцъæхгомау, афтæмæй йæ уæлæ разад бæзджын, фæныкхуыз хъуын. Йе ссыртæ æмæ йæ хъæддых уæрджытæй дзы ныфс

* МАК — Мидхъуыддæгты Адæмон Коммисариат, уырыссагау НКВД кæй хуыдтой, уый.

куы бацыд, уæд йæ цæстытæ туджы азылдысты æмæ, йæ ком ивазгæ, æрвæрттывдау фестъæлфыд. Тохынайы фæздæгдзоны хырингæ уæлæмæ сбырыд æмæ йæ тæккæ цъупмæ куы схæццæ и, уæд зæрдæбынæй баниудта: «Бирæ цæрæд æппæтдунеон пролетариаты генион фæтæг!» Кудза уайтагъд йе 'муд æрцыд, æмæ йын йæ уавæры æууæлтæ загътой, æппæт уыдæттæ йын цæстылуайæнтæ кæй не сты, фæлæ йæ аразгæ зæрдæйы амындæй æцæг зæрдæбынæй кæй хъæр кодта:

— Бирæ цæрæд æппæтдæнæтон пролетарон мæрдтæн сæ генион фæтæг, сæ уарзон фыд æмæ сæ зонинджын ахуыргæнæг!

Кудза, хъæрахстгæнгæйæ йæ хиконд зæрдæ кæй стæнæг æмæ йæ цæстытæ кæй бамæцъæл сты, уый нал фенкъардта. Аминон ын йæ цинæйдзаг æнгæс куы ауыдта, уæд йæ мидбылты бахудт æмæ рæдауæй загъта:

— Хæлынбыттыр, ныр мæ бауырныдта, дæ анархисты хъуыдытæй кæй ссæрибар дæ æмæ æппæтдæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæджы размæ нæхи идеологийы серион хъуыдытимæ кæй бацæудзынæ, уый. Цу ныр дæ лозунджы фæдыл æмæ дæ фæндаг раст уыздæн!

Аминон йæ бормашинайы йæ кусынай баурæдта, къусчы мидæг æй арæхстгай бафснайдта æмæ йыл дуар сæхгæдта. Стæй сау кулдуары хуынчъы цонджы хъулы стæвдæн дæгъæл æрзылдта, хъыс-хъысгæнгæ йæ бакодта æмæ тызмæг хъæр фæкодта:

— Тагъд мидæмæ цæугæ, къæсæрыл бирæ лæууыны бар нæй!

Кудза куыддæр дуары мидæгæй февзæрд, афтæ урс дæргытæ будкæйæ йæ размæ рагæпп ласта, МАК-ы кæрдæгхуыз дарæс æмæ æрвхуыз худ кæуыл уыд, ахæм нард лæг. «Иугæр мæрдтыбæстæ дæр МАК-ы хъусдарды бын фæцис, уæд тызмæг фæтк чи æрфидар кодтаид Ягода, Ежов æмæ Берия йеддæмæ, фæлæ уыцы æртæ бирагъæй кæцы у сæйраг бодз? — Кудза фæдисау, йæ аразгæ зæрдæ йын уыцы æртæ лæгмары кæй нæ бауарзын кодта æмæ раздæрау йæ уæнгæлтæ кæй уыдысты, ууыл.

— Документтæ! — нæргæ хъæлæсæй йыл фæтъæлланг ласта нард лæг æмæ автоматон шлагбаумы сырх-сырхид сæхтагыл йæ кæстæр æнгуылдз нылхъивынаæввонг бавæрдта.

«Ай, мæнæ хъæдгæс Симийы халæмдих куы у, уæд уыцы хуыйы мыггаг дыууæ хицæны фæцис æмæ йæ иу сих ардæм рарвыста? Науæд мæ цæй документтæ домы Кишойы операцийы фæстæ?» — йæ аразгæ зæрдæ ныссæххæтт ласта Кудзайæн.

Йæ сарæн хуыздæр хос куына ссардта, уæд йе скъуыдтæ хæдонны фаринтыл фæйнæрдæм ахæцыд æмæ шлагбаумы хъарагъулаæн йæ риуы цыппæрдигъон нос равдыста.

— Мæнæ дын мæ документ, мæнмæ æндæр ницы ис!

— Æмæ дæ æз дæр уымæй уæлдай куы ницы домын! — дуаргæсæн йæ тæнæг былты æлхынцъ æвиппайды айхæлд. — Уый у ардыгон лæгæн йæ паспорт, йæ лæгдзинады дамгъæ, йæ идеологон позици æмæ йæ тырысайы хуыз! Хъыг дæм ма фæкæсæд, шлагбаумы цур бæлвырдгæнæн гæххæтт фæтчыгъæдæн æрдомæм, уый йеддæмæ Аминон æнæ операцигондæй иу лæджы дæр мидæмæ кæй не 'рбауадздзæн, уый нын гуырысхойг нæу. Стыр куыст кæны Аминон, уыйас уæз ам никауыл ис. Йæ хæс цæсгомджынай æххæст кæны йæ уæлæйон фæлварддзинады фæрцы. Дыууæ дунейы æхсæн политикон-идеологон æмуæзæд скæнын æнцон нæу, фæлæ ууыл нæ зæрдæ нукуы фæхудт. Цу, мæ хур, дæ фæндаг раст уæд æмæ дын æдзух рухсæй лæууæд æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæджы хурмæ! Фæндагыл искæйты хъуыддæгтæн тæрхонгæнæг дæхи макуы скæн! Дæ зæрдыл дар, рæстдзинад алы хатт æнахъом сабийы дзыхæй кæй дзуры, уый! — Сими йын дыууæ дунейы арæныл цыбыр инструкци бакаст. Стæй йæ кæстæр æнгуылдзæй сырхсырхид сæхтæг нылхъывта, шлагбаумыл уæлæмæ схæцыд æмæ йын йæ уæлæ ссыгъта æртæ кæрдæгхуыз рухсы.

Кудза арæны дæргъыты цæджындзтæй куы баивгъуыдта æмæ цъæхвæлыст газонты æхсæнты гауызау тыгъд æвзистхуыз фæндагыл иунагæй куы фæцæуæг, уæд йæ аразгæ зæрдæйы æндæвдæй йæ хъуыдытæ схæццæ сты. «Æппæтадæймагон эстетикайы закъон ныры онг нымадта, рæстдзинад цыфæнды уавæрты дæр æнахин сабийы дзыхæй кæй фæдзуры, уый. Æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæджы рухс закъаттæ та, æвæццæгæн, уыцы хъуыдымæ бахастой сæхи коррективтæ æмæ мын арæнгæс уымæн дзырдта, рæстдзинад алы хатт сабийы дзыхæй нæ дзуры, зæгъгæ. Æвæццæгæн, эстетикон хъуыдыйы уыцы ивддзинад у ардыгон революцийы мидис æмæ йæ ныхмæ дзуран нæй. Мæ фæндаджы кæронмæ æнæбæллахæй куы баирвæзин, уæд ма уым ноджы истытæ фехъусин. Уæд та мын мемæ иу искæй куы рарвыстайккой, кæннод цæмæй базондзынæн, уыйæппæт фæндагтæй уырæм кæцы цæуы, уый?.. Бафысым кæнын та хъæуы æнæмæнг! Уæдæ

әндәр цәмәй хъуамә равдисон ме 'нувыддзинад!» Гауызван-
дәгты сагәмтты-иу кәмдәрты ферттывтой әмә та-иу, хьор-
гы мыстуләгау, фәтары сты МАК-ы цьәхдарәсджын ләгтә
сә әрвхуыз худгимә, фәлә сәм ныр әппындәр мәсты нал
кодта. Әгәрыстәмәй-иу сә фәдыл йә мидбылты худгә акаст
әмә-иу йәхинымәры фәлмән загъта: «Цы әмбәхстытә
кәнынц! Дисциплинә әмә әгъдау хьәхъхъәнын алы ран дәр
хъәуы. ЧК әмә МАК-ы карз дисциплинә куына уыдаид, уәд
контрреволюци йә сәрыл сәхәцдаид әмә байстаид, кусәг адәм
октябры революцийы цы бартә ссардтой, уыдон. А-бәсты әнә
уыцы хъәбәр дисциплинә Барастыр базадаид Барастырай әмә
не суыдаид әппәтдзәнәтон пролетарон мәрды генион фәтәг.
Нә, гуырысхойаг нәу, стыр фәтәгтә әмә Аминоны хуызән
иузардыг дәлбартә революцион тохы кәй райгуырынц, уый!
Бирә цәрәд әмә дидин рафтауәнт алы ран дәр прогресста-
уәг революцийы идеятә!» — йә хиконд зәрдаёйы әндәвдәй
йәхи мидәг лозунгтә сидгис Кудза, фәлә-иу хатт, кьахы бын
цъист уаллонау, батәлфыд йе 'рдзон зәрдә дәр. Әппынфә-
стаг әм хардзау әркаст, чидәртә йә фәдыл сусәгәй кәй цы-
дысты әмә йә кәй хьәхъхъәдтой, уый. «Мә фәдыл
әмбәхстытәгәнә цы цәуынц? Сәхи мын цәмәннә әвдисынц?»
Куыддәр хъулонвәлыст газонтәй баивгъуыдта әмә азабәл-
сты кьохмә бахызт, афтә йә алфамбылай сыгъдәг
зәлангәнәг хьәләстәй айдзаг әмә йәм афтә фәкаст, цыма
тархәд йәхәдәг сдзырдта әнахьом сбиты дзыхәй:

— Кудза! Кудза! Кудза!..

— Кудза, МАК-ы урәд Амион дә афәлывта әмә дын де
'рдзон зәрдә пластмәсәйы зәрдаёйә баивта!

— Кудза, афтәмәй ды ләг нә, фәлә сабийы хьазән авто-
мат дә!

— Кудза, дә аразгә зәрдә сис дә риуәй әмә де 'рдзон
зәрдаёйы цавдмә ныхъхъус!

— Кудза, дә гуттаперчы зәрдә дә риуәй сис әмә йә
әппәтдзәнәтон пролетарон мәрды генион фәтәджы дыкьа-
хыг куыйтән аппарат!

— Кудза, де 'рдзон зәрдаёйы куыстмә куына ныхъхъусай,
уәд дәм әппәтдзәнәтон пролетарон мәрды генион фәтәджы
сау митә урс фәкәсдзысты!

— Кудза, не 'ртә зылдмә дә аразгә зәрдаёмә куы әрбацәуай,

уæд нын нæ мæгуырдынадмæ ды дæр кæсдзынæ МАК-ы уæд Аминоны цæстæй!

— Кудза, дæ аразгæ зæрдæ аппарат æмæ ныхъхъæр кæн: «Дæләмæ æрхауæнт æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæджы залым закъæттæ!»

— Кудза! Кудза! Кудза!..

«Уый дын æппæтдзæнæтон политикон демонстраци, гъе! Куыд кæсын, афтæмæй дзæнæт бынтон дзæнæт нæу! Кæцæй мын базыдтой мæ ном, кæнæ ме 'рбацыды хабар? Науæд сæ хъæлæстæ сабиты хъæлæстау сыгъдæг зæлланг куы кæнынц æмæ сæ сидтыты мидис та хъомыл адæймаджы хъуыдыйæ рацæугæ куы у, уæд уый цавæр диссаг у? Ныр бамбæрстон, шлагбаумы нард хъалагъур мын афтæ цæмæн дзырдта, æцæгдынад æрвълхатт сабийы дзыхæй нæ дзуры, зæгъгæ, уый. Цавæр бæстæ у, саби мæнг ныхас кæм кæны, уый? Чи зоны, æмæ мæм азабæлæстæ сидынц сабиты дзыхæй! Кæм нымбæхстысты, кæцæй мæм сидынц мæ номæй? Куы фæзыникойæ æмæ сæ лæгæй-лæгмæ куы ауынин, уæд базонин, стыр адæймаджы хъуыдытæ сæм кæцæй цæуынц, уый». Фæйнæрдæм афæлгæсыд, кæд мæ цæст искауыл схæцид, зæгъгæ, фæлә йæ размæ МАК-ы майор æрбагæпп ласта æмæ йын тызмæггомау загъта:

— Ме 'мбæстагон, кæд дæ æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæджы хорзæх ссарын фæнды, уæд ацы къæбæдатæм ма байхъус, афтæмæй ацу дæ фæндагыл!

«Ацы цыргъфындз зыгъарæг та кæцæй февзæрд мæ разы? Цы йæ хъæуы? Кæд уымæй хъауджыдæр Аминоны операцийыл не 'ууæнды, кæнæ мын ме 'мбæстагон позичитыл гуырысхо кæны æмæ мын мæ пластмассæ зæрдæйы куыстæй ныфс не 'вары, уæд ам хъуыддæгтæ иууыл хорз не сты. Йæ зондамындай мын мæ гоймагон цытыл дæләмæ кæй хæцы æмæ мын ме 'мбæстагон барты сæрыл уæлейæ дæләмæ кæй мизы, уый не 'нкъары ацы цыргъбырынкъ зыгъарæг?» — Кудза фæджихау, йæ аразгæ зæрдæимæ ма йæм ахæм хъуыдытæ кæй фæзынд, ууыл æмæ фенкъардта, йе 'рдзон зæрдæ чысыл кæй батæлфыд, уый. «Размæ, размæ, дзæнæт куы сфæлдæха, уæддæр размæ!» — йе уæнгты та æвиппайды оптимистон хъару ныггуыпп ласта æмæ йæ гауызвæндагыл фæраст, фæлә уалынмæ йæ хъустæ айдзаг сты дур æмæ æфсæйнаджы къæрцц-къæрццæй. Цал хъæбæр къæрццы-иу фæцыд, уал хатты та-иу сабитæ сæ зæлланг

хъалæстæй æмхъæр фæкодтой, «Кудза!» — зæгъгæ, æмæ иугæндзон хъуыст «Къæрцц-Кудза!» «Къæрцц-Кудза!» «Къæрцц-Кудза!» Бæлццоны фæуыргъуыйау кодта, хъæргæнджытæн сæ уынар кæй хъуыст, фæлæ сæхæдæг кæй нæ зындысты, уый. Æппындæстæг фæныкхуыз фæлмы мидæг аныгъуылд æмæ йæ цæст цæдæггай суыдта хæрзчысыл адæймагты æндæрджытæ. Се 'ппæтæн дæр сæ къухты уыд тæбынджы хуызæн æфсæн мацъыстæ æмæ сын сæ къоболæ сæртæй цъæх дуртæ хостой, афтæмæй æмхъалæсæй хъæр кодтой: «Кудза! Кудза! Кудза!» Фæныкхуыз фæлмы мидæг æртæ тымбыл зылды анымадта. Æртæйæн дæр сæ алыварсты лæууыдысты МАК-ы афицæртæ. Фыццаг зылдмæ баввахс æмæ хаххæй мидæмæ фæцæйхызт, фæлæ йæ афицæртæй иу фæурæдта æмæ йæ чысыл дурсæтджытæм æввахс нæ бауагъта. Уæд дын сабитæ сæ цъæх дуртæ фæуагътой æмæ се 'фсæн мацъыстыл, тырысатау, уæлæмæ схæцыдысты, афтæмæй хаххæй æддæмæ рагæргæр кодтой æмæ Кудзайыл æрбатыгуыр сты. Цæуыл хъæр кæнут, уе 'фсæн мацъысты хъæбæр къуырцц-къуырццæй мын мæ зæрдæ цæмæн къахут, зæгъгæ, йæ хиконд зæрдæйы амындæй фæхъæр кодта Кудза, фæлæ сабитæм лæмбынæг куы æркаст, уæд йе 'рдзон зæрдæ сдудыдта æмæ йе 'взаг йæ комы бахус. Сабитæн, чызгæй-лæппуйæ, сæ фæскъæбуттæ уыдысты мидæмæ дзыхъ æмæ пырхытæ. Æвæццæгæн сын чидæр сæ фæскъæбуттæ æфсæн мацъысæй фæцæфтæ кодта æмæ сын сæ чысыл удтæ систа. Сæ пысулты скъуыдтæй сæ чъизи буæрттæ зындысты. Сæ бæгъамвад къæхты хъæдгæмттæй хæфсытæ уасыдысты.

— Кæмæн цы ракодтат, кæцы политикон змæлды архайдтат æмæ уегасыл æмхуызон малæты гакк цæмæн ис? — йæ аразгæ зæрдæ бамынаг æмæ йе 'рдзон зæрдæ скуыдта Кудзайæн.

Разæй цы къæбæлдзыгсæр лæппу лæууыд, уый йæм хæрзæввахс бацыд æмæ йын æрнымадта дырысæй, пионер уавгæйæ-иу йæхæдæг йæ раздзогæн куыд æрнымадта, афтæ:

— Революцийы фæстæ адæм, растæй-зылынай, кæрæдзи тæрсын кодтой дзырд «ликвидацийæ», фæлæ йын мах йæ судзаг бавзæрстам, иу рагуалдзæджы нæ ЧК-йы лæгтæ нæ ныййæрджытимæ куы æрцахстой æмæ нæ чысылæй-стырæй Цымытийы ахæстоны куы бакалдтой, уæд. Мах та цы 'мбæрстам, фæлæ изæры нæ хицæуттæ схъус-хъус сты, «уæлейæ» бардзырд æрцыд, Советон хицауады тудджын знæгты стыр

горатмæ тæрын кæнынц, загъгæ. ЧК-йæн автомашинатæ æмæ уæрдæттæ кæй нæ уыд, уый тыххæй нæ фистæгæй атардтой Хæдхæцагады цыбырвæндагтыл. Ахæмты обауы тæккæ цур нæ иу сау бæхджын æрбайæфта æмæ къанвойы хицаумæ ратта, йæ цыппар фисыныл бур-бурид мыхуыртæ кæмæн уыд, ахæм гæххæтт. Куыддæр æй бакаст, афтæ нын нæ ныййарджыты фæхицæн кодтой æмæ сæ баурæдтой Ахмæты обауы тæккæ раз. Мах фыртæссæй ныккуыдтам, фæлæ куыддæр изæрмилты фондзæхстонты æмæхсты хъæр фæцыд æмæ топыхосы артæй хъæд ныррухс и, афтæ æвиппайды фæхъус стæм. Нæ ныййарджыты нын нæмыгæй бынкарст ныккодтой, сæ фондзæхстони хатæлтыл бафу кодтой æмæ сæ се уæхсчытыл бацауыгътой. Нæхимæ нын куы фæкомкоммæ сты, уæд иу цъæхдарæсджын рæхснæг лæг къанвойы хицаумæ бацыд æмæ йын худгæйæ загъта: «Цамел Хъæвдынович, контрреволюцийы хъæхъхъаг куыйтыл нын тæвд нæмыг æнæныццæвгæ нæ уыд, фæлæ сын сæ куырм къæбылатыл дæр нæмыг хардз кæнæм?» Цамел Хъæвдыновичæн фырдисæй йæ тæнæг былтæ фæзылын сты æмæ йæ хъуын сыстад. «Дзандарджан, дæ хъуыды мæнæ куыд цырды кусы, мæнæ!» — загъта уый. Ома нын ам нæ къассон знæгтæй æвдисæнтæ ныууадзæн кæй нæй, уый мæхæдæг дæр скарстон, фæлæ ды мæ разæй куыд фæдæ?! Дæргъæццон лæг йæ хицаумæ йæ цæст фæныкъуылдта, ныр ды мæ архайдмæ кæс, загъгæ, æмæ райдыдта кусын. Йæ фондзæхстони сыдзæй нын цæвын рйдыдта нæ къæбуттæ. Йæ архайд уыд бæстон, иу къæбут иу цæф йеддæмæ нæ кодта. Æз æппæты кæронæй лæууыдтæн æмæ уыдтон, мæ цахъхъæн сабитæ, чызгæй-лæппуйæ, суджы лыггæгтау, размæ куыд згъæлдысты, уый. Мæнмæ куы æрбаввахс, уæд дзы Цамел Хъæвдынович раппæлыд: «Маладец, Дзандарджан, лæг дæ æмæ лæджы митæ кæны!» Мæхи къæбут мын куыд ныццæвта æмæ суджы лыггæгау размæ куыд ахаудтæн, уый нал базыдтон...

Кудзайæн сабимæ хъусын йæ бон нал уыд æмæ фыццаг мусæй йæхи айста. Дыккаг зылдмæ фæцæйцæугæйæ йæ фæндагæргæвст фæкодта цъæхдарæсджын, фæлæ иугæр йе 'рдзон зæрдæ сæнкъуыст, уæд хъæхъхъæнæджы иувæрсты ацыд æмæ тыххæй мидæмæ бахызт. Дыккаг зылды сабитæн, чызгæй-лæппуйæ, сæ сæры тæбæгътæ уыдысты бынмæ къуырфгонд æмæ та уыдоны дæр афарста:

— Камән цы ракодтат, кәҗы политикон змәлды архайдтат әмә уегасыл әмхуызон мәләты такк цәмән ис?

Иу даргъдыкку чызг әрбацыд йә тәккә цурмә әмә йын әрнымадта дырысәй, пионер уәвгәйә-иу йәхәдәг йә раздзогән куыд әрнымадта, афтә:

— Әппәтдунеон пролетариаты генион фәтәг, кусәг кълассы зоньнджын ахуыргәнәг әмә адәмты уарзон фыд колхозтә аразын куы райдыдта, уәд Цымытийы районы МАК-ы хайады хицау Хәдзарәгаты Дзандар сарәзта кулакты ликвидацийы сәрмагонд пълан. Йә пълан бавдыста йә хицәутгәм дәр әмә сын сбәлвырд кодта, колхозмә барвәндәй чи нә цауы, уыдонәй әрвыләхсәв фәйнаә әртәйы әдбинонтә куы бахәра, уәд ын афәдзы кәронмә хәрд кәй фәуыдаиккой. Маузерәй йын ләг амарын бәласы хус тихаләг расәттынаәй хәуджыдәр нә уыд, фәлә йәм уымәй зындәр каст мәрдтән сә фәд фесафын. Дзандарән йә хәуыды уым дәр хорз скуыста әмә-иу йә кълассон знәгты әхсәвыгон фәтары кодта, сә кой сын-иу фыртәссәй ничиуал фехәуыста, афтәмәй. Йә ләгмартимә-иу талынджы смидәг, уый размә-иу әнәхән бон кәм фәцәл кодта, ахәм хәдзары. Бинонты-иу чысыләй-стырәй әддәмә ратардта әмә-иу сә сәвәрдта тәлтәг бәхтыл. Стәй-иу хәәууынгты тымыгәу ныууадысты әмә-иу хуысәгхәлдзәг куыйты схәпп кәныны бон дәр нә фәдис. Хьомыл адаймагтән-иу Хохойты сыхы тар хәәды сә ныхтыл фондз метры дәрддзәгмә маузеры нәмгуытә ныздыхта. Сабитән та-иу фондзәхстоны цәгатай сә сәртә уәлейә дәләмә әркәуырдта әмә-иу сә дзыхмәрд фәкодта. Уый фәстә-иу мәрдтә иу ранмә әрбайста әмә-иу сын сә быны толы кьопытә бавәрдта. Сә бикфорды синагтыл-иу сын арт бафтыдта, афтәмәй-иу сә срәмыгъта, әмә-иу сә фыдты пыскәуылтә кәм әркалдысты, уымыты-иу артытә скодта. Кәд-иу цъус уыдысты, уәд та-иу сә уәгәстәй бабаста әмә-иу сә срәмыгъта, нәмыг-иу сыл әппындәр нә бахардз кодта, афтәмәй... Дзандар әцәг хордта адәмы цъәх бирәгәу, фәлә-иу фәздәгдзоны куы сбырыд, уәд-иу фестад бынтон әндәр мыггаджы бирәгъ, уымән әмә, адәм сә фос кәмәй хәхәхәәнның, уый сабиты нә хәры...

Кудзайән йә бон нал бацис сабимә хәусын әмә дыккаг зылдәй йәхи айста. Әртыккаг зылдмә фәцәйцаугәйә йә

фæндагæргæвст фæкодта цъæхдарæсджын лæг, фæла иугæр йе 'рдзон æрдаæ сæнкъуыст, уæд йæ иувæрсты ацыд æмæ хаххæй мидæмæ бахызт. Æртыккаг мусы сабитæн, чызгæй-лæппуйæ, сæ фæскъæбуттæ, сæ кука фæсонтæ, сæ мæллæг æрбадæнтæ æмæ сæ бæгъæмвад зæвæттæ уыдысты, æмбыд кæрдойау, сау-сауид, хус æрчыиагау, æнцъылд æмæ цъенгæ ихау лæгъз. Кæмæн дзы йæ сæры магъз ныббыгъдæг, кæмæн дзы йæ дæрæн фæрсчыты зыхъхъыртæй йæ хуылфы дзаумæттæ зындысты, кæмæн та йæ къæхты стджытæ ныббæгънæг æмæ ныззыкъуыртæ сты тæдзынæджы дæргъæццон ихтау. Бæлццонæн йе 'рдзон æрдаæ ныккæрзыдта æмæ та уыдоны дæр афарста:

— Кæмæн цы ракодтат, кæцы политикон змæлды уыдыстут архайæг æмæ уегасыл æмхуызон мæлæты гакк цæмæн и?

Дыууадæс-æртындæсæздзыд даргъдзыкку чызг йæ тæккæ цурмæ æрбацыд æмæ цъæхдарæсджын лæгмæ æлгъæй бакаст, афтæмæй йын æрнымадта, пионер уæвгæйæ-иу йæхæдæг йæ раздзогæн куыд дырысæй æрнымадта, афтæ:

— Æппæтдзæнæтон пролетариаты генион фæтæг, æппæтзæххыцъарыл цæрæг кусæг къласы зонынджын ахуыргæнæг, зæххон хур æмæ хурзæрины бын дидинæфтауæг нациты уарзон фыд кулакты ликвидацийы закъон куы рауагъта, уæд МАК аразын райдыдта сау номхыгъдтæ. Ахæм сау номхыгъдмæ-иу чи бахауд, уый-иу æд бинонтæ Сыбырмæ фæхастой æмæ-иу кæнæ фæндагыл бабын, кæнæ-иу уым йæ сабитмæ стонгæй быныскъуыд систы, кæнæ та-иу тифæй фæцагъдысты. Сау номхыгъдмæ бахæссын кæй хъуыд, уый МАК йеддæмæ ничи зыдта æмæ-иу ын йæ сусæгдзинад схъæр кодта æрмæст «тройкайæн». «Тройка» цы у, уый нæ зоныс? У-у-у, уый дæр МАК-ы фæсдзæуин уыд æмæ-иу æй скодтой нымудджытæй, гадзрахаттæй, æвзагхæсджытæй, тауысгæнджытæй, ардауджытæй æмæ йæ мады дзидзитæ ралыг кæныныл чи нæ бацауæрстаид, ахæм хæтаг æмæ æмбыд адæймæгтæй. Иугæр сау номхыгъдмæ бахæссинаг адæймæгты нæмттæ МАК лавæрдта, уæд «тройкайы» уæнгтæ зыдтой, бирæ тæрхон сæ кæй нæ хъуыд, уый. Сæ хицаутты хардзæй-иу развæлгъау фæсыккъадзæф сты, сæхиуыл-иу фæтчыгъæдæн дуар сæхгæдтой æмæ-иу расыгæй райдыдтой тæрхон кæнын, ахæм æмæ ахæм магуыр лæгты сау номхыгъдмæ бахæссæм æмæ сæ Сыбырмæ æд бинонтæ фесафæм æви иунæджытæй, зæгъгæ, ууыл.

Ёртындас ама ссадзэм азы цыпсурсы маёйы Цымытийы районы МАК-ы хайады хицау Хадзарагаты Дзандар «тройкаёйы» саргълаууаг Наниты Хъандилы фырт Хыдыры кьухы фасагъта иу игархуыз мыцъайа мыхуыраваард кьонверт ама йа бафадзæхста: «Хыдыр Хъандилович, уыцы кьонверт «уалейа» арарвыстой ама, йа хуылфы цы ис, уый нæ зонын, фала йа ма цуры ма сыгом кан. Йа директива армæст да «тройкама» хауы ама йа тæрхонгæнджыта уахæдаг фæут». Хыдыр уайтагъд фæхатыд, директива Дзандарæн йæхи кьухæй фыст кай уыд, фала ницы загъта. Зыдта йа, уалдай дзырд куы скодтаид, уад ай Дзандар «Тройкаёйа» раппарстаид ама йын дыккаг бон йæхиуыл ныффыстаид «директива», кæд йа магуыры хъис дæлама згъæлдис, уаддæр. Фæсаходæнты Хуыгаты Гæсийы фырт Къитъа ама Гаглойты Дзæрахмæты фырт Хъасболатма фæсидт ама сын сагъæсхуызæй загъта, мæнæ та чидæр колхозы бындур зыгъуымма разилынма хъавы ама йыл ныртæккæ тæрхон хъуама сканæм, загъга. Колхозы къанторы дуар сахиуыл сæхгæдтой, мыцъаджын кьонверт сыгом кодтой ама йа хуылфы дыдагъæй æваард гæххæтты гæбазыл фыст дыууæ цыбыр хъуыдыады бакастысты, дамгъæта нымайга ама схæц-схæцгæнгæйа: «Колхозы цыфыддæр знаг кулак Булкъаты Габо. Иунагæй æви æд бинонтæ?» «Тройкаёйы» зондджын лæгта сæ нозтвæллад цæстыта кæрадзимæ ныццавтой. Стæй сагъæсты арф аныгъуылдысты ама æппынфæстаг бамбæрстой сусæг ныстуаны мидис. Ныстуан чи æрбарвыста, уый сбæлвырд кодта, кулак Булкъаты Габо колхозы фыдызнаг кай уыд, уый. «Тройка» та тынг хорз зыдта, ахæм тæссаг адæймагтæн-иу МАК цахæм тæрхон скодта, уый. Армæст ма сын сбæлвырд кæнын хъуыд, Габойы Сыбырма иунагæй ахастаиккой, æви йын йа бинонты дæр йема арвыстаиккой. Къитъа афта, йа чысыл сабитæ та цы гæнæг сты, кæнæ йа бинойнаг Досыры кьухæйдзаг бирæ хæттыты куы бахордтон, уад ын ныр йе сæфтыл ма кьух куыд арфыссон, загъга. Хъасболат дæр стыхстис, цæхджын хойраг дæттыныл, гъай-гъайдæр, нæ ауардынц, фала мын хоры къармагæй дæр бирæ хæттыты феххуыс сты ама сыл ныр куыд рахæтон, загъга. Фæстагма уаддæр Наниты Хыдыр фервæзын кодта йе 'мбæлтты сæ хъизæмарай. Уый сыстад тæрхонгæнагау ама бæрнджынæй загъта: «Булкъаты Габо Сыбырма хæссинаг кай у, уый нын цæхгæр загъты мæнæ уыцы

гаххэтты директива ама уыцы фарст дзырдаг нал у. Ервигын та йа анеманг хъауы ад бинонта, уыман ама аз цы Габойы зоньц, уый иунагэй Хъарсы фидары мидаг куы ныббарай, уаддэр ын йа авд дуары ныддэрэн кэндзэн ама йа сабитам арфардаг уыздзэн». Дыууадэс минутма иу нэргэ хэдзары бинонты хъысмэг алыг и «Тройкайы» рабадты. Тэрхоны тэрэзтэ срост кодтой МАК-ы артэ фэсдзэуины ама, улафга, рахызтысты аддэма. Дзандар нэ дыккаг бон афсанвэндаджы станцэма ныттардта ама нэ чысылэй-стырэй бакалдта тьеплушкэ-вагоны чьизи хуылфма. Аэвэццэгэн дзы уый разма аластой стуртэ ама йа фаджысы смаг калдис. Фэндаг-фэндаг хаст адэмма хаст адэм бафтыдысты, кулактэй аэдзаг тьеплушкэ-вагэттэ кулактэй йемдзаг тьеплушкэ-вагэттыл бандэгдысты ама, Кавказы арентэй куы ахызтыстэм, уэд нэ поезд ныддарг ама ныууаззау рынчынтэй, мэрдтэй, цэссыгтэй, хынцъымэй, тэригъадэй, хъарэгэй, судзаг рисэй, тэвднизэй. Зымэджы кьэрцытэгэнаг узалы фынддэс бон фэцыдыстэм гыбаргыбур ама кьэс-кьэсгэнгэ. Тьэнджы майы аэддэсэм бон бахэццэ стэм Казахстаны иу быдираг станцэ Шортандыма. Вагзалы тьэпэн бэстыхайэн йа алфамбылай хэдзар, фэздэг, бэласы мыггаг ама цэрэг никуы зынд, фэлэ дзы парахатай уыд салд миты тигъджын хьэпэнтэ, кьэр-кьэргэнаг узал ама, буары туасау чи ныхст, ахэм тымыгъ. Сэумарайсом, цэст нырма дзэбэх нэ уыдта, афтэмэй нэ, уалдайаг кьэбыстау, ракалдтой нэ тьеплушкэ-вагэттэй. МАК-ы лэгтэн цы уыд, сэ кьэхтыл валинкэтэ скодтой, сэ даргъ кэрцыты бэрзонд афцэгготтэй армэст сэ сырх-сырхид фындзтэ зындысты. Тыгъд быдырма нэ, фосы дзугау, аскьэрдтой ама нэ уым артэ дихы фэкодтой. Аэфсанвэндаджы рахиз фарсырдэм кай атардтой, уыдонэй загътой, колхозон арэзтады тудджын знэгтэ сты ама, социалистон ахсэнадаэн тэссаг кам нэ уыздысты, ахэм ранма сэ фэтэрын хъауы, загъга. Цэй тэссаг ма уыдысты ма мад Нанион ама ма фыд Габо сэ сатин пысулты сэ ихсыд хэцъилдзабырты ама сэ тэвднизима! Сабиты ардиагма чи хъуыста, нозтджын хъарагултэ бэхтау мырмыр кодтой ама уад ниудта. Аэфсанвэндаджы галиуфарсырдэм кай атардтой, уыдонэй загътой, хасты тызмэг фэлварэнтэ фэстэ, чи зоны, ама сэ кулачы хъуыдытэй ссыгъдаг

уой æмæ се 'ргом советон хицауаддзинадырдæм раздахой, зæгъгæ. Миты тигъджын хъæпæнты æхсæн кæй ныууагътой, уыдонæй загътой, адон колхозон аразтады фыдызнæгты хъыбылтæ сты, сæ ныййарджытимæ сæ куы арвитæм, уæд уыдон дæр райсом не знæгтæ суыдзысты, зæгъгæ. МАК-ы лæгтæ арахъхъ хырхтой æмæ нæ алыварсты гæппытæ кодтой, афтæмæй нын, се 'взæгтæ дыдæгътагæнгæ, дзырдтой: «Иу чысыл ма банхъæлмæ кæсæм æмæ нæм уалынамæ æрбтæрдзысты зæлдаджы хуызæн фæсалай дзаг дзоныгътæ. Фæсала мидæг абырдзыстæм æмæ нæ ардыгæй суанг «Три-четыре»-йы хъæуы онг узгæ нылласдысты». Тыгъд быдыры нæ узал дымгæмæ цæмæн дардтой æмæ нæ вагзалы хуылфмæ цæмæннæ уагътой, уый нæма æмбæрстам. Нæма зыдтам, уæлхъæдæй нæ узалы кæй цагътой, уый. Нæма зыдтам, МАК-ы кусджытæ сабиты куынæг кæныны ног мадзал кæй æрымысыдысты, уый. Æнхъæлмæ кастыстæм æнæхъæн бон. Æнхъæлмæ кастыстæм æнæхъæн æхсæв, кæрæдзи æнгом балхъывтам, афтæмæй. Дыккаг бон ныл МАК-ы лæгтæ фæйнæрдæм ахæцыдысты æмæ, куы фæхицæнтæ стæм, уæд æртындæс æмæ ссæдз сабийæ æстдæсæй миты уæлæ æркалдысты суджы лыггæгтау хъæбæрæй. Хъахъхъæнджыты хистæр нæ куы анымадта, уæд йæ мидбылты гæзæмæ бахудт æмæ уырысагау загъта: «Неплохой результат без девятиграммового свинца!» Йæ дзырдты мидис ын нæ бамбæрстон, фæлæ мæ хъуыдыйы базадысты дамгъæтау. Уайтагъд нын нæ уæлæ кæрдæгхуыз бæрæзент айтыгътой, йæ кæрæтты йын къæбæлтæ ныкъкъуырдытой æмæ сæхæдæг мард сабиты цыппæрдзалхыгтыл бакалдтой, афтæмæй сæ аластой кæдæмдæр. Сыд сабитæм ихы сагъд къæбæлты сæппарыны фаг тых нæ уыд. Дымгæ нæм мидæмæ лæбурдта. Мах нæ бæрæзент хæстоны бын тæлфыдыстæм æмæ йæ æнкъуыстам цъусгай. Мит узал у, фæлæ уымæй узалдæр та у салд сабийы хъæбæр буар. Арахъхъдзæф МАК-ы лæгтæ нал фæзындысты æмæ райсоммæ негас дæр бзадыстæм миты уæлæ уæлгоммæ хуыстæйæ æмæ нал фенкъуыст кæрдæгхуыз бæрæзент...

Кудзайæн сабимæ хъусын йæ бон нал бацис æмæ æнахъомты «дзæнæтæй» дард фæлидзынвæнд скодта, фæлæ куыддæр æртыккаг зылдæй æддæмæ ахызт, афтæ мусты дæллаг кæрон хæрхæмбæлд фæцис фараст-дæсаздыд бурдзалыг лæппуйыл. Лæппуйæн йæ сæрыл, хурау, æрттывтæ налхъуыт-налмасы

арвхуыз къарттытæй фæлыст паддзахы сызгъæрин худ. Йæхæдæг дæр уыд хурау рæсугъд æмæ йе 'нтъыснаг цагсомыл гæзæмæ ферттив-ферттив кодта сабийы æнæхин мидбылхудт. Бæлццон фæджихау, ай та цы диссаг у, сабитæ иууылдæр къордгæйттæй куы лæууынц, уæд ацы хурдзæстгом лæппу цы ракодта æмæ йæ цæмæн фæхицæн кодтой, зæгъгæ. Йæ зæриндагæй фæлыст къандзолæн йæ дысæлгътæ, йе 'фцæггот, йæ былтæ æмæ йæ фæджитæ сæ мидрухсæй мынæтсыгъд кодтой хæрдоджыты лыстæг рæнхъытæ. Йе 'рвгъуыз атлас-хæлафы фæтæн фадгуытæ йæ фæлмæн цырыхъхъыты хъусты нытътъыста. Йе 'нгæс дзырдта, иунæгæй кæй схъыг и, цыдæр зæгъын æй кæй фæндыд æмæ йын ныр йæ зæрдæйы рис рагом кæныны фадат кæй фæцис, ууыл. Кудзайæн йæ зæрдæ фæкхæпп ласта, лæппу йæ сызгъæрин худыл фæстæмæ кæй ахæцыд æмæ-иу ын сагъæс йæ бæрзонд ныхы царм, стыр адæймаджы ныхы цармау, кæй фенцъылдта, уымæ. «Цыма йæ ных риссы æмæ йæ худыл уæлæмæ уымæн схæцыд!» Куы йæм баввахс, уæд МК-ы афицертæ æртæйæ йæ разы фегуырдысты æмæ йын тызмагæй загътой, уæдæйнырмаæ цы хивæнд митæ фæкодтай, уыдон уал дын фаг уæнт, лæппумæ мауал сдзур æмæ дæ фæндагыл комкоммæ æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæджырдаæм цу, зæгъгæ. Фæлæ иугæр йе 'рдзон зæрдæ сдудыдта, уæд сæ иувæрсты ахызт æмæ сабийы цурмæ бацыд.

— Кæмæн цы ракодтай, кæцы политикон змæлды райстай хайад? Иннæ сабиты мæлæты гакк дыл кæй нæ зыны, уый тыххæй фæхицæн дæ, æви зыбыты иунæгæй цæмæн лæууыс? — афарста йæ.

— Нæ, мæ цытджын бардар, мæнæ уыцы лæгтæ сабитæм мæн æмгарон кæй нæ уадзынц, уымæн йæ аххосаг бынтон æндæр цыдæр у, — æрхæндæг хъæлæсæй загъта лæппу.

— Цавæр æбуалгъы хъуыддаг у йæ аххосаг? — фæджихау Кудза.

— Мæ равзæрд, мæ равзæрд, мæ цытджын бардар.

— Уагæр дын цавæр хъæндзæргæсы равзæрд ис? — йæ ком ахус Кудзайæн.

Уалынмæ фæйнаердыгæй сабитæ æрбагæр-гæр кодтой, æмæ лæппуйы дзурыны бон нал фæцис, фæлæ æртæ афицеры се 'хсæн цъиусуртау смидæг сты æмæ сæ рацæфтæ кодтой сæ резина къоболатæй.

— Тагъд уæ дзæнæтон мустæм цæугæут, уæ цъæх дуртæ ныххойут æмæ хъæрæй ныссидут, нæ амондджын сабибонты хыгъд æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæгæй бузныг стæм, зæгъгæ! — фæтæлланг сыл кодтой уыдон.

Сабитæ «уæуу, нана» хъæргæнгæ фæпырх сты, фæлæ та ногæй æрбагæр-гæр кодтой æмæ сæ дыууæйыл æрхула сты.

— Дун-дунейыл, дам, æппæты æгъатырдæр эксплу...плу... плуатор у, уæ дзæнæтмæ, дам, æй тæфтыл ма бауадзут! — загъта даргъдзыкку чызг.

— Уый чи загъта?

— МАК-ы лæгтæ.

— Æмæ, дам, фараст-дæсаздыд саби цы 'мбары эксплуата-цийæн?

— Паддзахы фырттæ, дам, æрдзæй рахæссынц экспл...плу... плуаторы тызмæг миниуджытæ. Куыддæр, дам, æй уæхимæ æмгæрон æрбауадзат, афтæ, дам, уæ сцагъар кæндзæн æмæ, дам, уæ дзæнæт фесæфдзæн.

— Æмæ чи у паддзахы фырт?

— Æз дæн паддзахы фырт æмæ мæ бæллæх дæр уый у, мæ цытджын бардар, — æнтъыснагтомау загъта лæппу æмæ сабитæ уайтагъд фæсыкк сты.

— Кæцы паддзахы фырт дæ? — Кудзайæн фырдисæй йæ цæстытæ йæ уæлных абадтысты.

— Уæрæсейы æппæты фæстаг паддзах Никъала Дыккæгæмы фырт дæн, мæ цытджын бардар. Уый бындар Алыкси дæн..

— Алыкси дæ? — Кудзайæн йе 'взаг йæ комы тыххæй æрзылд.

— Алыкси дæн, мæ цытджын бардар, Алыкси.

— Æмæ дæ хъуымыз нырма дæ дзыхæй куы кæлы, уæд дæ цавæр фыдракæнды хыгъд æрбаппæрстой дæ кълассон знагтæ ардæм? — бæлццон афтæ æнхъæлдта, паддзахы фырт чысыл саби у æмæ мын мæ ныхæстæн ницы бамбардзæн, зæгъгæ, фæлæ йын уый радта хъомыл адæймаджы дзуапц, иннæ сабитæ йын куыд радтой, афтæ:

— Мæ иунæг фыдракæнд у, паддзахы фырт кæй дæн, уый. Хъалон фидынай йе рагъы царм никæмæн ралæстон. Хæдхæцæг паддзахы ныхмæ тох кæныны хыгъд никæй фехстон æмæ хъоргъы дæр никæй ауагътон. Паддзахады арæнтыл фæйнæрдæм ахæцыны сæраппонд хæст никæмæн расидтæн. Мæ хиуарзон интересæ сæндидзыны тыххæй политикон репресситæ нæ ауагътон.

Никай фәсайдтон. Йә зәхх никаман байстон, — әрнымадта паддзахы фырт.

— Алыксы у, саби цы вәййы, уый, фәлә йә МАК-ы ләгтә махмә тәфтыл нә уадзынц! Немә йә дзурын әмә хъазын цәмәннә уадзынц, уый дәр нын нә зәгъынц! — әртә мусы сабитә әмдзыхәй гәз-газ кодтой.

— Әдт, куыдзы хъәвдынтә, уәдә уә цәммар дзыхтыл гуыдыртә нә сәвәрдыстут? Уә фаг фәрәйдтат әмә ныр уәхи айсут ардыгәй, бәлцоны дәр цәуын хъәуы йә фәндагыл! Кәннәд куы байрәджи кәна, уәд әппәтдзәнәтон пролетарон мәрдыт генион фәтәгмә афоныл нә байрвәздзән әмә йә дзәнәт фесафдзән! — цәхдарәсджынтә сабитәм бирәгътау фәләбурдтой әмә паддзахы фырты сә фәсчылдым фәуагътой, афтәмәй Кудзайән тызмәгәй ацамыдтой, ардыгәй дәхи әнәфыдылызәй айс, зәгъгә. «Ацы куыйтә, әвәццәгән, хъахъхъәнынц, Алыксийы сабитәм әмгәрон кәй тыххәй нә уадзынц әмә әз кәй хъуамә базон, ахәм сусәгдзинад әмә нә уымән тәрынц ардыгәй!» — йе 'рдзон зәрдәйы амындай скарста Кудза.

— Фәләуут ма, фәләуут, мә иунәг фыдракәнды хыгъд мыл цы бәлләх әрцыд, ууыл мә дзурын цәмәннә уадзут? Бәлцон мын мә хабар куынә базона, уәд цы радзурдзән әппәтдзәнәтон пролетарон мәрдыт генион фәтәгән? — Алыксы хъахъхъәнджытыл фәйнәрдәм ахәцыд әмә дыууә цәхдарәсджыны әхсәнты размә раләууыд.

«А-а-а, кәсыс хъуыддаджи сусәгдзинадмә? Кәмдәрты цыдәртә радзурын кәй хъәуы, Аминон мын уымән бавәрда ма риуы аразгә зәрдә! Ома, дын мәнә нә идеологийы кәәбицы конд пластмәсәйы зәрдә әмә дын уый дә сәры магъзы спрограммә кәндзән нә фәндәтты джиппы уагъд хъуыдытә! Табу Стыр Хуыцауән, иугәр мәм ахәм хъуыдытә февзәр, уәд мын уыцы әлгъыстаг аразгә зәрдә ме 'рдзон зәрдә бынтон нәма ныммардта! Фәлә, сабиты дагъытәйлаг уавәртә фәнгәйә, кәй не сцымыдис дән, кәй не смәсты дән әмә иу хатт дәр кәй нә афарстон, уый та цәмән афтә у, зәгъгә, уый әнәмәнг мә пластмәсә зәрдәйы куыст у. Акәс ма, ләгхор әвдиутә уәләуыл мәгуыр сабитән фондзәхстоны әфсән цәгаттәй сә сәртә ныххәлдтой, Казахстаны фыдхъызты сә бәрәзент къарцы мидәг басийын кодтой әмә сын әз ам сә

хабарттаем афтæ хъусын, цыма уыцы æбуалгъы хъуыддæгтæ мæнмæ ничердыгæй хауынц! Мæгуыр сабитæ се 'фсæйнаг тæбынгтæй кæд æнæмæнг исты хойын хъуыд, уæд цъæх дурты бæсты хъуамæ хостаиккой, уæлæуыл сын сæхи сæртæ чи ных-хæлдга, уыдоны сæртæ! Афтæ домынц мæрдты бæсты æнæфыст закъæттæ! Адон та сын сæ къухты æфсæйнаг тæбынгтæ ныс-сагътой, сæ разы сын сæхи сæрты тенкаты бæсты цъæх дуртæ æрæвæрдтой æмæ сын загътой, хойут сæ æмæ хъæр кæнут, нæ амондджын сабибонты хыгъд æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæгæй бузныг стæм, загъгæ! Нæ, мæн хъæуы стыр психологон стресс, кæннод афтæ бирæ куы ахæсса, уæд, чи зоны, мæ цыфæнды фæуайы ахаст кæронмæ махимæ баз-зайа æмæ фæстагмæ æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты ге-нион фæтæджы стауын райдайон. Мæн хъæуы стыр психоло-гон стресс! Мæн хъæуы стыр психологон стресс! Мæн хъæуы стыр психологон стресс!» — Кудза йе 'муд æрцыд æмæ та ногæй сабиты сыгъдæг цæстæмттæм фæкомкоммæ ис.

— Алыкси, дзур, дзур! Дæ фæсчъылдым чи лæууы, уыдонæй ма тæрс! — бацардыдтой йæ сабитæ.

— Нæ хæдзарвæндаджы нын æнæхъанæй æрцахстой æмæ нæ райдианы хызджын вагæтты аластой Тобольскмæ, стæй та Екатеринбургмæ. Æвæццæгæн, афтæ домдтой хицауадон фæфæлдæхт æмæ революцийы тызмæг закъæттæ! Мæ хъуы-дымæ гæсгæ та революционер хъуамæ араза йæ революцион хъуыддæгтæ, саби кæна йæ сабион хъæзтытæ æмæ йæм цыфæнды уавæрты дæр политика æмгæрон ма æрцæуа! Фадынагæй рынчын уыдтæн, афтæмæй мæ ЧК-йы хотыхджын лæгтæ мæ ныййарджытæ, мæ цыппар хо æмæ мæ хæдзарвæндаджы иннæ адæймагтимæ ратардтой Екатеринбургджы сахары кæронмæ. Дуг йæхæдæг куыд ссонт ис, боныхъæд дæр афтæ. Хъарм зæхмæ хуымгæрдæны мæйы хур кастис, фæлæ нæ фæстаг лæууæн уыд, æнтыдау, змæст æмæ йæ сырхбын цъыф къæхтыл æндæгъдис тад писийау. Бынат, æвæццæгæн, нæ размæ тугæй сдонхæр æмæ йын йæ сырх-сырхид култыл кæд сыджыт бакалдтой, уæддæр та йæм революцийы машина адæмы знæгты ног къорд æрбап-пæрста æмæ йын æй йæ уæлæ куы æрыссадга, уæд ын бахус кæнын нæ бантыст, афтæмæй йæ мæлæтдзаг адæймагтæ сæ бæгъæввад къæхты бын сызмæстой. Уарæсейы æнамонд пад-дзах, Тамбовы губернийаг музуккау, йæ мидæг лæгæрста

багъаввад амæ багъамсарай. Агас фæндагыл йæ дзыхæй хыпп-сыпп не схауд, фæлæ туг амæ сыджыты æндæдзаг амæнтæн йæ къæхты бын куы схъæфс-хъæфс кодта, уæд хæрзыллаг хъæлæсæй загъта: «Ардæм кæй æрбтæрынц, уыдонæн ацы туджы саубын амæнтæнай зонд амонын нал хъæуы. Ацы æндæдзаг амæнтæнай ЧК амæ Ревком зонд амонынц, сæ хъуыдагтыл сын гуырысхо чи кæны амæ сæ коммæ чи нæ кæсы, уыдонæн. Уый йеддæмæ нæ ардæм куынаæ æрбаскъæрдтаиккой, уæд сæ хъуыдаг скæнынæн Екатеринбурджы алфæмбылæйтты æндæр бынат не ссардтаиккой?» Цавæр хъуыдаг скæнынмæ хъавыдысты, уый æххæст нæма æмбæрстон. Æз æрмæст аивтæй хатыдтæн, ЧК амæ Ревком æвзæр кæй нæ куыстой амæ, мæ фыд революцийы машинæ кæй хуыдта, уымæн иу минут дæр æрлаууæн кæй нæ уыд, уый. Сæ туджджын знæгты цагътой амæ сæ æгъатырæй кæй куынаг кодтой, уымæй зонд амыдтой æгоммæгæстæн! Цы ма уæ фæнды уымæй хуыздæр! Æмырæй цыдыстæм, сырхбын амæнтæны лæхъир хъæфс-хъæфс амæ горабындзыты иугъæдон гуыв-гуыв хъуыст. «Мæ уæнгæл у Уæрæсе йæ горабындзыты тыххæй, пуй!» — нытту кодта мæ мад, цыма йæ ныртæккæ горабындзыты хъуырмагæнаг гуыв-гуывы йеддæмæ ницы тыхсын кодта. Мæ хистæр хо йæ мидæг куы балæгæрста амæ йын туджы æнуд тæф йе 'мбудæнтæ куы ныццавта, уæд йæ тасæйдзаг цæстытæ хъоппæгæй мæ фыдмæ æрбазылдта амæ арты æндæрæст хус къæцæлау ныкккъæрцц-къæрцц кодта: «Па-пæ-æ-æ, кæдæм нæ æрбатардтой, уый зоныс? Ай гекатомбæ* у, гекатомбæ!» Мæ фыды дурдзавад цæсгоммыл тæригъæдгæнг лæджы мидбылхудт куы ауыдтон, уæд фæджи-хау дæн, уымæн амæ-иу цыфæнды уавæрты дæр уый уæлейæ дæлаæмæ кастис æнарвæссон цæстæй. Ома, магуыр дæ бон фæуа, мæ байзæддаг, уæртæ уыцы хотыхджын лæгтæ дæ Царское селома тезгъо кæнынмæ нæ, фæлæ революцийы æнæфсис машинæйы хъæлæсы ауадзынмæ кæй ратардтой, уый нырма куыннæ фæхатыдтæ?! Нæ тæккæ фæсчылдым ногкъахт сыджыты бур обау ныддаргъ. Обауы фаллаг фарс цы уыд, уый нæ зынд. Куы

* Гекатомбæ — Рагон бердзентæ-иу сæдæ галы куы снывонд кодтой æмæ-иу сæ иумæ куы æргæвстой, уæд уый хуыдтой «гекатомбæ». Фæстæдæр ахæм ном сæвæрдтой алыхуызон стыр нывæндтæ кæнынны æгъдауыл. Æшпынфæстаг уыцы æгъдау райста символикон мидис æмæ-иу гекатомбæ хуыдтой, адæм-иу дзыллæгай куынаг куы æрцыдысты, кæнæ-иу тынг бирæйæ иумæ куы бабын сты, уæд уый.

арцайхаудтæн, уæд мæ мæ фыд йæ хъæбсымæ фелвæста æмæ мын мæ хъусы сусæгæй загъта: «Алыксашæ, мадæр бур обаумæ кæс æмæ мадæр сау къурткæджын лæгты дзуарæвæрд хъатаратæм! Мæ риуыл æрбаныхæс æмæ мын иудадзыг кæс мæ цæстытæм, æндæр макуыдæм!» Сабийы цымыдис мæ уæддæр фæкæсын кодта сау къурткæджын лæгтырдæм æмæ æз ауыдтон, æнахост галы хуызæн лæг йе уæхскæй йæ фондзæхстон куыд æрбайста æмæ йын йæ сампалыл йæхирдæм уæзбынæй куыд æрбахæцыд, уый. Гæрах нал æрбахæццæ и мæн онг. Аивтæй ма фенкъардтон, мæ тæвд ных иу ран куыд асыгъд æмæ йæ хъарм, электронау, ме уæнгты куыд апырх и, уый. Æндæр ницы!..

— Чи радта уыцы æвдиуæн ахæм бар? — Кудза æвиппайды нырдиаг кодта æмæ йæ фаст сатин хæдоны фæдджитыл фæйнардæм ахæцыд, афтæмæй йæ риуы цыппæрдигъон нос ныггом кодта. Йæ буары сконд æмæ йæ дыууæ зæрдæйы цы 'рцыд, уый ничи зоны. Чи зоны, æмæ йæ паддзахы æнахъом фырты фехсыны æвирхъауы ныв психологон стрессы уавæры баппæрста æмæ, йе 'рдзон зæрдæйы амындæй цæмæ бæллыд, уый йыл æрцыд. Науæд, чи зоны, æмæ йæ пластмассæ зæрдæ йæ кусынай банцад æмæ цаутæ ауыдта, цы хуызы-иу æрцыдысты, уыцы хуызы. Ничи йын ницы зоны. Йæ риуы цыппæрдигъон нос уыд æнахъæн æмæ йæ аразгæ зæрдæ нырма тæпп-тæпп кодта йæ риуы.

— Революцийы закъон ын ратта бар! — цыбыр дзуапп ын радта паддзахы фырт.

— Æмæ кæй хъæуы, æнахъом сабиты фехсыны бартæ цы революци дæтты, уый? — Кудза дудаг хъæр фæкодта æмæ йæ цыппæрдигъон носы цъæх-цъæхид хаххыл йæ хистæр æнгуылдзы ных, кардау, дæргъырдам ауагъта, афтæмæй йын йæ лазеры хуыд айхæлдта.

— Сис æй æмæ йæ дæ къæхты бынмæ æрæппар! Сис æй æмæ йæ дæ къæхты бынмæ æрæппар! Сис æй æмæ йæ дæ къæхты бынмæ æрæппар! — æмдзыхæй йæм сидтысты сабитæ æмæ къæхты коймæ фæфиппайдта, Тамбовы губернийаг музуккау, йæхæдæг дæр туг æмæ сыджыты лæхъир амæнтæны бæгъæввадæй кæй лæгæрста.

«Революцийы номæй саудзæсгом лæгмартæ æнахъом сабитæн рынчынтæй сæ тæвдæйдзаг ныхтыл фондзæхстоны нæмгуытæ куы цæвой, уæд мæ хуызæн адæймагтæн цæрыны бар нæй!» —

Кудза йæ галиу къухы дыууæ æнгуылдзы йæ комхæлд носы дыууæ цъассы мидæг къæпсыртау нытътгыста æмæ йæ риуы цыппæрдигъон кæрдих, йæ тут калгæ, систа харбызы сырх-сырхид лыгтагау. Йæ цонджы хъулыл хъармæй цы æндæдзæг тæнгъæд æрлæст, уый йæ ногжы тынгдæр сызнæт кодта. Цыппаркъуымон мæрайы хъармы йæ рахиз къух арф батъыста æмæ йе 'нгуылдзты хæлбурцъæй, йæ ахстоны ныгъуылд сыррдон-цъиуау, æрцахста, кæрдæгхуыз дарæсджын Аминонг ын йæ риуы мидæг гуыв-гуывгæнгæ кæй бавæрдта, уый. Куыддæр æй æддæмæ райста æмæ йе 'рдзон зæрдæ хæдбарæй аздад, афтæ йæ миддуне фæфæлдæхт æмæ йæ сабиты тæригъæдæй æрфæндыд кæуыц, дзыназын, хæкъуырцц кæнын. Æцæгдзинады æгъатыр ахаст ныр банкъардта йе 'цæг хуызы æмæ базыдта, мæнгномрайсæг Аминон ын цы æппæтдзæнæтон революцийы кой кодта, уый дæр зыгъуыммæ фæлдæхт æцæгдзинад кæй уыд. Йæ сустæ æмæ йæ игæртыл дымгæ аныдзæвд, цъæхдæндаг лæджы дæндæгтыл куыд андзæвы, афтæ, фæлæ йæ дыууæ цонджы уæлæмæ сдардта æмæ, æнахъом сабиты цурæй дард лидзгæйæ ныхъхъæр кодта нæрæмон хъалæсæй:

— Æнахъом сабиты барæй чи куынаг кæны, уый революци наг, фæлæ некатомбæ у!

Чысыл Алыкси йæ фæдыл бауад æмæ йæм паддзахы галуаны æгъдауы мындæй нал бадзырдта, мæ цытджын бардар, зæгъгæ, фæлæ йæм кæугæ фæсидтис, иннæ сабитæ йæм цы номæй сидтысты, уыцы номæй:

— Кудза, мæ ныхæй мын фондзæхстоны нæмыг сæфтау, кæннод мæ хъазын æмæ хъуыды кæнын нæ уадзы! Кудза! Кудза-а-а!..

Кудза ма йе уæхсчы сарты иу хатт фæкаст æмæ мæгуыр лæппумæ фæдзырдта:

— Алыкси-и-и, æз хирург нæ дæн æмæ дын уыцы хорзы бацæуын мæ бон нæ бауызæн, фæлæ мæм ам банхъæлмæ кæс! Æз æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæгмæ бацæудзынæн æмæ йын ацы «дзæнæтон» мусты хыгъд йæ мард, йæ дзуар йæ сæрыл фæхойон, афтæ дæм æрбаздæхдзынæн!..

Сатæг уæлдæф ын йæ гом сустæ куы æрбакука кодта æмæ йын хуыфæджы судзаг йæ хъуыр куы æрбахгæдта, уæд йæ цыппæрдигъон кæрдих йæ риуы цыппаркъуымон агъуды бавæрдта, хъарадзалайаг тæтæйраг Худиа-иу йæ харбызы сырх-сырхид

лыггаг аенæвнæлдæй йæ джиппы мидæг куыд нывæрдта, афтæ. МАК-ы афицерта йæ фæдыл æрцаейтахтысты æмæ йæ зыдта, цæй тыххæй йæ æрбацаейсырдтой, уый, фæлæ йæ аразгæ зæрдæ уæддæр нæ аппæрста. Нæ, нæ йæ аппаратзæн, йæ къухы йæ зылангæнæн хуымилигау бахæсдзæн, кæдæм хъæуы, уырдаæм æмæ уым кæмæндæрты æргом зæгъдзæн, уæхæдæг хинтæ стут æмæ уæ реформатæ та сайæн митæ, зæгъгæ. Æрмæст уал ныртæккæ исчердæмты аирвæзын хъæуы уæртæ уыцы æрра куыйты хъæлæсæй. «Кудза, нейтралон тагмæ бахиз æмæ дæ МАК-ы ардыг куыйтæ ныууадзой!» — йæ хъусты дзæнгæрæгау нызæлланг кодта сабиты сыгъдæг хъæлæс. «Бæргæ, бæргæ, мæ чысыл зæрдæ, фæлæ уыцы нейтралон таг кæм ис, уый зонын нæ хъæуы?» Мæнæ цы диссаджы цъысымы бахаудта йæ хъуыды! Афтæ æнхъæлдта, цыма æрмæст хъуыдытæ кодта йæхицæн, фæлæ та уыцы хъуытаз хъæлæс ногæй аныдзæвд йæ хъусты: «Агурын æй нæ хъæуы, рахизырдаæм цæхгæр фæзил æмæ дæ таг йæхæдæг фæндагæргæвст фæкæндзæн!» Чи зоны, зæдтæ сты æмæ Кудзайы æрдзон зæрдæйы мидæг бадынц! Чи зоны, фæлæ фæстæмæ куы фæкæсы, уæд та кæрдæгхуыз дарæс уыны æмæ нейтралон тагмæ куыд хъуамæ баирвæза! Йæ аразгæ зæрдæ йæ армы дзыхъхъы йæ куыст кодта æмæ йæм лидзгæ-лидзыны йæ иугъæдон гуыпп-гуыпп хъуыстис. Чи зоны, чи зоны, чи зоны !.. Нейтралон таджы æвзистхуыз гæрзмæ æнæнхъæлæджы бахауд æмæ куыддæр йæ уалæ фæраст ис, афтæ МАК-ы афицерта фæтары сты, цыма нартхоры нæмгуы-тæ уыдысты æмæ сæ карк æруыгъта, уыйау. Зоны йæ, фæсау-уонай йæм уæддæр сæ хъус дарынц, фæлæ сын нейтралон тагмæ февналыны бар нæй. Æнахуыр закъæттæ скодта æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæг! Йе 'ххуырст лæгты сифтын-дзы, сæ лазеры бормашинайы сын æрбацауæджы риуæй цыппæрдигъон кæрдих сисын кæны æмæ йын сæ бафтауы йæ фæдыл. Фæлæ куыддæр æрбацауæг йæ аразгæ зæрдæимæ нейтралон тагмæ баирвæзы, афтæ дзыхълæуд фæкæнынц, хъæхъхъаг куыдз донбылгæрон куыд фæлæууы, афтæ. Кудза æнæмæнг баздæхдзæн паддзахы фыртмæ, фæлæ йын йæ ныхы нæмыгæн цы сараздзæн, уый нæма зоны. Æвзистхуыз фæндаг æвиппай-ды фæсаджил æмæ, кæцырдæм ацыдаид, уый нал зыдта. Гали-уырдаæм куы ацауай, уæд дæ хъуыддæгтæ ныггалиутæ уыдзыс-ты æмæ дын фæстæмæ æрбаздæхын кæнæ бантысдзæн, кæнæ

на. Комкоммæ куы ацауай, уæд дын æнабабын нæй. Рахызырдæм куы ацауай, уæд фæстагæ æрбаздæхдзынæ, фæлæ де рагъыл худинаджы цъыф æрбалухдзынæ æмæ йæм Терчы дон æнæхъæнæй куы бауадзай, уæддæр æй нал æрæхсдзынæ... Комкоммæ цауæг фæндаг дзы нæ уыд. Дыууæ фæндаджы саггоммы ауыдта æрттиваг авгай конд глобусы хуызæн бæстыхай. Йæ хуылфы æргъæу фынджы алыварс цы авд лæджы бадгис, уыдон зындысты аквариумы кæсæгтау. Уый дæр та, æвæццæгæн, дзæнæт у, фæлæ йæ æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæг кæмæн скодта сæрмагондæй? «Цом, ацы лæгты мæ фæндагæй афæрсон!» — загъта Кудза йæхинымæры æмæ глобусы алыварс æрзылд, дзуармæ лæгъстæмæ цауæг кувагау. Йæ дуар ын куына ссардта, уæд иу ран слæууыд æмæ кæсынтыл фæцис. Фалейæ ма ноджы ысуыдта æрттиваг глобустæ, фæлæ уыдон нейтралон тагæй чысыл дæрддзæф уыдысты, æмæ куыддæр йæ фæндагæй фæиртæстайд, афтæ цъæхдарæсджынтæ йæ уæлхъус февзæрдаиккой. Йæ тæккæ разы чи уыд, уымæн йæ царджытæ сæ зæрдæйы дзæбæхæн цауылдæр ныхас кодтой æмæ бæлцонмæ сæ хъус æппындæр нæ дардтой. Сæ хъæлæс сын æрттиваг авджы сæрты сыгъдæгæй куы фехъуыста, уæд фырдысæй йæ цæстытæ ралиуырынаæввонг систы. Ай та цы диссаг у, уый бæзнæн авджы аквариумы хуылфæй мæм сæ хъæлæс афтæ сыгъдæгæй куыд хъуысы, загъта, загъта æмæ глобусы къулыл бандæгъд хуылыдз сыфтæрау. Дзæнæты диссæгтæ нырма фæсте уыдысты. Кудза ныхасы лæгты цæсгæмттæм куы ныккаст, уæд йæ 'рдзон зæрдæ фегуыппæг, йæ уæрджытæ фæдыдагъ сты æмæ йæ мидбынаты æрцайхауд. «Адон уæртæ нæ Иры хуыздæртæ куы сты, уæд сæ ацы æрттиваг аквариумы хуылфы, кæсæгтау, чи ныккалдта? Ау, уæлæуыл сæ кæй бафхæрдтой æмæ сын сæ сыгъдæг удтæ кæй фелвæстой, уый сын æгъгъæд нæ уыдис?» Сæ худтæ, лæгдзинады æвдисæндартау, æргъæу фынгыл æрæвæрдтой æмæ бæгъæмсартай бадтысты. Уæллаг йæ иу къах йе 'нна къахыл сæвæрдта. Йæ фæныкхуыз цухъхъайы фæдджитыл фæйнардæм ахæцыд æмæ йæ сау-сауид цæстыты рухс дзурагмæ ныццавта æмæ-иу хатт йæ цыбыр æлвйд боцъойыл йæ уæздан æнгуылдзтæ æруагъта. Кудза йын йе 'нтъыснаг цæсгоммæ куы фæкомкоммæ ис, уæд фырцинæй йæ цæссыгтæ рахъæрдтой: «Алкæмæн дæр æрдзы ис хуызæн, кæнæ адæмы æхсæн, кæнæ сырдытæ æхсæн, кæнæ мæргъты æхсæн, кæнæ та

хилджыты ахсан. Нигеран хуызан никуы ис! Нигер йæ бакастæй дæр Нигер у æмæ йæ фыстытæй дæр! Уый у! Цас зын хъуыдаг мын у йæ базонын, йæ сурæт алæбон мæ разы куы ваййы, уæд?» Нигеры рахиз фарсырдыгæй, йæ роцъомæ йæ армытæппан чи ныббцыæу кодта, уый уыд цæгæрсæр, тымбылдзæстгом æмæ бæзæрхыг. Кудза йын йæ цæстомы ивæнтæ куы ауыдта, уæд йæ хъуыдыты, аргъауы пакъуындзæйау, сыстад армытæппаны йас сырх-сырхид чиныг йæ цъары мидæггаг фарсыл конд нывимæ. Сурæт чи скодта, уый йæ зæрдыл нал лæууыд, фæлæ йæм чиныг иу бон Касаты Мадаæ кæй æрбахаста, уый тынг хорз хъуыды кæны. «Демиург, мæнæ уый Къосирати Сæрмæт у æмæ йæм дзæбæх æркæс. Сæрмæтæн бирæ литературон бынтæ нæ баззад, уый йæхæдæг кæйдæрты бынтæ хъахъхæдта, фæлæ ныууагъта стыр фарн æмæ йын йæ хуызист афтæ хъуамæ бахъуыды кæнай, цыма дын æй тæвдæй дæ зæрдæйыл мыхуырау сæвардтой! Нывæндтæ æвæдæй нæ сæфынц æмæ йыл райсом ныхас кæй уыздæн, уый зон!» — загъта йын чызг. Сæрмæтæн-иу йæ зыгъуымæ зылд хъысмæт зонгæйæ йæ чысыл чиныг цал хатты систа, уал хатты-иу бындзарæй ныккæрзыдта. «Сæрмæты хуызæттæ искæйты бахъахъхъæнынц мæлæтæй æмæ сæхæдæг балæууынц карды бын. Йæ дæле та чи бады? Кæмæн ис Иры хъуыдыгæнæг нæлыстæджытæй ахæм сæвджын фæсонтæ, уайыджы сконд æмæ æнæхин сабийы æнгæс? Уый инквизицийæ æмыхсæвæджды фæлыгъд Дард Хуррыскæсенмæ æмæ уым ссæдз азæй фылдæр советон хицаудзинады сæрыл фæтох кодта. Стæй, уæлахиздзауты съезд йæ фæдисы дзæнгæрæг куы æрцагъта æмæ коллективизаци йæхиуыл куы схæцыд, уæд Ирмæ æрбаздæхт, фæлæ йын МАК йæ кæцыдæр бункеры йæ уд сласта æмæ йыл æркодта, фæрæттæ йæхи къахæй цы саг бацыд, уый бон. Ир йæ уындæй нæ бафсæст æмæ йын йе 'мдзæвгæтимæ йæ хуызистытæ дæр скуынаг кодта, фæлæ йæ Кудза базыдта йæ хъуыдыйады скондæй. Дæ бон хорз, Газакк!.. Ныббар мын, ме 'мсисау дæм дæ номæй кæй дзурын, уый тыххæй!.. Ау, мæнмæ тынг хорз куы хъуысы уæ алы ныхас дæр, уæд мын сымах куыннæ хъусут мæ сидт?.. Чи зоны, ам йæ литературон фæсномыгæй цæры æмæ йæм Иласы номæй хъуыд фæсидын! Газаччы дæле та чи бады уыцы къæбæлдзыгсæр? Йæ кæсенцæстытæ куы сисид æмæ йæ лæугæ æфцæгготджын цъах хæдони бæсты урс хæдон куы скæнид сау гæлæбуимæ, уæд

дыккаджи Лорд Байроны хуызан уайд! О-о-о, уый та уарта Беджызаты Чермен куы у, уэд цауыл схьынцъым и, цымæ? Куыд бнтыст нæ басты стыр фарнæн уыйæппæт бардуæгты æрæмбырд кæнын? Науæд сæ кæд иу ранмæ æмбырд кодта, уэд иннæты кæм фæуагъта æмæ не 'ппæты стырдар бардуаг кæм бады? А-а-а, æвæццæгæн Къостайæн сæрмагонд дзæнæт ис æмæ цытджын «37»-онты та равзæрста æвдгæйттæй!.. Диссаг у, Хъуылаты Созырыхъо уырдаем дæр йæ рæсугъд фадыварц, йæ уæзбын фердæхт æмæ йæ аристократон ахастытимæ кæй æрбафтыд, уый!.. Сикъо, ацы æрттиваг глобусы цы бадыс, уым уæлауыл дæ адæмы дæ сæр куы хъæуы, уæд?.. Æхсæзæм та чи у? Афтæ æвзонгæй йæ чи æрбадын кодта Иры бардуæгты ныхасы? Уæ, ма хъуыды, иу æрттивд ма мын фæкæн æмæ стæй, бынтон куы бамынаг уай, уæддæр базондзынæн æвдæм бардуаджы! Æвæццæгæн, æгæр цъус фæцис уæлауыл æмæ йæ цардæгас æнгæс бæстон не 'рфидар адæмы хъуыдыы. Æниу, рæстæг цы давы метеоры ферттывды? Рахауы сыгъдæг æрвдымбылæй æмæ йæ фæдыл фæуадзы судзгæ тæлм! Курдиат хурæй хъауджыдæр нæу æмæ йæм комкоммæ кæсæнтæ нæй. Æнæхуыр адæмæн сæ бон царын нæу, фæлæ йæм комкоммæ бирæ чи фæкæса, уый саугуырм бауызæн. Метеортау нæм чи ферттывта, уыдонæй кæцыйæн уыд æгоммæгæс гоцора æмæ уарийы æнгæс?.. Мамсыраты Темырболат уа? Нæ, Темырболат уарийау нæ каст, уымæн йе 'нтъыснаг цæстыты Турчы саудалынг æхсæвтæ зындысты мæрддзыгой устытау!.. Хъамбердиаты Мысост у?.. Ох, уый та æгæр къленц дарæс дардта æмæ йæ цæстытыл зынд, низимæ тох кæнынæй кæй ныффæллад, уый!.. Уæдæ ма кæцы у, кæмæн абухынц йæ цæстыты уады змæст хуызтæ?.. Æдт, ма сау зынг дын куыд бахуыссыд, Фæрнион, кæд дæ куыд æрæгмæ базыдтон!» — Кудзайæн йæ зæрдæ суынгæг æмæ чысыл сабийау тæвд цæссыгтæ згъалгæ фæсидынмæ хъавыд, ацы æрттиваг аквариумы цы бадут, нæ Иры бардуæгтæ, уе стыр фарн ныл ардыгæй уырдаем хæрзмæ ауды æмæ нæ кæд ам дæр хъæут, уæддæр нæ уæ сæртæ уæлауыл тынгдæр хъæуынц, зæгъгæ, фæлæ йæ æвиппайды хингондау фæкодта, саулагъз цæсгом кæмæн уыд æмæ йæ бæзджын æрфгуытæ йæ фындзы хъæлы сæрма кæмæн сиу сты, уыцы æвдæм лæджы æлхъывд хъæлæс. Уый йæ сæр йе 'нгуылдзтæй афаста, йæ хъæддых гуыр Нигерырдæм батасын кодта æмæ райдыдта:

«Иуан, дæ куыстмæ цаугæйæ дæ хъус никуы æрдардтай, Ленин æмæ Бутырины уынгты тигъыл цы æртауæладзыгон хæдзар ис, уымæ? Уæу-у-а-а, куы мын дзырдтай, уыцы хæдзары хицаутæм æнхæлмæ кæстгæйæ-иу хатт мæ зæрдæ æмæ ме 'мдзæвгæйы ритм схæццæ ис, зæгъгæ, уæд мæ куыд рох фæци? Иннæ лæппуты ницæмæй фæрсын, уыдон йæ гильотинайы бын фесты æмæ йæ зонынц. Æддейæ-мидæгæй хæдзар цы вайы, уый у. Бæрæг дары æрмæст йæ хицауттæй. Иннæ бæстыхайтты хъауджыдæр йæ рæсугъд колоннадæйы бæрзонд цæджындзты æрдынагты бын æхсæвай-бонæй æвргъуыз рухс нæ кæлы, кæнæ йæ бароккойы архитектурайы аламаты нывтæ йе 'рдынцæрттыл, стъалытау, не 'рттивынц. Æгъуыз хæдзар у, тигъыл йæхицæн лæууы, йæ марæн гæртæ йæ сау палæзы бын цы лæг бамбæхсы, уыйау. Цы дыууæ фарсы дзы зыны, уыдон сты тар, зæгъы къæвдайы мигъау æлхынцъæрфыг æмæ кæфхъуындары зыкъуыритæ хæрвау зæрдæ уынгæггæнæг. Дыгургомæй-иу куы æрцыдтæн, уæд-иу æм мæ хъус не 'рдардтон æмæ нæ зыдтон, цавæр уæдон уыд æмæ йæ хуылфы чи змæлыд, уый. Уæддæр мын йæ уынд мæ зæрдæйы цæмæндæр ихæнриз æвзæрын кодта æмæ-иу йæ рæзты ацыдтæн фæрсырдæм нæ кæстгæйæ. Политикон тохы фæндагыл сæрмагондæй нæ хæцыдтæн, мæ хъуыды ахæстоны бадынмæ нæ цæттæ кодтон æмæ мæ йæ зонын ницæмæн хъуыд. Йæ рæзты-иу дурастæрд тротуарыл куы фæцæйцыдтæн, уæд-иу афтæ æнхæлдтон, цыма цъыфдзасты ныгъуылд кæфхъуындары уырынгтæ чъылдымыл фæцæуын æмæ, куыддæр йæ бырынкъмæ бахæццæ уон, афтæ мæм фæкъæпп кæндзæн. Бирæ кæмайдæргты фехъуыстон, йæ хуылфмæ уазæг куы бацæуы, уæд фæстæмæ нал раздæхы, зæгъгæ, æмæ дис кодтон: «Ау, цы фæвæййынц, кæд митау нæ атайынц, уæд йæ хатæнты куыд бацæуынц?» Мæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд, æндæр уæладзгуытæ ма йын кæй уыд, йæ иннæ уæладзгуытæ арф ныгъуылд кæй уыдысты æмæ-иу сæм хуымæтæджы адæймаджы цæст æрмæст иу хатт кæй баххæст. Комкоммæ йæм мæ цæст бакасын никуы бауарзта. Йæ фæныкхуыз къулыл æрхуы зæгæлтæй цы сырх авджы фæйнаг уыд ныхæст, уый йын никуы фæфиппайдтон. **«ССР Цæдисы Мидхъуыддæгты Адæмон Комиссарыды Цæгат-Ирыстоны областон хайад»** кæй уыд, уый бæрæггæнæг бафыст никуы бакастæн. Йæ хуылфæй мыл уазал ныдзæвд, аквалнгистыл денджызы акулауы лæгъз буар куыд аныдзæвы, афтæ.

Ницæмæн мæ хъуыд, нæ йæ агуырдон, мæхи дзы хызтон. Мæ ахуыргæнæджы куыстæй мæ магуыр бинонтæн къæбæр ардон, нæ магуыр адæмы рис мæ зæрдæмæ истон æмæ-иу уыцы судзаг рис куыддæр гæххæттыл æрфыстон, афтæ-иу æмдзæвгæ фестад. Дæ хъуыдыйы хæлбурцъ æмæ дæ зæрдæйы дудаг цæмæн фемдзæвгæ ваййынц æмæ дын кæмæдæрты фæдисмæ сидæгау цæмæн сидынц, зæгъгæ, афарстой мæ иу хатт, ацы хæдзармæ-иу разæй чи бацыд æмæ-иу здæхгæ дæр ууылты чи ракодта, уыдон. Уæу, цы кæнон æмæ куыд цæрон уæдæ? Мæ хъуыды гæххæттыл афыстæйæ кæй фемдзæвгæ ваййы, уым магуырауæй цы ис? Донæн йæ змæлды закъон дæлæмæ цæуын куы у, уæд æй уæлæмæ куыд здахут?.. Цардмæ æгæр æнахин цæстæй кастæн. Афтæ æнхæлдтон, цыма къæдзгуытæ æмæ тæппытæ æрмæст поэтæ саварынц се 'мдзæвгæты. Нæ, афтæ нæ рауад! Тигъыл хæдзары арф ныгъуылд уæладзыджы хъæлæсы куы аирвæзтæн, уæд базыдтон, уыцы ихæнриз æфтауæг бæстыхайы хицæуттæ сæ куысты регламентæн йæ тексты мидаг сырх-сырхид къæдзгуытæ æмæ тæппытæ сæ маузерты нæмгуытæй кæй саварынц, уый. Мæхи сыгъдæгзæрдæ фæлварайы фырт Гудзунайау фыййауы цард кодтон. Хъæуы сабитæн скъолайы хæларзæрдæйæ лавæрдтон, мæ хызыны цы уыд, уый. Дзæнгæдайы трибунæтæм æмгæрон нæ цыдтæн æмæ, кæд политикон авантурæйы амæддаг фæдæн, уæддæр политик не сдæн. Æрмæст-иу мæ наци, ме 'взаг, мæ хъуыды æмæ ме 'мдзæвгæйæн куы фæзын и, уæд-иу сæ сæрыл рахæцыдтæн, мæ ныхмæ-иу Дзасболаты фырт Ахъбад æд æфсад куы рацыд, уæддæр. Лæгæй-лæгмæ æргом хæсты мæлын зын нæу. Адæймаг стыр æвгъау у, сæрджын сагау, фæсаууонай багæрах кæнынæн. Фæсаууонай гæрах кæнын чи уарзы, уыдонæй мæм æртын æвдæм азы октябрæн йæ фынддæсы æхсæвæрафон æртæ æрбацыд æмæ уæнгæлтау фæсдуар слæууыдысты. Сæ иу уыд, цъерийы хъилау, даргъ æмæ къæсхуырзæстæм. Йæ къухтæ йæ фæныкхуыз макинтошы дзыппыты нытътъыста. Йæ сыджытхуыз шляпæйы фæтæн чъилы бынæй-иу хатт йæ цæстытæ бирагъы цæстытау ферттывттой. Æз æй уайтагъд базыдтон æмæ мæ зæрдæ фæкъæпп ласта. Иннæ дыууæйæн сæ уæлæ уыд сæрак къурткæтæ, сæрак картузтæ, сæрак галифетæ æмæ хром цырыхъхъытæ. Се 'нгæсыл зынд, макинтошджын сыл къухдариуæг кæй кодта, йæ иу фæсидтмæ-иу адæймаджы стджытæ дæрæн кæнын кæй райдыдтой.

Уыдон мæм куырд къæбыстæй хъауджыдæр нæ кастысты, фæлæ мын сагъæссаг уыд, макинтошджын мæм кæй æрбафысым кодта, уый. Йæ кой мæм Дыгурмæ æрбайхъуыст, МАК-ы искай «бахардз» кæнын куы бафæнды, уæд уымæ фæсиды, зæгъгæ. Йæ хуыз, дам, хамелеонау ивы. Куы йæ бафæнды, уæд, дам, цъæх бирæгъ фесты. Кæддæр мын æй Дзæуджыхъæуы уынджы чидæр йæ къухæй ацамыдта æмæ мын сусæгæй загъта: «Ныртæккæ йæ цъæх макинтошы мидæг дæлæ дæ цæсты разлаууы, фæлæ изæры, чи зоны, фæлæ Гудзаретгом, кæнæ Къæхетгомы искуы тохынайы фæздæгдзаны сбыра, йæ тæккæ цъуппыл цъæх бирæгъ festa æмæ иу-æртæ лæджы ахæра, афтæмæй, йæ былтæ сдæргæ, йæ дзæхст ам фæцæуа!»

«Малиты Геуæрги ды дæ?» — йæ марг скалдта макинтошджын æмæ йыл æз пыхсæй ныххуырстон: «Мæ фыдтæ хæрынæн нæ бæззынц æмæ дын нæ батайдзысты!» Уый йæ былтæ зыдæй сдæрдта æмæ бахудт: «Мæ ахсæны мæт ма кæн, уым дур дæр батайдзæн, ме 'мбæстаг!» Къурткæджынтæ уайтагъд мæ фæйнафарс февзæрдысты æмæ сæ иу, йе ссыры сызгъæрин цъар фергтивын кодта, афтæмæй загъта: «Дзандар Падоевич, ам нын сбæлвырд кæнинаг ницыуал ис æмæ куы ацæуиккам, уæд уым нæхимæ хуыздæр равзæриккам нæ хъултæ!» Макинтошджын йæхи мидæг батæлфыд æмæ æз фæфиппайдтон йæ фæныкхуыз макинтошы рахиз дзыпп куыд уæззу хъеллау ныккодта, уый. «Цæмæй уым нæ хъултæ дзæбæх равзæрæм, уый тыххæй уал мын цы лæг тæккæ ам дзуапп хъуамæ ратта мæ фыццаг фарстæн. — Дзандар Падоевич къурткæджын богъыл иувахс ахæцыд æмæ та мæ æхситгæнгæ афарста: — Малиты Геуæрги ды дæ?» Куыддæр мæ дзыхæй схауд, Малиты Геуæрги дæн, зæгъгæ, афтæ мæм дыууæ дæрæнгæнджы фæлæбурдтой æмæ мæ сау-сауид автомашинайы æхгæд гуыффайы талынг хуылфмæ баппæрстой. Айдагъ хæдоны мæ кæдæм ласут, мæ къандзол мæ уæлæ æрбаппæрстаин æмæ мæ бинонтæн дыууæ дзырды уæддæр загътаин, зæгъгæ, ныххостон кабинайы фæстаг къул, фæлæ... Æнæхин адаймæгтæ афтæ æнхъæлынц, цыма тигъы хæдзарæн æртæ уæладзыджы йеддæмæ нæй. Ис ма йын æндæр уæладзгуйтæ, фæлæ йын уыдон зæххы хуылфы афардæг сты, аргъауы къулыбадæг усы ссырау. Уым мын æппæты раби-нагдæр хатæны бæлвырд кодтой: дун-дунейы пролетариаты генион фæтæг æмæ æппæт зæххы цъары кусæг кълассы зоньнджын

ахуыргæнæг Сталины ныхмæ хæцыдтæ, йæ национ сконды йын интеллектуалон диверситæ арæзтай, адæммæ колхозты саботажмæ сидтæ æмæ йыл басæтт, зæгъгæ. Æз та сын бæлвырд кодтон: аив дзырд æмæ æмдзæвгæимæ ныхæй-ныхмæ хæцыдтæн, æппæтдунеон пролетариаты генион фæтæджы ныхмæ тох кæнынмæ мæ не 'вдæлд æмæ саботаж мæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд, зæгъгæ. Нæй, нæ сæ бауырныдта, уæддæр афтæ æнхæлдтой, цыма Сталины политикайы ныхмæ мæ поэтикон дзырд бомбæйау басгуыхт. Цæй, кувд бауырнын кодтаин маузыры хотыхдартæн, æмдзæвгæ сау политикон боныхæды рæмудзæн æрмæг нæ, фæлæ адæймаджы уд ноггæнæн æвдадзы хос кæй у? Цъæх макинтошджын æмæ йæ дыууæ фæсдзæуины цыппарæм бон æрбахастой гæххæттыты стыр тыхтон æмæ, йæ фысыныл игæрхуыз мыцца кæмæн уыд, ахæм къæнцылары чиныг. Фидар синагæй дыууæрдæм баст тыхтон мын мæ дæларм куы скодтой, уæд бынтон æрлæмæгъ дæн æмæ æгасæй стæвгæв кодтон. Мæ удæн нæ фæтарстæн, мæ дæларм ме 'нæмыхуыргонд æмдзæвгæты баст кæй уыд, уый базыдтон æмæ цъæх макинтошджын фыццаг хатт ныллæгъстæ кодтон: «Дзандар Падоевич, уыдон ницы гæнæг сты. Уыдон ссæрибар кæнут æмæ æппæт фыдракæндты хыгъд дзуапп мæнæй æрдомут!» Цъæх макинтошджын йæ тæнæг былтæ æлгъæй фенцъылдта, афтæмæй загъта: «Граждайнаг, фыдракæнды фæдагуырды процесс аххосджынтыл банымадта уæ дыууæйы иумæ æмæ дзуапп дæр хъуамæ раттат иумæ! Афтæ домæ тæрхоны дамгъæ!» Стæй йæ хус æнгуылдзтæй къæнцылары чиныг рафæлдæхта, йæ 'ртындæссæм фарсыл сæрæй ставд дамгъæтæй «Ирыстоны оппозицион интеллигенцийы хъуыдаг» фыст кæм уыд, уым номхыгъды кæрон нымæц «13» рæсугъд сæвардта, йæ фарсмæ йын «Малиты Гæдойы фырт Геуæрги» бафыста æмæ мын цæстæй ацамыдта, йæ бакомкоммæ дæ къух æрфысс, зæгъгæ. Æз ахорæны тылд фыссæн райстон æмæ цалынмæ кæронæй мæ къух-фыст æрæвардтаин, уалынмæ номыртæ æмæ мыггæгтыл мæ цæст æрхастон уæле дæлæмæ: 1. Барахъты Падейы фырт Гино. 2. Къосирати Уырысбийы фырт Сæрмæт. 3. Хъороты Алыксандры фырт Хъазыбег. 4. Гаглоиты Гбийы фырт Рутен. 5. Гаглоиты Григолы фырт Ефрем (Цуцукк). 6. Тогуызты Иласы фырт Газакк (Илас Æрнигон). 7. Фæрниаты Солтийы фырт Къоста. 8. Беджызаты Леуаны фырт Чермен. 9. Хъуылаты Садуллæйы

фырт Сикъо. 10. Тыбылты Арсены фырт Алыксандр. 11. Загъойты Уасилайы фырт Сарди. 12. Дзаттиаты Михелы фырт Алыксандр... Ёртындасæм уыд мæ мыггаг æмæ уый онг куы æрхаццæ дæн, уæд мæхи мидæг сæрыстырæй загътон: «Адон сты нæ Иры равзаргæ лæппутæ æмæ кæд сæ аккаг дæн, уæд мæ къух цæмæннæ бафыссон!» Æз мæ къух бафыстон. Ныр та кæй рад у, цыппæрдасæм чи уыздæн æмæ кæй рауæлдай кæндзæн нымудзæг? Цъæх макинтошджыны хъуыдымæ гæстæ ацы бетон бункеры хуылфы мæн хъахъхъæнын нал хъæуы æмæ куыддæр йæ хъæлæсы фæвæрдтæн, афтæ мæ иунагæй фæуагъта. Æз мæхи æгады ранмæ нал æппарын æмæ никамæнуал лæгстæ кæнын, ме 'мдзæвгæты мын ацы фæндагыл ма арвитут, загъгæ. Уадз æмæ ацæуой, нæ Иры равзаргæ гуырдтæ кæуылты цыдысты, ууылты! Цъæх макинтошджынмæ сæ куы ныууадзон, уæд сын, чи зоны, фыдæнæн фыддæр фыдмитæ фæкæна. Æз ам дæн, мæ уд та уæлæ баззад. Хъыгаг у, йæ иу хай йын синагæй кæй сбастой æмæ мын æй мæнæ мæ дæларм кæй скодтой, уый. Уадидæгæн кæмдæр радио скуыста, æмæ бункер хыр-хырай айдзаг: «Малийы-фырт, æрмæст комкоммæ кæс, афтæмæй цу æмæ сæмæны сырх хаххæй иу сантиметр дæр ма фæиппæрд у!» Æз æмæ мæ уды иу стъæлф сæмæны сырх-сырхид хаххыл цæуæм растæмбис къахдзæфæй. Мæ къах-иу размæ куы авардтон, уæд та-иу афтиды мидæг, цыма исчи рынчынай уынаргъыд, уыйау анарыд ме 'рчыйы фæлмæн тгæпп: тæхх-х! Сырх-сырхид хахх галиуырдаæм фæзылд, æз мæ къахдзæф йæ фæдыл самыдтон æмæ къуымай куыддæр баивгъуыдтон, афтæ æнæнхъæлæджы ныййазæлыд гæрах. Синагæй баст тыхтон мæ буармæ тынгдæр ныхъывтон, афтæмæй къуымы тæккæ рæбын ауыдтон, йæ фондзæхстони мæ дурдзавдæй æмраст чи лæууыд, ахæм салдаты. О-о-о, уый та дын репетитор, гъе, фæлæ кæд фондзæхстонай уый фæгæрах кодта, уæд йæ фиццагон уавæры афтæ æвиппайды куыд алаууыд? Æз цыдтæн сæмæны сырх-сырхид хаххы кæронмæ, уымæн æмæ уый онг бацыдысты: Барахъты Гино, Беджызаты Чермен, Къосирати Сæрмæт, Фæрниаты Къоста, Хъороты Хъазыбег, Тогуызты Газакк, Хъуылаты Сикъо, Тыбылты Алыксандр, Гаглойты Рутен, Гаглойты Ефрем, Дзаттиаты Алыксандр, Куымариттаты Шакро... Æз æртындасæм дæн! Куыддæр сырх-сырхид хаххы кæроныл мæ галиу къах æрæвæрдтон, афтæ фæцыд æвдæм гæрах æмæ бункеры хуылфы тæвдæй ныййазæлыд

дæнг, дæ-дæ-дæ-дæнг! Цалынмæ комхæлиу сау афтиды мидæг ме 'нæмыхуыр фыстытимаæ аирвæзтæн, уалынмæ мæ цæсты рухсы фæстаг ферттывд ауыдта, митау урс-урсид къулыл егъау сырх-сырхид тæпп æвиппайды куыд фæзынд æмæ йæ лыстæг стъæлфæнтæ, фæйнæрдæм фæпырх кæнгæйæ, йæ уæлæ æрдуйы стæвдæн æндæхтæй атомы нæмгуытау куыд ацауындзæг сты, уый. Гъе, ууыл фæцис æппæт æмæ мæн бауырныдта: Поэттæ се 'мдзæвгæты рæнхъыты кæрæтты тæппытæ савæрынц сæ фыссæн систæй. МАК-ы кусджытæ та сæ хæрзиуæджы хъуыддæгты кæрон стыр тæпп савæрынц нæмыгæй!..

Кудза глобусы æрттиваг къул тымбыл къухæй ныххоста æмæ сабийау зæрдæбынæй ныккуыдта, фæлæ йæм ныхасыбадджытæй фæрсмæ ничи фæкаст. Йæ алыварс æрзылд, Нигер чердæм каст, уым слæууыд æмæ ныббогъ кодта, уæ авджы дуар мын бакæнут, мидæмæ мæ бауадзут, зæгъгæ. Ныхасы лæгтæ уæддæр се 'рттиваг аквариумы бадгысты æмæ сæ хъуыдытæ нывæзтой æвæлмæсхуызæй. «Авгæн йæ гъæд у ахæм: уырдыгæй ацырдæм уынар уадзы, ардыгæй уыцырдæм та цæсты рух! Хорз дзæнæт сын скодта æппæтдзæнæтон пролетарон мæрдты генион фæтæг! Сæхи сын уынынц æмæ сын хъусынц се сулæфт дæр, фæлæ уыдон сæхæдæг ницы уынынц æмæ ницы хъусынц! Иугæр йе 'ппæтдзæнæтон революци адæймаджы кæсаджы уагмæ æрæппары, уæд æм æз цæуын мæхæдæг!» — Кудза уыцы иу зылд фæкодта æмæ цæстыныкъуылдмæ дыккаджы уый хуызæн глобусы раз куы февзæрд, уæд фырдисæй йæ улæфт фегуыппæг. Глобусы тæккæ астæу, сызгъæрин къæлæтджын æнцойгæнæнтыл йæ къухтæ уæгъдæй æрæвардта, афтæмæй бадтис даргърихи æмæ халасхил лæг. Йæ фыссæн стъол, йæ тилифонты коммутаторы игæрхуыз асыкк æмæ йæ къæлæтджыны ахсæн цыма сæдзгæ ныккодта, уыйау зындис æрмæст астæуæй уалæмæ. Галиуырдыгæй коммутаторы æрвгъуыз цырагъ куы ссыгъдис æмæ хæтæлмæ йæ рахиз къухæй куы бавнæлдта, уæд Кудза базыдта, йæ галиу къух бынтон йæ раны кæй нæ уыд, уый. Стæй та йе стъолы тигъыл æргъæу сæхтæг йæ кæстæр æнгуылдзæй куы ныххъывта, уæд æй базыдта бæлвырд æмæ йæхимидæг æхцон сулæфыд, а-гъа, мæ фæндаджы кæронмæ æрбахæццæ дæн, зæгъгæ. Стæй йын йæ базонын уадиссаг зын нæ уыд, уымæн æмæ йæ йæ урс зæлдаг китель æмæ йæ лампасджын хæлафы мидæг иу æмæ дыууæ хатты нæ федта киноны. Глобусы æддейæ

кæрæдзимæ æмиас дæрддзæгыл дурдзавдæй цы æртæ лæджы лæууыд, уыдоны дæр базыдта Кудза. Сæ иуæн уыд уæздан цæстгом æмæ йæ тæссармæ фаст сæры хъуынты уылæнтæ афтæ æрттывтой, цыма сыл сой ауагъта. Иннæ уыд иезуиты хуызæн æмæ йæ цъæх картузы худæмбæрзæны бын йæ пенсне тыххæй зынд. Æртыккагæн дæр йæ фындзы рагъыл дзедзыро кодта пенсне, фæлæ йæ былтæ уыдысты зыд æмæ йæ цæстытæ та хинæй æмдзаг. «Кæсыс, æппæтдунеон пролетариаты генион фæтæг æмæ æппæт зæххы цъары кусæг кълассы зонинджын ахуыргæнæгæн йе 'ртæ гильотинайы йæ уæлхъус лæууынц иумæ! Иугæр Ягодæ, Ежов æмæ Берия бафидыдтой, уæд æппæтдзæнæты пролетарион мæрдты генион фæтæгæн йæ бандон фидар уыдзæн ам дæр! Ардæм цæстныкъуылдмæ кæй æрбахаудтæн, уый хорз у, фæлæ нейтралон тагæй кæй фæиртæстæн, уый мын æвзæрмæ расайдзæн. Цæй, архайын хъæуы æвæстиатæй, цалынмæ уæртæ уыцы æртæ не скуыстой æмæ мыл сæ куыйтæ нæ сардыдтой, уалынмæ! — Кудза глобусырдаем йæхи баскъæрдта, йæ аразгæ зæрдæ, ифтыгъд бомбæйау, фехста æмæ, мидæгæй чи бадт, уымæ йæ тых-йæ бонæй басидт: «Дæхæдæг дæр кæсагау æрттиваг аквариумы куы дæ, уæд де скæнгæ дзæнæт цы уыдзæн, мæгуыр дæ бон фæуа! Дæлимонты хай фæуæд дæ деспотизм æмæ дæ мæнг дзæнæт! Кæд дæхæдæг дæр аразгæ зæрдæйæ нæ кусыс, уæд ма дæ аквариумæй æддæмæ рахиз æмæ дæ дæлбары уавæрмæ æркас, кæддæра цы зæгъис!» Аразгæ зæрдæ куыддæр глобусы уæлæ æрхаудта æмæ портийау уæламæ фесхъиудта, афтæ фæтæг йæ рахиз къух уæлейæ дæламæ цæхгæр æруагъта, цыма йе схъæл хистæр æнгуылдз зæххы, зæгæлау, ныкъкъуырынмæ хъавыд, уыйау. Дурдзавд æртæ гильотинайы цæхгæр фæзылдысты, сæ рахиз къухтæ уыдон дæр уæлейæ дæламæ цæхгæр æруагътой æмæ уайтагъд фæйнардыгæй æрбагæр-гæр кодтой цъæхдарæсджынтæ. Сæ иутæ Кудзайæн йæ аразгæ зæрдæ æрбаскъæфтой, иннæтæ йыл сæхи ныццавтой, йæ къухтæ йын сыздыхтой æмæ йын йæ риуы цыппæрдигъон кæрдих йæ тугæрхæм джиппæй фелвæстой, цæмæй мæрайы хуылфы ногæй бавæрдтаиккой, Аминон дзы цы бамонтаж кодта, уый.

— Æдт, шпион æмæ змæнтæг цыдæр, кæд ныудздына дæ идеологон диверсийы куыст? — арс кæрдо куыд ныууигъы, афтæ йæ ныууыгътой уыдон.

— Уæ аразгæ зæрдæ сфыцут æмæ йæ сызгæрин тæбæгъы бахæссут уæ рихиджын фæтæджы размæ!

— Мах дын ныртæккæ базонын кæндзыстæм, иу операци цæй аргъ у æмæ уый хуызæн зынаргъ дзаума, бомбæйау, фæтæджырдаæм фехсын куыд хъæуы, уый!

— Суадзут Нигер æмæ Геуæргииты! Суадзут Гино æмæ Чермениты! Суадзут Газакк æмæ Сикъоиты!.. Æниу, сымах кæй суадздыстут, уæ рихиджын фæтæг йæхæдæг дæр, кæсагау, аквариумы куы ис æмæ йæ йе 'ртæ куыдзы хъахъхъæнгæ куы кæнынц, уæд!..

— Нывонд галау цы уасыс?.. Уæлæмæ раст!..

— Мæ кæрдих мын æриут! — фæбогъ кодта Кудза йæ риуыл хæцгæ.

— Кудза, цы кæныс, райхъал у!..

— Уæлдæф! — æппыфæстаг куы райхъал, уæд фæхатыд, йæ мад Саудар йæ фарсмæ кæй бадтис æмæ йæ дыууæ къухæй кæй уыгъта, афтæмæй йæм фæдисæй кæй сидтис:

— Кудза, Кудза!.. Райхъал у æмæ фест уæлæмæ, кæннoda ацы ныккæнды сæфæм æмæ нын нæ мæрдтæ ничи ссардзæн!

— Цæй ныккæнды сæфæм? Цытæ дзурыс, нана? Кæм стæм? — лæппу кæлмдзæфау фæгæпп ласта, фæлæ саудалынджы æппындæр ницы ауыдта.

* * *

Æнгом æхгæд ныккæнды мидæг авдæй аздадысты: Цымытийы райкомы фыццаг секретарь Хæдзарæгаты Сæрæгас, йæ шофыр Æрнæгаты Кудза, Кудзайы мад Саудар, хæдзары хицау Сауиты Бетъа, Бетъайæн йæ чысыл фыртыфырт Батыр, йæ чындз Рохсанæ æмæ йæ хæрæфырт Мадаæ. Зæй сæ авдæй бафснайдта удæгæстæй ингæны хуызæн ныккæнды мидæг. Гæныстойнаг уынар, зындоны абухын æмæ æвирхъауы æхситты фæстæ алфæмбылай мæрдæмыр ныццис. Æрдзы цыма лæмаргæ нычынди æмæ дзы цъацъайы йеддæмæ ницыуал аздад, уыйау лæууыд æдых æмæ амырæй. Уæлейæ сыбыртт нал хъуыст, сабырдзинад пъæззыау ныббадт зæйлæстыты удтыл. Кудза æппыфæстаг райхъал æмæ йæ хъуыды йæхимæ æрцыд. Æрмæст йæ мæрдты бæсты æбуалгъы нывтæ нырма дæр йæ цæсты раз цардæгасæй лæууыдысты, йæ тæссаг цæстылуайæнтæ нæма айсæфтысты æмæ йын рахизырдыгæй йæ риу цыдæр нылхъывта. Цы уыдысты уыдон æмæ сæ алы фæзынд йæ хъуыдыы дамгъæйау цæмæн аздад? Æцæг фыдфынтæ федта, æви царды æрцæуæг хабæрттæн

сæ нывтæ кæйдæр хъуыдыты базадысты æмæ цыдæр тыхты амындай Кудзайы хъуыдыты дæр цардæгасæй сфæлхатт сты? Йæ риуыл йæ къух арауадз-бауадз кодта, уыцы Аминон мын æй йæ лазеры кæрдæнæй æцæг ма слыг кæнæд æмæ мын йæ кæрдих харбызы цыппæрдигъон лыгтагау мачи фелвасæд, зæгъгæ. Саудар ын йæ сæр даудта, хæрчысылæй-иу ын æй куыд даудта, афтæ. Йæхæдæг æндзыгæй лæууыд æмæ тармæ дзæгъырай каст. Йæ хъуыддæгтæ дыууæрдыгæй конд фесты, цæуинаг никуыдæм уыд æмæ йæ ницы домдта, фыркастæй йæ къæмисæнтæ цы рыстысты, уый йеддæмæ. Ардæм æрдæг фынайæ æрхауд æмæ кæм февзæрд, уый бæстон нæма зыдта. Æнуд æмæ сымæры мидæг сулæфын кæй фæзын, уымæй базыдта, зæйы бын кæй фесты æмæ сæм уæлдæф кæй нæ калд. Узал бетоны уæла бадтис, афтæмæй йæ буары хъарм тæф калдис. Йæ алфамбылай уырзæй асгæрста æмæ йæ къух уазалы куы аныдзæвд, уæд базыдта, къултæ дæр бетон кæй уыдысты. «Нæ хатæн æвæццæгæн у, Малиты Геуæргийы МАК цы бетон бункеры ауагъта, уый хуызæн! Зæйы раз куыд фæлæууыд? Науæд æй Бетъа цæмæн сарæзта æмæ дзы цы хъавы? Ау, зымæгмæ цæхджынтæ æфснайынæн бетон бункер сарæзта?» Кæм ис Сæрагас? Цы фесты Мадæ, Бетъа, чысыл Батыр æмæ Рохсанæ?

— Кудза, райхъал дæ, мæ хур? — Бетъайы хъæлæс. «Кудза, райхъал дæ?» — ау, афтæ бирæ фæфынай кодта?

— Æрбаздæхтæн, Бетъа. — Кудза йæхиуыл схæцыд æмæ йæ сæр истæуыл куы скъуыра, уый тасæй йæ къухтæ уæлæмæ сивæзта куырмæджы, фæла йын ницæуыл аныдзæвдысты. «Иугæр мын мæ хуыссæджы хабар Бетъа дæр базыдта, уæд дзæвгар афынай кодтон æмæ мын мæ райхъал кæныныл фæцархайдтой бирæ!» — ахъуыды кодта уый.

— Æрбаздæхтæ, зæгъыс? Æмæ кæцæй æрбаздæхтæ, кæйонгты афтыдтæ, кæмыты фæхæтыдтæ, кæм фæсерноба кодтай Къостайы загъдау? — иннæтæн сæ зæрдæтæ ацаразыны сæраппонд хъазгæйæ загъта Бетъа.

— Кæмыты фæсерноба кодтон, кæ, мæрдты бæсты, — бынтон æнæхъазгæйæ загъта Кудза æмæ æвиппайды фенкъардта, мæрдты бæсты коймæ сылгоймæгтæ сæ уæфт кæй фæуæрдтой, уый.

— Мæрдты бæсты фæсерноба кодтай? — сфæзмыдта йæ хъазгæйæ Бетъа, — æмæ уæдæ кæд уымыты дæ хъуыддæгтæ

арбæстон кодтай, уæд ныр та ам æркасæм нæ уавæртæм.

— Кæннод ацы бетон табæты бадгайæ негас дæр уырдаæм куы бацауæм серноба кæнынмæ, уымæй тас у. — Мадæ Бетъайы дзырд фæцæхджын кодта.

— Дæ дзыхыл æрхæц, чызг! — фæхъызыд æм Бетъа.

— Уæ зондджын ныхæстæ уæхимæ куы ныууадзиккат æмæ уæ хъуыдытæ уæлæмæ сирвæзынырдæм куы фæцауазиккат, уæд хорз уайд! — бабустæ сын кодта Саудар.

— Демиург, дæ шефы тагъд балас Цымытимæ, кæннод ын абон дыууæ сахаты бюройы рабадт ис æмæ байрæджы кæндзæн! Æниу, дыууæ сахаты зæгъын, фæлæ нын, чи зоны, бонтæ æмæ æхсæвтæ дæр схæццæ сты! Цы бон у абон, науад бон у ныртæккæ, æви æхсæв? — фелхыскъ кодта Мадæ, фæлæ йæ зæрдæйы маст кæуыл калдта, уый йæхæдæг дæр нæ зыдта.

— Чызг, ахæм æлхыскъ ныхас кæныс, цыма æрдз йæ хъæд æмæ йæ хуызтæ партийы уынаффæмæ гæстæ ивы æмæ зæй Цымытийы райкомы бюройы дзырдæй рацыд! — Бетъа Мадæйæн бауайдзæф кодта.

— Уый ма нæ хъæуы, гъе, цæмæй æрдз партийы уынаффæмæ гæстæ ива йæ ахаст! Æрдзы йæ фæндоныл атæрынмæ чи хъавыд, ахæмтæ дæр нæм уыд. Гакка, хъуыды ма кæныс «нæ дуджы стыр ахуыргонд Мичурины» теори? Норильскы кæмдæр хъармуаты микроклимæты уавæрты алтгæмийæн дидин рафтауын кодта уыцы сæнтдзæф æмæ стæй дун-дунейы пролетариаты генион фæтæджы фæндыры цагъдмæ кафгайæ раппæлыд: махæн нæ бон нæу æрдзы хæрзаудæнмæ æнхъæлмæ кæсын, мах нæхæдæг хъуамæ ратонæм, æрдзмæ цыдæриддæр хорзæй ис, уый!.. Цæмæн ын сæ хъуамæ ратонай, дæ мард бынысæфт фæуа? Стæй ды кæй бастигъай, уый ма цæй æрдз уыдзæн?.. Хуыцау нæ бахизæд ахæм теоритæй! — уæзбынæй загъта Мадæ.

— Æрдз Мичурин æмæ Сталины хуызæн мæнг ахуыргæндтæ æмæ мæнг гуманистты фæндоныл куы ацауа, гъеуæд сарæх уыдзысты зайтæ æмæ ласæнтæ, гъе! — Бетъа кългæрæтты сгаргæ бацыд æмæ, йæхи кæуылдæр куы скъуырдатæ, уæд дзыхълауд фæкодта: — Кæцы дæ, кæ?

— Æз дæн, Бетъа, æз, — æрæджиу сдзырдта Кудза.

— Кудза, уæдæ уый ды дæ, уæд ма мæм дæ кълх авæр, ацы талынг ныккæндæн йæ азмæлæнтæ æз дæуай хуыздæр зонын!

— Иугæр нæм рухс нæй, уæд мыл хæц, Бетъа, æмæ мын куырмæджы сныв кæн нæ хатæнæн йæ равæрд, йæ дæргъ, йæ уæрх,

йæ цары бæрзæнд æмæ йæ къулты зыхъхъырты сусæгдзинад.

Иу дыууæ минуты бæрц Бетъа сыбыртт не скодта, æмæ Кудза фæхатыд, ныккæнды фæрстыл æй дзурын тынг кæй нæ фæндыд, фæлæ йын йæ удыл нæ ныллæууыд, афтæмæй йæм банхъалмæ каст.

— Хохæй ардæм куы æрлыгъдыстæм, уæд ам зæхх скъахтам иуырдаем цыппар метры, иннæрдæм та æртæ метрæй чысыл фылдæр æмæ дзы сарæзтам цæрынæн бæзгæ сыджыткъæс. Дуарын скодтам скæсæнырдыгæй, йæ царыл ын схæцыдыстæм, адæймаг йæ быны лæутæйæ куыд цыдаид, афтæ. Уый фæстæ йын хæдзары къултæ комкоммæ йæ уæлæ суагътам æмæ бынæй дон куы схъара, зæгъгæ, уый тасæй йын йæ къултæ æмæ йæ зæхх мæхи къухæй сбетон кодтон. Куынауал мæ бахъуыд æмæ йын йæ дуарыл гуыдыр куы сæвардтон, уæд мæхицæй дæр айрох æмæ мæ цот æгарыстæмæй зонгæ дæр нæ кодтой, мæ ныккæнд кæй уыд, уый. Йæ сæр никæй уал бахъуыд æмæ рохуаты аздад, фæлæ та мын æй ацы сырх хъаймæт æрымысын кодта. Иуырдаем цыппар метрæй чысыл фылдæр, иннæрдæм æртæ метрæй чысыл фылдæр æмæ аннæрдæм та лæгбæрзæнд. Уый дын нæ хатæны параметрæ, Кудза! Йæ цар æмæ йæ къултæ нын сæттын нæ бакомдзысты, уымæн æмæ сæ цæмæй басæттæм, ахæм ницы ис нæ къухы. Йæ дуарыл дæр иуæй гуыдыр ис æвард, иннæмæй та йын зæй йæ уæлæ æрбакалдтаид мит æмæ нын фæзын уызæн йæ бакæнын. Куы нын бакома, уæддæр уырдыгæй ахизын пайда нæу...

— Цæмæннæ?

— Уырдыгæй ахизгæйæ дыууæ зæйы бакæлыныл бафтдзыстæм æмæ уымæн.. Æндæр аххосæттæ дæр ма дзы ис, фæлæ уыдоныл стæй æрдзурдзыстæм!.. Æмæ дын уый дзырдтон!.. Хуссарырдыгæй зæххæй æлмарин уæлдæр къулы мидæг скодтон чысыл уæлдафдзон хуынкъ... Ардæм кæуылты æрхызтыстæм, уый нæ федтай, фынагæй кæй архайдтай, уый тыххæй. Зæгъын, уæд та цæмæн бахъуыдысты, загътон мæхи нымæры æмæ дуарæй æрбахизгæйæ рæхизырдыгæй сарæзтон хъæдын тæрхæджытæ!.. Уый дын нæ хатæны сусæгдзинадтæ, рухс куы уайд, уæд сæ дæхи цæстæй фенис!..

Кæд дæ ницæмæн бахъуыд æмæ рохуаты баззад, уæд ма йын йæ царыл танчы люкы хуызæн æмбæрзæн цæмæн сарæзтай, зæгъгæ, фæндыд Кудзайы афæрсын, фæлæ йæхи фæурадта. «Кæд дæ ницæмæн хъуыд, уæд æй сыджытæй цæмæннæ байдзаг кодтай?

Ам хæфсытæ æмæ хилджыты бадæн сарæзтай барæй, æви дæ цæмæн хъуыд? Нæ, де 'взаджы бын ма цыдæр кæй ис, уый æнкъарын!» — Кудза Бетъайы уыдæттæй нæ афарста, уæд та йæ сылгоймæгты цур æппæтыл дзурын нæ фæнды, зæгъгæ, æмæ ма æрмæст афтæ бакодта:

— Уæдæ нæ хæст цæмæй райдайæм, Бетъа?

— Цæмæй та цы хоныс? Цæмæй, цæ, уæлæмæ схизына æмал скæнынæй!

— Куыд?

— Иу лæджы дон фæцæйласта æмæ, донбылгæрæтты йæ цæст куы никауыл схæцыд, уæд йæ дыууæ къухы уæлæмæ сдартта, афтæмæй ныхъхъæр кодта, уæ, стыр Хуыцау, ме 'ххуысгæнæг ды фæу, зæгъгæ. Уæд дын æм донбылгæронæй иннæ сиды, дæ къухтæ уæлæмæ ма дар, доны мидæг сæ базмæлын кæн, райдианы уал дæхæдæг сархай æмæ дын уый фæстæ стыр Хуыцау дæр баххуыс кæндзæн, зæгъгæ. Донласт йæ дзыхæй змæст дон рату ласта æмæ йæ зондамонæгмæ хуыфгæ радзырдта: «Æммыст мæ раны ды куы уаис, уæд цы ми кæнис?» Зондамонæг йæ фæдыл донбылгæрæтты уад æмæ йæм бадзырдта: «Дæ раны æз дæуæй раздæр фæдæн æмæ ленк кæнын нæ зыдтон, фæлæ скувыны агъоммæ ме 'рдтæ доны мидæг батылдтон æмæ мын уый фæстæ стыр Хуыцау дæр баххуыс кодта...» Уæлæмæ цы амæлттæй хъуамæ сирвæзæм, уый бæлвырд нæма хатын, фæлæ нæ фезмæлын кæй хъæуы æмæ, ардæм кæуылты æрбырыдыстæм, ууылты фæстæмæ сбырын кæй хъуамæ бафæлварæм, уый гуырысхойаг нæу.

— Бетъа, хуыссæг æмæ дзæбæх фынты фæстæ мæ тых мæхимæ æрыздæхт æмæ дæ цæуылдæриддæр фæнды, ууыл мæ бафтау, фæлæ уал уæдмæ, Сæрæгас Дзандарович æмæ чысыл Батыр кæм сты, уый куы базонин!

— Уыдонæй иу йæ фыртæвдæй фынай кæны æмæ иннæ та йæ фыртæссæй. Уадз æмæ уал фынай кæной, цалынмæ сын фадат ис, уалынмæ. Стæй уый фæстæ æркæсдзыстæм сæ дыууæмæ дæр. — Бетъа ма йæ дæлæвзаг цы сусæгдзинад амбæхста, уый уайтагъд фембæрста Кудза æмæ йæ дзырд барæй æндæрырдæм фездæхта:

— Æтт, алаемæты æгъдауæй иу æрттывд куы фæкæнид æмæ мæ цæст иу хатт куы ахæссин нæ хатæны къуымтыл!

— Кæд дæ уый йеддæмæ ницы уромы, уæд дын ацы талынджы цæсты рухсæй æз басгуыхдзынаæн, — йæ зæрдæ йын ацарæзта Бетъа.

— Кæд афтæ у, уæд мæ разы нæ фæлæудзæн Хъарсы фидар дæр! — куыддæр Кудза йæ ныхас конд фæцис, афтæ алæмæт æцæгдзинад фестад. Ныккæнды тæккæ астау зынгхосы хæтæл, сыф-сыфгæнгæ, спæртт ласта, йæ арты бургомау æвзаг, гæлæбуйау, стыбар-тыбур кодта æмæ талынг афтæ атæнæг, цыма арв ферттывта æмæ йæ рæхысы тæмæн æгæрон тыгъды судзгæйæ баззад. Рухс æй æвиппайды фæкуырм кодта æмæ йæ цæстытæ æрæхгæдта, фæлæ куы ракаст, уæд арты æндзыг æвзаджы фале, аргъуаны къулыл фрескæйау, ауыдта Мадаёйы æрхæндæг цæстгом.

— О, ныхыдзуар фæхæссай, мæ дзæбæх чызг, кæд дæм ацы бахъуаджы сахаты нæ удты хос зынгхос кæцæй февзæрд! — Бетъа æхцон сулæфыд æмæ рухс ахуыссыны тасæй Кудзайыл ахæцъд, афтæмæй бацъд, цы чысыл æмбæрзæны фæлгæты æрбырдысты, уый бынмæ.

— Æмæ загъта Хуыцау: уадз æмæ уа рухс. Æмæ ныррухс и. — Мада кæцæйдæр парафины бургомау цырагъ, æхсаргардау, фæцъортт ласта æмæ йын йе 'ндахы æнæсхъауд кæроныл зынгхосы арт сдардта.

— Афтæ зар, гъе, мæ дзæбæх чызг! Кæннод æрдæбон ахæм æлхыскъ ныхас скодтай, цыма нын ацы сырх хъаймæт нæ хæдзар йæ быны кæй анорста, уый Кишойы фырт æмæ йæ шофыры аххос у! — Бетъа Мадаёйы къухы парафин цырагъ судзгæ куы ауыдта, уæд æй цæхгæр афарста: — Уæддæр дæм кæцæй февзæрд нæ удты хос зынгхос?

— Фæдис куы ныхъхъæр кодтай, уæд таройыл мæ тæккæ цæсты раз æвæрд фесты æмæ сæ рассывтон. Загъын, уæд та цы нæ вæййы!

— Стыр Хуыцау дæ саразæд! Нæ удты уаргъ уал нын дæ цырагъы рухсæй фæрог кодтай! Маладец, мæ хъæбул, дæ хъуыды кусы!

— Иугæндзон нын рухсмæ бадыны фадат нæй, Гакка, фæлæ развæлгъау æрбæрæг кæныны амал цæмæн ис, уымæ сармагондæй æркæсæм æмæ, гæнæн уæвгæйæ, талынджы сархайæм! — бардзырды хуызы тызмæггомау загъта Мада.

— О-о-о, уый мын капитан куы дæ, капитан, мæ дзæбæх чызг æмæ дæ куына зыдтон! Ахæм хъæбæр бардзырд рауагътай, æмæ та, чи зоны, чысыл фæстæдæр расидай, иугæр ацы æнæ рухсыцъыртт бæлæгъы капитан æз дæн, уæд мын мæ дзырд чи нæ сæххæст кæна, уый хъызт денджызы уылантæм рæцугъдзынæ,

загъгæ, — цыма сыл зæй нæ рацыд æмæ сæ табæты хуызæн бетонкъл ныхкæнды мидæг йæ быны нæ фæкодта, уыйау хъазгæйæ бафиппайдта Бетъа æмæ хъæдын асины бинаг къæпхæныл слæууыд, афтæмæй æнгом æхгæд æмбæрзæнмæ скæстытæ кодта.

— Фидар æгъдау æппæты тынгдæр хъæуы зын уавæрты! — хъæбæрæй загъта Мада.

Цалынмæ Бетъа ныхкæнды æмбæрзæнмæ кæстытæ кодта, уалынмæ Кудза къуымтыл йæ цæст ахаста æмæ рацагуырдат аргхайæн гарз. «Оптимизм æмæ хъазын хорз сты, фæлæ айдагъ къухæй хъоргъы къултæ ничи сæтты. Сархайыны агъоммæ уал хъуамæ ссарæм, нæ къухмæ цы сисæм, уый!» — скарста та йæхинымæры лæппу. Мада йæ цырагъыл уæлдæр схæцыд æмæ йын йе 'ндзыг арт æввахсдæр бахаста хæрзæнгом æхгæд æмбæрзæнмæ.

Уæламæ схизæн хъæдын асины цур зæххыл тыгъд сау нымæты уæлæ дæргъæй хуыссыд Сæрæгас. Кудза йын йæ уæззау уæфтмæ куы байхъуыста, уæд базыдта, Цымытийы райкомы фыццаг секретарæн ныртæккæ фыртæвдæй йæ буар цæхæртæ кæй калдта æмæ нырма абæстаг кæй нæ уыд, уый. Сæрæгасы комкоммæ къуымы, йæ фынай сабийы йæ хъæбысы скодта, афтæмæй мадæл уæрццау нынныгъуылд Рохсанæ. Уый фалейæ къулы цыппæрдигъон фæлгæты мидæг арф бахауд, йæ даргъ æвдузæнтæ кæмæн нызгæ сты æмæ рагæй чи нал байгом и, ахæм дуар. Рагон хæдзæрттæн-иу арæзтой ахæм хуымæтæджы дуæрттæ. Сæ саразынæн стыр дæсныяд нæ хъуыд. Æфсæйнаджы даргъ æвдузæнтæн ричъитæ сараз, развæлгъау сæ фæхуынчъытæ кæн æмæ сыл бахой фæрæтæй амад бæзджын фæйнаджытæ! Дуарæй суанг ныхкæнды галиу къуымы онг къул бацахстой заронд æрхуы æгтæ, хъæдын табæгъты цъæлтæ, йæ тæккæ æмбисыл фаст стыр арынг, сæ тæлытæ кæмæн феуæгъд сты, ахæм донхæссæнтæ æмæ авджы афтид банкæтæ кæуыл срадзæгъд, ахæм тæрхæджытæ. Тæрхæджыты фалæ цары тæккæ бын, саугуырм цæстау, сау-сауидæй зындис мæнг бынат. Кудза йæ куы ауыдта, уæд базыдта, уый уæлдæфдзон хуынкъ кæй уыд, фæлæ йыл æддейæ мит кæй æрбакалд æмæ йæ кæй сæхгæдта. «Раст мын сныв кодта Бетъа йæ ныхкæнды равæрд! Уæлдæфдзон æй куынаæ сног кæна, уæд иу-дыууæ сахаты фæстæ ам туаггуыр нал аззайдзæн, æмæ ацы ныхкæнды фæхуыдыг

уыдзыстæм! Лæг уæлдæфдзон хуынкъæй æддæмæ куы абыра æмæ ардыгæй куы аирвæза, уæддæр афтид къухæй цы сараздæн?.. Мит цæмæй айгæрдæм, ахæм гарз нæ хъæуы, кæннод бынысæфт фæуыдзыстæм ам. Охх, уæд та чысыл саби куынае уайд немæ!» — Кудзамае сæ тæссаг уавæр ныр тынгдæр бахъардта æмæ фынае сабимæ кæстæйæ йæ сæрæй йæ къæхты бынмæ ныддыз-дыз кодта. Уæлдæфдзон хуынчы галиу фарс къулы мидæг сагъд зæгæлыл рагон сæгæйдзаг Сафайы рæхыс ауыгъдæй куы ауыдта, уæд хингондау фæцис. Фыдæлтыккон стыр фарны дзаумамае афтæ нымдзаст и, цыма йæ уыцы дзаумайы æгъуыстаджы тых фервæзын кодтаид йæ зын уавæрæй. Цæмæн хъæуы Бетъайы ацы табæты хуызæн ныккæнд? Хæдзар куы сарæзта, уæд уый фæстæ цы куыст кодта æмæ йæ сыджытæй цæмæннæ байдзаг кодта? Кæд æй зымæджы бонтæм цæхджын памидортæ, джитритæ æмæ алыхуызон туæгтæ æфснайынæн хъуыд, уæд уæртæ уыцы консервы банкæтæ афтид цæмæн сты? «Цæй, цæмæн æй хъуыд, кæнæ дзы куыд пайда кодта, уый уал фæуадзæм æмæ нæ зæрдыл бадарæм рагон дуар, йæ фæлгæтыл æнгом æвæрд æмбæрзæн æмæ, зæй йæ салд мит кæуыл æрбакалдта, уыцы уæлдæфдзон! Кæнæ сæ иу, кæнæ се 'ннæ, кæнæ та аннæ!»

— Кудза, мæ хур, хъуына къултæ бæрджытæ кæнын уал фæуадз! Æнæ бацамонгæйæ уæддæр се 'ппæт нæ фæфиппайдзынæ æмæ уал дæ дзæбæх цæстытæй мæнæ уыцы æхгæд æмбæрзæнмæ скæс! — загъта Бетъа æмæ Кудза фырдисæй йæ цæстытæ фæирд кодта. Афтæ æнхæлдта, йæ хъус мæм ничи дары, зæгъгæ, фæлæ Бетъа фæфиппайдта, дурдзавдау кæй лæуыд æмæ цыдæр кæй агуырда, уый.

— Нæ капитаны бардзырд æххæст кæнын, Бетъа! Иугæр загъта, рухс уын иугæндзон нæ уыдзæн, зæгъгæ, уæд нæ хатæны мидравæрд мæ хъуыдыйы мидæг смыхуыр кодтон, цæмæй куырмæджы архайынæн истытæ кодтаин, уый тыххæй.

— Æмбарын дæ, мæ хур! Уæдæйнырмае æз дæр мæ хъуыдыйы демæ ракас-бакас кодтон æмæ мæ зæрдæмæ фæцыд дæ архайд, фæлæ уал мæнæ уыцы бæдæйнаджы люкыл куы ацархайккам! Æгæр нынгом æмæ йыл уæлейæ цы æруæз кодта, уый куы базониккам, уæд нæ дæлимонгæй иу фæхæстарддзæф кæниккам, — Бетъа йæ аразгæ хъазæн ныхас уæддæр нæ уагъта.

— Иугæр дзы уæлдæф нал кæлы, уæд зын бамбарæн нæу, уæлейæ йыл цы æруæз кодта, уый. — Мадаейæн йæхи дæр нæ

фæндыд, афтæмæй йæ дзырд ардуану суад, чи йæм хъуыста, уыдон зæрдæтыл.

— Бетъа, фарн дæм бадзурæд, фæлæ ма дæлæмæ æрхиз, мæнæ уым слæуу æмæ дæ бынатмæ мæн суадз! — цæхгæр загъта Кудза, цæмæй Мадæйы дзырды мидис ноджы ма фæкарздæр уыдаид, уый тыххæй.

— Табуафси, ма хур, табуафси! — Бетъа хъæдын асины къæпхæнæй дæлæмæ æргæпп кодта æмæ йæ бынатмæ схызт Кудза. Танцы люкау æнгом æмбæрзæны зыхъхъыртыл йæ цæст куына схæцыд, уæд Мадæмæ фездæхт:

— Капитан, дæ цырагъ ма æввахсдæр рахæсс æмæ йæм дзæбæх æркæсон. Зыхъхъыры цы стъыссæм æмæ йын йæ къæпсыртæ цæмæй феуæгъд кæнæм, ахæмтæй нæм нырма ницы ис, фæлæ хахх кæуылты цæуы, уый базонын нæ хъæуы уæддæр.

Æмбæрзæн уæлейæ цы æрæлхъывта, уый аивтæй загъта Мадæ æмæ йыл Кудза гуырыско нæ кæны. Мит ыл куына æркалдаид æмæ йæ æмырæхгæд уый куына ныккодтаид, уæд уæлейæ уæлдæф кæлид æмæ ныккæнд афтæ тынг нæ сæнуд уыдаид. Бæлвырд у, комкоммæ йыл кæй уæз кæны, уый. Астæуæй йæ, къалæтау, цы æртасын кодта, уымæн базонæн уыд æмбæрзæны фæйнæджыты бæзнмæ гæстæ.

— Бетъа, ацы цыппæрдигъон æмбæрзæнæн йæ фæйнæджытæ цæй бæзнæн сты?

— Æртæ сантиметры бæзнæн.

Кудзайæн йæ зæрдæ асыгъд. Уый бæзнæн фæйнæджы цы уæз æртасын кодта, ууыл уæлæмæ схæцын æнцон хъуыддаг нæ уыд, фæлæ уæддæр рæдауæй загъта:

— Æгайтма уымæй бæзджындæр не сты! — асинтыл уæлдæр схызт, йæ къæпхæны кæрæтты æрсагъта æмæ гуыбырæй слæууыд, афтæмæй йæ сæвджын фæсонтæ царыл сныхæста. — Ныр ма ма къæхты бын асины къæпхæн куына ныссæттид æмæ ма рагъы стæг куы сраст кæнин, уæд нæ хъул сах абадид.

— Раттут мын мæцъис æмæ уын æз зæххы къори сфæлдах-дзынæн! — фелхыскъ æй кодта Мадæ.

— Уыцы хин бердзенаг хорз зыдта, ахæм мæцъис ын азæххы цъарыл кæй не ссардтаиккой, уый! — Кудза йæ уæрджытæм йæ къухтæ фæбыцæу кодта, гæзæмæ базмæлыд, цыма къамбецау йæхи ныхта, уыйау æмæ, арф сулæфгæйæ, йæ тых-йæ бонæй ныккæнды æмбæрзæныл уæлæмæ схæцыд. Æмбæрзæн бахъыс-хъыс кодта,

асины къæпхæны цъæхснаг къæс-къæс ссыд æмæ уалейæ узал сæх-сæх æрыхъуыст, фæлæ цыппæрдигъон æмбæрзæн йæ фæлгæтæй нæ фæхицæн и.

— Демиург, асины къæпхæн æрсæтдзæн, дæ астæуы стæг æркъæдз кæн! — фæхъæр кодта Мадаæ æмæ, фыртæссæй йæ къухтæ уалæмæ куы фæдардта, уæд цырагъ ахуыссыд. — Дундунейæн йæ боныхъæд нæ бакаст дæ коммæ æмæ йын ныр, атлантау, йæхи сисынмæ хъавыс?

— Атланты дæр, æвæдза, мæ мады хуызæн сылгоймаг ныййардта!

— Уый дæр мах хуызæн лæппу уыд æмæ махау уынгты цъыфтæ надта. Йæ къæхты скъуыдтæй хæфсытæ куы суасыдысты, уæд зæххы къорийы йæ æрвдымбылимæ йе 'ккой скодта, фæлæ дун-дуне уалæмæ куы сита, уый фæстæ ма æнцой цæуыл кодта, æнцой? — йæ дзырд æм баппæрста Бетъа дæр.

— Сымах хуызæн лæппу бæргæ уыд, фæлæ уый сымахау талынг ныккæнды нæ бадтис. Стæй уый йæ уаргъ уалæмæ нæ иста, æрмæст æй уромгæ кодта, — бафиппайдта Мадаæ.

— Мадаæ, кæд ма нæм рухсмæ кæсын æмбæлы, уæд ма дæ парафины цырагъ ссудз æмæ ма зæххы къорийыл иу хатт схæцон æндæрхуызон гуыры æвæрдæй. Мадаæ зынгхос ацагъта, æмæ та цырагъы бургوماу рухсы фалейæ йæ рæсугъд цæсгом разынд фрескайау.

— Мæ къухы нырма æппындæр ницы бафтыд, фæлæ ахæм уавæрты æнцойгæнæны фарстæн ис стыр нысаниуæг. — Кудза йæ дзабыртæ раласта æмæ йæ бæгъæмвад къæхтæ фæбыцау кодта асинæн йæ къæпхæнмæ нæ, фæлæ йæ къæпхæны фæйнæг æмæ йæ гæзæнхъæды æлхынцъытæм.

— Мæ къухы нырма ницы бафтыд, зæгъгæ, куы дзурыс, уæд уалейæ узал сæх-сæх кæй æрыхъуыст, уый ницы у? Æви уыцы уынаерæн ницы нысан ис æмæ йæ дæ хъуыдыйы нæ бафидар кодтай? — афарста йæ фырты Саудар.

— Маладец мын дæ, нана, маладец! Уынаермæ гæстæ хатдзæджытæ кæнын æмæ афтæ лыстæджытæ луарын хъазыны хъуыдаг нæу! Уыцы узал сæх-сæх мæнæн дæр мæ зæрдæйыл æхцонæй аныдзæвд, уымæн æмæ мæ бауырныдта, уалейæ æппæт цъенгæсалд кæй нæ ныццис, мæнг бынæттæ ма дзы кæй аздад æмæ ма дзы цæмæндæрты азмæлæн кæй ис. — Кудзайæн йæ цæсгом, цахæрайау, ныссырх. Йæ хъуыры дадзинтæ ныгтæркъа сты æмæ

йæ цæстыты гагуйтæ ралиуырыныввонг систы, фæлæ йæ архайдæй ацы хатт дæр ницы рауад, уæлейæ та узал сæр-сæр цы арыхъуыст, æндæр.

Кудзайæн иунæгæй куы ницы бантыст, уæд ыл Бетъа асины фаллаг хъæдырдæм ахæцыд, йæхæдæг та ардыккагыл слæууыд æмæ æмбæрзæныл дыууæйæ схæцыдысты. Мадаæ йæ цырагъ Саудары къухы фæсагъта, асины къæпхæнмæ стæпп ласта æмæ сын уый дæр феххуыс кодта, фæлæ фæйнаджытæ уымæл хъырыст цы ныккодтой, уыййеддæмæ фæлгæтæй нæ фæхицæн сты. Асиныл æртæйæ куы слæууыдысты æмæ йæ мæллæг къæс-къæс куы ссыдис, уæд Бетъа фæхъæр кодта, не 'нцойгæнæн сæтты, бынысæфт кæнæм, зæгъгæ æмæ сегас дæр дæлæмæ æргæппытæ кодтой.

Мадаæ Саудары къухæй цырагъ райста, бафу йыл кодта æмæ талынджы йæхи æруагъта, кæм лæууыд, уым.

— Ацы мадзал уал нын ницы рауад æмæ нæ хъæуы ног мадзал бацагурын. Тæппудтæ не стæм æмæ нæ уæззау уавæрыл æрдзурæм æргом! — цæхгæр загъта Мадаæ, ныккæнд мæрдон æмыр куы ацис, æмæ чысыл Батыры хыр-хыримæ Сæрæгасы уæззау улæфт куы сæхъуыст, уæд.

— Раст зæгъыс, нæ цытджын капитан. Нæ уавæрыл æз мæхирдыгонау ахъуыды кодтон æмæ мæхинымæры цыдæртæ анымадтон, — æцæг сенаторы хъæлæсы уагæй загъта Кудза.

— Мæнæн, æвæццæгæн, мæ хъуыды цъенгæсалд ныццис æмæ нымайын мæ бон нал у. Кудза, дæхинымæры цы анымадтай, уый ма мын зæгъ æмæ, кæд хæцыны аккаг уыдзæн, уæд ыл хæцон. — Бетъа лæппумæ бæстон арыхъуыста æмæ йын йæ хъæлæсыуаг хæрзырдæм амонæг кæй нæ фæцис, уый тыххæй йæ тызмæтгомау афарста.

— Фыццаджы райдианы анымадтон, нæ архайд алы ран дæр рационалон кæй хъуамæ уа, уый.

— Мæ лæппу, ахæм ныхас кæныс, цыма ацы ныккæнды æнæхъæн къуыри цæрдзыстæм æмæ нæ фæцауæрдын хъæуы нæ тыхыл! — узалгомау загъта Саудар.

— Ам цас фæцæрдзыстæм, уый нырма нæ зонæм, нана! Базондзыстæм æй, уæлæмæ куы схизæм æмæ боныхæдмæ куы æркæсæм, уæд. Сырх хъаймæт дунейæн цы зиантæ ракодта, уыдоныл хъуыды кæнынмæ нæ нырма не 'вдæлы, нана.

— Кудза, цымæ уæ дыууæ Мадаæ уæ фæдисы дзæнгæрджытæ

агәр тыхджын не 'рцагътат? — уавәрты дагъытбайлаг мидис рогадәр хуызы равдисыны сәраппонд Бетъа йә ныхас ләгъзгомау ауагъта, ома, цауыл әрдиаг кәнут, нырма әцәг фәдис не 'рцыд. Фәлә Кудза ныккәнды әмбәрзән куынаә сфәрәзта, уәд ын йәхи зәрдаә дәр кәрчытә хәрын райдыдтой.

— Нә, Гакка, агәр сә не 'рцагътам әмә нын ды нә дәрзәг уавәр дә фәлмән ныхасәй ма дау!

— Уәй, цәй дәрзәг уавәр дзы ис нырма?..

— Цәй дәрзәг уавәр дзы ис, уый нын дзуры, Батыр фынаәйә хуыфын кәй райдыдта әмә уәртә рынчын сулафын кәй нал фәразы, уый. Ам цас стәм, уый бәлвырд нә зонын, фәлә дзы сулафәнтә нал ис, — йә хъуыды агъатырәй фергом кодта Мадаә.

— Гъей, уый дын нә уавәрты мидис дәр әмә зәйы фыдыбылызты ас дәр! — кәуынхәләсәй загъта Рохсанә.

Цыма әрвдзәф фесты, уыйау ныхъхъус сты әмә сә зәрдаәтәм хъусәйә иу дзәвгар рәстәджды дәргъы хъыпп-сыпп нал скодтой. Стәй Кудза афтә райдыдта дзурын, цыма йә къухы гәххәтт уыд әмә тәрхоны хаст уынаффә кастис:

— Әнәхәдзар, әнәарт, әнәдарәс, әнәхур, әнә цәсты рухс, әнәхъус әмә әнә 'нкъарәнәй адәймаг, чи зоны, фосы уагәй фәцәра бирә, фәлә йын уәлдәф, дон әмә дзул куынаә уа, уәд амәлдзән тагъд.

— Әнәуәлдәфәй адәймаг мәлы әхсәз минутмә, әнәдонәй — әртә-цыппар бонмә, әнәдзуләй та — авд әмә дыууиссәдз бонмә, — цыма развәлгъау дзырд бакодтой, уыйау Кудзайы ныхасмә бафтыдта Мадаә.

— Цыма хъуыддаг агәр не сцәхджын кодтат, капитантә? — мәстийә афарста Бетъа.

— Бацагурын нә хъәуы ног амал! — Бетъа цырагъ ссудзынмә дәр нал банхәлмә каст, афтәмәй къулгәрәтты куырмәджды ацыд рагон дзауматәй дзаг тәрхәдджытырдәм.

Рухс куы ссыгъд, уәд ныккәнды цәрджытә Бетъайы ауыдтой къулыл ауыгъд фыдәлтыккон Сафайы рәхыс әмә уәлдәфдон хуынкъмә әдзынәг кәсгә. Уәллаг тәрхәджды уәлә әвәрд фаст арынгән йә хуылфәй куыддәр афтид банкәтә систа әмә сә зәххыл авәрдта, афтә йын Кудза йә хъуыды фембәрста әмә йын загъта:

— Бетъа, әрдәбон сәнтдзәфау куы ракәс-бакәс кодтон,

уад мәнмә дәр әрцыз ахәм хъуыды, фәлә мәм иннәрдыгәй та февзәр дәхгәр фарст.

— Цахәм дәхгәр фарст у? — гуырысхойә афарста Мада.

— Зәронд арынды схиствә кәныныл цәмән хъуамә фе-сафәм рәстәг, нә къухы хуыздәр амал куы ис, уад?

— Кудза, дә рынтә ахәрон, уыцы хуыздәр амалән уал йә кой ма скән әмә мын мә рессагыл дә цырыхъхы зәвәтәй ма нылләуу! — кәй зәгъын әй хъәуы, Бетъа фембәрста, Кудза хуыздәр фадат цы хуыдта, уый әмә йә хъуыры уымән фәбадт.

Стәй уыцы ныхәствә загъта карзәй, әндыгъдәй, цыдәр сусәг агъуды мидәг әвәрдәй, әмә Кудзайән йә зәрдә акъахта иу хъуыды: «Мәнә ныридагән йә зонд фәцыз ацы хорз ләгән! Әз әй куыд бамбәрстон әнә зәгъгәйә, йәхәдәг дәр мә афтә фембәрста. Тынг хорз зоны, хуыздәр амал әз тәрхәджы хъилтә кәй хонын, уый, фәлә мын сә кой скәныны бар дәр нә ратта... Кәрәдзийыл сә баныхәстайккам әмә сә уәлдәф-дзоны мидәг уәләмә тәссармә суагътайккам... Дзырд цәуы авд адәймаджы цәрәнбонтыл әмә уый та йә тәрхәджыты кой кәнын нә уадзы. Йә хәдзар ын әгасәй зәй куы ныххафта, афтәмәй нә ам йә хъазән ныхәствәй ирхәфсынмә куы хъавы, уад тәрхәджыты хъилтә Лувры экспонаттә сты?»

— Фадгә та йә цәмәй кәндзыствәм? — фәдыгъуырццәг и Кудза.

— Ды мын уәлә Сафайы рәхыс къуләй райс әмә дын әз равдисдзынән, хуыскъ арынг схиствәй фәдын куыд хъәуы, уый! — Бетъа фаст арынды бын тымбыл къухәй ныццавта әмә йә фәдыууә кодта.

— Бахатыр мын кәң, Бетъа, фәлә Сафайы йә бирә ләггәдты фәствә йә кады бынаты әз не 'рцауыгътон әмә мын йә райсыны бар нәй! — дәхгәр загъта Кудза. Ахәм тәссаг уавәры йәм дисау фәкаст Бетъайы хивәнд ми. Иннәрдыгәй та гуырысхо кодта, зәронд арынг синагау әмраст кәй афастайд әмә йә схиствә әмхасәнтә кәнын кәй бакуымдтайккой, ууыл.

Бетъа йәхәдәг әриста къуләй Сафайы рәхыс. Йә къух ыл фәлмән әруагъта, куыр д куынцгомы бавәринаг әфсәйнаджы лыггагыл куыд әруадзы, афтә әмә йын йә аг ауындыән къәпсыры гуымыдза тигъәй зәронд арынды ныхтә әрсаста. Ацы рагон мигәнәнәй фәцархайдтой йә фыдымад, йә мад

æмæ йæ бинойнаг. Ныр базæронд, афардæг æмæ йемæ ахаста Сауиты мыггаджы цæранбонтæй иу стыр хай. Йæ къухы æрмæст йæ бын куы аздад, уæд ын йæ ныхыл, кæронæй къæпсыры тигъ авардта æмæ йæ афтæмæй къулыл бацавта. Арынджы бынæй лыстæг схъис рахауд, фæлæ суанг кæронмæ нæ афаст æмæ йæ къухы аздад цыбыр лыггаг. Бетъа æвæццæгæн йæ хæдзары сæфтыл дæр нæ батыхст афтæ тынг, фæлæ йын æндæр гæнæн куынауал уыд, уæд зæронд арынджы цъæл къуыммæ баппæрста.

— Гакка, Демиург дын раст загъта! Зæронд арынджы схъистæй мах зæйы ныхмæ тохгæнæн хотых нæ сараздзыстæм!

— Капитан, дæ дзырд фæуæд æмæ камандæ кæн уæдæ! — Бетъа Сафайы рæхыс йæ бынаты бацауыгъта æмæ тæрхæджы уæлхъус слæууыд.

— Гакка, дис дыл кæнын, дис! Ам дын ахæм бункер кæй уыд, уый нæ зыдтон. Стæй йын йе 'мбыд тæрхæджы хъилтæ Лувры колоннадæйы цæджындзтау кæй хъахъхъæдтай, уый дæр нæ зыдтон.

— Ды бирæ цыдæртæ нæ зоныс, мæ чызг, фæлæ уал ныр уыцы юмор иуварс фæуадзæм æмæ нæ уавæрмæ æркæсæм.

Кудза уайтагъд фæхатыд, йæ рад кæй æрлæууыд, уый æмæ уæзбынæй загъта:

— Нæ къухы æдæппатæй ис æртæ цыбыр хъилы, кæрæдзимæ сæ куы бамхасæн кæнæм, уæд иумæйагæй рауайдзысты цыппар метр æмæ æрдæгæй чысыл фылдæр. Фæйнаджытæ æгæр фатæн сты æмæ хуынчъы мидæг нæ бацаудзысты, фæлæ сæ æндæр ран спайда кæндзыстæм. Табу Хуыцауæн, хъилтæн сæ бинаг кæрæттæ цыргъ сты æмæ сæ сæфтаугæйæ куына кæнæм, уæд сæ амайын нал бахъæудзæн. Æрмæст ам цас фестæм, кæнæ уалейæ мит куы фæуарыд, уый нæ зонæм æмæ сфаг уыдзысты æви нæ, уый нæ зонæм. Чи зоны, зæй къулрæбынтæй мит рахафта æмæ йæ стæнæг кодта... Чи зоны, уалейæ йыл ноджы хъæпæнтæ сæвардта æмæ цы уыд, уымæй дыууæ ахæмы фестад!.. Фæсномыг ныхас ницы пайда у! Хъуамæ архайæм куырмæджы!..

— Фондз метры дæргъæн хъилы бырынкъ митæй уалæмæ куына сзына, уæд та нын цы кæнгæ уыдзæн? — Мадаейæн йæ цырагъ йæ къухæй æрцæйхауд.

— Рагацау фæдис кæнын нæ хъæуы, Мадаæ! Хъилæн комкоммæ уалæмæ суадзæн куы уайд, фæлæ нын ахæм фадат уæлдæфдзон

хуынчъы уæрх нæ ратдзæн æмæ йæ миты мидæг хъуамæ суадзæм тæссармæ. Афтамæй та нæ бахъæудзæн даргъдæр хъил, Пифагоры теоремæ дæ ферох и? Нæ хъил гипотенуза уыздзæн, катет нæ уыздзæн!..

— Кудза, нæ амæлтæ нын дæхинымæры хорз фæнымадтай. Ныр уал мæнæ уыцы тæрхæгыл цы хара-хура ис, уый дæлæмæ æррисæм, фæйнаджытæ ракалæм, хъилтæ зæххæй сæфтауæм æмæ цæстæй фенæм, уæдæйнырма дæхинымæры сæ дæргъ кæмæн фæнымадтай, уыдонæн, — загъта Бетъа.

— Рухсыл фæцауæрдын кæй хъæуы, уый иу минут дæр ма ферох кæнут! — бафæдзæхста сæ Мадæ.

Рыг æмæ хæлуарæджы тынæй æмыхгæд зæронд æрхуы æгтæ, тæбынгтæ, къæлæттæ, хуыскъ донхæссæнтæ, консервы афтид банкетæ, чырихæссæн ихсыд тæбæгътæ æмæ алыхуызон лыстæг дзауматæ зæхмæ æрстой. Уромæн къæбæлтыл уæгъдæй æвæрд фæйнаджытæ ныхырæм рабырын кодтой, фæлæ замана уыз хус зæххæй хъилтæ сæфтауын. Кæдæй нырма сты зæххы мидæг сагъд? Сæ бырынчъытæ нæ бамбыдысты? Над миты мидæг баныхсдысты, гарачыйы фæлмæн къæртты мидæг цыргъ кард куыд баныхсы, афтæ? «Ацы фæйнаджытæ къулты æхсæн куы сарæхсиккой, уæд ныккæнды æмбæрзæн нысæттынæн дзæккеры бæсты басгуыхиккой! Иугæр уæлæмæ исын нæ бакуымдта, уæд æй хъæуы цъæл кæнын!» — анымадта та йæхинымæры Кудза. Астæуккаг фæлтæры фæйнаджыты сисыны рад куы ралæууыд, уæд Бетъа Кудзайыл иуварс ахæцыд æмæ йæхæдæг бавнæлдта тæрхæгмæ. Цыма сын асæттынæй тарст, уыйау архайдта хъавгæ, фæлæ рæбинаг фæйнагыл куыддæр уæлæмæ схæцыд, афтæ къулсæрст лыгæй аздад æмæ къулы сау скъуыд афтæ разынд, цыма йæ исчи сартæй ныууыгард кодта. Кудза йæ куы ауыдта, уæд йæ зæрдæ ныссæххæтт ласта: «Нæ, ацы ныккæнд æрмæст рагон дзауматæ æфснайæн хатæн нæу!» — уыгардыл йæ амонæн æнгуылдз уæрхырæм ауагъта, йæ къулсæрсты згъæлæнтæ йын æддæмæ ракалдта æмæ йæ ноджы тынгдæр ныггом кодта. Цæхгæрма уыгарды кæрон йе 'нгуылдз фæбыцæу гуымыдза тигъмæ æмæ йæ уырдыгмæ, къулсæрсты згъæлæнтæ калгæ, куы æруагъта, уæд та уым дæр разынд носы хуызæн уыгард. Лæппу уайтагъд фæхатыд, ам цыппаркъуымон къусчы дзыхыл æфсæйнаг æмбæрзæн æнгом æвæрд кæй уыз æмæ йæ бааууон кæныны сæраппонд чидæр æддейæ чыраместæй

кай байсарста, афтәмай йын йә уәлә уәрхырдаҗм тәрхәдҗы рәбинаҗ фәйнадҗы тигъ кәй бавәрда. Ныр базыда, Бетъа зәронд арынҗы афадыныл цәмән архайдта, кәнә тәрхәтмә февналын цәмәннә уагъта, уый әмә йәхи нал баурәдта:

— Бетъа, ам мәнә!..

— Кудза, деддә уал фыццаҗ къл банкъус әмә йә арәхстгай сәфтау, йә бырынкъ кубиннә фәгуымыдза уа, афтә! — Бетъа Кудзайән йә кълхыл дәләмә әрхәцыд, иуварс ын әй акълурдта әмә йын йә зәгъинаҗ йә хълуыры фәбадын кодта. — Уәрмытә сын не скъахтон. Әфсәндзәккорәй сә әрхостон комкоммә әмә сә сәфтауын фазын уыдзән, фәлә нын хуыздәр амал нәй. Зәгәлтә хъахъәнунут уә цәсты гагуытау!

— Исчердәмыты архайдзыстәм әмә зәгәлтә дәр нә цәсты гагуыйау хъахъәндыстәм, Бетъа! — кълуы сау уыгардәй йә цәсты зул нә райста, афтәмай хълуы уәлә хост хъл фәрсырдаҗм фездәхта әмә йә тыхамәлттәй фәхицән кодта.

Бетъа йәхәдәҗ та дыккаҗ хълуыл ныззеләҗ ис. Хатт-иу Кудзамә айвәй бакаст, ома, цы федтай, уый дә зәрдәйы әмбәхстәй дар әмә йә сылгоймәгтән ма равдис. «Әз бәргә сәвардзынән мә дзыхыл гуыдыр, фәлә Мадәйә цыма ницы басусәҗ и әмә йәхи барәй ницыфенәҗ скодта, афтә мәм кәсы», — хълуыды кодта Кудза. Мадә йә цыраҗ Саудармә авәрда, уәлдәфдзон хуынчъы тәккә бын цы хъл уыд, ууыл фәхәцыд, фәйнардәҗм ыл арахәц-бахәц кодта әмә Рохсанәмә фәкаст:

— Чындз, Батыр афтә бирә кәй фынай кәны, уый мәм куыддәр хорз нә кәсы әмә йә куы райхъл кәнис!..

— Куы кәуа, уымәй тәрсын! — базыр-зыр кодта Рохсанә.

— Ныууадзут ләппуйы, әвәццәгән йе 'хсәвы фынайы хай кәны! — заҗта Бетъа, йә ми нә фәуаҗта, афтәмай.

— Цәфон әхсәвы фынай у? — ныддис кодта Мадә.

— Цәуыл дис кәныс, Мадә? Ома, нәма әрыхсәв уыдаид уәләуыл? — афарста йә Кудза.

— Әхсәвы әрцыд саби фыццадҗы райдианы фенкъары йә буары скондәй. Кәй әрәхсәв ис, уымән фынай кәны Батыр, — заҗта Саудар.

— Уадз әмә фынай кәнәд, фәлә йә хуыфәҗ та?.. Әви афтә әнхәлут, әмә адәймадҗы сусты фынайә кьаддәр туаҗуыр хәәуы?

— Мада, да цахгэр рæстдзинад хорз у, хатыр кæй нæ зоны, уымæй! — йæ хъæлæс ризгæйæ загъта Саудар.

— Рæстдзинад хатыр куы зонид, уæд ромаг æфсæддонтæ Есо Чырыстиимæ дзуарыл загæлтæй цы дыууæ къæрныхы бахостой, уыдонæн сæ дзуарон хъизæмæртты хыгъд сæ фыдмитæ барст æрцыдаиккой æмæ уæларвтæм стыр Хуыцауы хæтæнтæм стахтаиккой.

— Капитан, да дзуары рæстдзинады нымадæй нын ам æппæты фыццаг Кишойы фырт бæргæ у æркæсинаг, фæлæ уал нын ныббарæд æмæ уал исчердымæты бафæразæд! — Бетъа тæрхæджыты хъил зæххæй сæфтыдта, йæ загæлтæ йын тыхамæлттæй сласта æмæ сæ, сызгъæрины къæрттытау, йæ дзыппы бафснайдта.

— Гакка, ма дзуары рæстдзинады нымадæй ацы æнуд ныккæнды негас дæр стæм æмхуызон уавæры, ис нын æмхуызон нæмттæ, не 'хсæн уæлбикъонтæ нæй æмæ нæ ам уæддæр ныууадз да дæлдæр-уæлдæрты титултæй! — Мада æвиппайды рамасты ис æмæ йæ скауынмæ бирæ нал бахъуыд.

— Капитан, æз кады нæмтты раз ма зонгуытыл лæууынай ма хæлафы уæрджытæ куы никуы лæзæрын кодтон, уæд мын цæмæн дзурыс ахæм ныхæстæ? — Бетъайæн йæ хъæлæс чысыл фæдæрзæг ис.

— Æмæ нын, уæдæ, цæмæ гæстæ у Кишойы фырт фыццаджы райдианы æркæсинаг? Уæлбикъон кæй у, уымæ гæстæ?

— Нæ, йæ тыхст уавæрма гæстæ! — Бетъа хъæр нæ ныккодта, фæлæ йæ цæсгомыл фæзынд, йæ маст тыххæй кæй баурæдта, уый.

— Мада, цыфæнды уавæры дæр рынчынæн æхсæнады скицæн кæнынц сæрмагонд бынат æмæ йæм уырдаæм нæ балагæрды æгарыстæмай удмар дæр! — йе 'хсæны лæджы хъæлæсы уагæй æппæт йæ раны авæрдта Саудар, фæлæ Кудза уæддæр нæ бамбæрста цыдæртæ æмæ йæхимидæг дис кодта: «Сæрагасы кой кæнгæйæ Мада афтæ смæсты вæййы, цыма зæй æцæг дæр Цымытийы райкомы бюройы уынаффæмæ гæстæ рацыд. Стæй... нана зоны, æз кæй нæ зонын, ахæм цыдæр æмæ Мадаимæ кæрæдзи уайтагъд бамбæрстой!»

Уалынмæ ныккæнды ноджы тынгдæр æрæнтæф, туаггуыр дзы нал аздад æмæ цырагъы рухс басырх æмæ æрмынæг. Батыр куы райхъал æмæ куы скуыдта, уæд сегас дæр андзыг сты. Кудза сæрмагондæй бауад æмæ Сæрагасмæ æдзынæг ныккаст,

фәлә йын ницы рахатыд, йе суләфәнтә йын йә тәвд әрбауынгәт кодта, әви әнә уәлдәф ныккәнд. Мадә йәм рухс әрдәртә, әмә уыцы минуты чызджы цәстәммә Кудза куы фәкомкоммә ис, уәд ныддис кодта: «Ахәм цәстәй йәм кәсы, цыма йә цахәмдәр әбуалгы фыдмийы хыгъд йәхәдәг амардта кардәй!» Бетъайән йә сатин хәдон йә хидәй ныуудәст әмә йә дзых бахус, фәлә йә куыст нә ныууагъта. Къәдз зәгәлтә Сафайы рәхысы ауындзән кәәпсырәй фәйнәджы уәлә сраст кодта, ногәй сә йә дзыппы нымадәй бафснайдта әмә дыууә хылы карәттә карәдзийыл куы авәрдта, уәд ын Кудза загъта:

— Бетъа, мә амоньнәй дә Хуыцау бахизәд, фәлә уал уәлдәфдзоны комы мидәг иу хыл куы суадзиккам, уәд нын әнцондәр нә уайд?

— Раст зәгъыс, әмбал капитаны хәдивәг! Хицәнәй нын әнцонархайд уызән әмә йә суанг кәронмә куы суадзәм, уәд әм бамхасән кәндзыстәм дыккаг! — Бетъа хылы цыргъ бырынкъәй базмәста, уәлдәфдзоны хәләссы цы фароны сыфтәртә, хус кәәцәлтә әмә цыф ныббадт, уыдон. Фәйнәг къулрәбын уәрхырәдәм әрәвәрдта, йә тигъыл сләууыд әмә уәлдәфдзоны бырәттыл йә къухәй фәйнәрдәм ахәцыд. Стәй арф бавнәлдта, миты чызи къуыбар әрбайста мидәмә әмә тыхуләфтгәнгәйә рәдауәй загъта:

— Капитантә, доны фарст уал алыг кодтам. Ныр ма нәм уәлдәф куы әрбакәлид, уәд нә хәул сах абадид әмә кәәбәрыл дәр стох кәниккам.

Хылы кәрон цыргъ бәргә уыд, фәлә зәйы миты мидәг әнцонәй не ссыд әмә йын йә сәр хойын бахъуыд фәйнәджы тигъәй. Суанг әй кәронмә куы схостой, уәд әй фәстәмә райстой, дыууә зәгәләй дыккаг хыл бамхасән кодтой әмә та йә ногәй суагътой тәссармә. Хатт-иу фәлмәны мидәг әнцонән баныхст. Хатт та-иу афтә фәфидар, цыма йә бырынкъ дойнаг дурмә фәбыцау. Иу фәлтәр размә әппындәр куынауал акуымдта, уәд әй бырауы зылд әркодтой, фәстәмә-размә йыл ахәцыдысты әмә та йын фәйнәджы тигъәй йә сәр схостой. Хойгәйә хылтә куы фәхицән уыдаиккой әмә сә иу миты мидәг куы баззадаид, уымәй тас уыд, фәлә сын хуыздәр амал нә уыд. Әппыnfәстаг ма сәм цы зәгәлтә баззад, уыдон схардз кодтой. Әртыккаг хыл дәр бамхасән кодтой әмә йә суанг кәронмә суагътой, фәлә сә цыппәрдигъон

аңдзалам йә агуды мидәг фәстәмә-размә сәрибарәй куына базмәлыд, уәд базыдтой, йә бырынкъ митәй кәй нә фәуәлдәр и, уый. Цыма сын исчи сә кьабәзтә ацагъта, кәнә сә саудалынджы сау әвдиу фәхты мидәг ныххоста, уыйу әрләмәгъ сты әмә әгуйппәг ныккәнды адәймаджы тыхуләфт ныр сәхъуыст тынгдәр. Сәрагасән йә дәрзәг хыр-хыр ссыд, фәлә нә фезмәлд әмә иу дзырд дәр не схауд йә дзыхәй. Батыры йә хуыфәг райхәл кодта әмә йә мадән ләнк-ләнкгәнгә загъта: «Лохсә, цом кәлтмә! Лохсә, цом кәлтмә! Лохсә, цом кәлтмә!» Цас рауад, сырх хәймәт сә ацы бетон табәты хуылфмә куы әркалдта, уәдәй нырма? Иу бон? Иу кьуыри? Әви иу мәй? Ам әхсәв әмә бон сиу сты әмә рәстәг йә цәуынаһй нылләууыд. Цырагъ фәцәйхуыссыд, йә цьәхснаг цьыс-цьыс ссыд әмә, кәд Мадаһйы кьух гәв-гәв кодта, уәддәр йә сырх-сырхид арт нал әнкъуыст. Батыр куына уайд семә, уәд сә дагъытәйлаг уавәр рогдәр уайд. Сбад кьуымы, дә сәр кьулыл бавәр, ма фезмәл әмә туаггуыр кьаддәр бахардз кән! «Лох-с-, цом кәлтмә!» — сабийы тыхуләфт Кудзайән йә сәрымагъз судзы әмә йә дзырдты скьуыддзәгтә йә зәрдаһйыл ныдзәвынц авджы схьистау: «Лох-сә-ә-ә, цом кәлтмә-ә-ә!» Әвәццәгән тагъд бахәццә уыдзән Малиты Геуәрги йә бункеры сәмәйнаг сырх хаххы кәронмә әмә сындзәхгәд хатәны мидәг ныййазәлдзән, адәймаг кьуырма кәмәй кәны, ахәм дәнг, дә-дә-дән! Мадаһйән, Батыры фәсус хыр-хырма хьустәйә, йә капитаны рохта йә кьухәй аирвәз-тысты әмә дзы бынтон айрох, рухс фәстауәрц кәй хьәуы, уый.

— Гакка, зәгәлтә нәм нал ис?

Бетә зоны, Мадаһйы зәгәлтә цәмән хьәуы, уый. Дәлә уым, авджы банкәты цур иу ран әрәвәрдта, тәрхәдджы фәйнадджыты цы цыбыр хәалтә урәдтой, уыдон. Зәгәлтә куы уайд, уәд сә цыппәрдигъон аңдзаламмә бамхасән кән әмә йә уәлдәр суадз. Этт, Амран, дә цонг иу чысыл уәддәр куы фәдаргъдәр уайд әмә рәхысмә куы баххәссис!

— Нал нәм ис, капитан, фәлә цалынмә нә бон змәлын у, уалынмә хьәуы архайын! — ныфсәвәрагау загъта Бетә.

Куыд сархайәм әмә цәмәй сархайәм, Гакка? — Мада уыцы иу гәпп фәкодта, цырагъ Саудары кьухы фәсагъта әмә фәйнагмә фәләбурдта. Кәцәй равзәрд ацы зәды хуызән

чызгма уый бәрц тых? Куыдфәцарәхст кыуындаг ныккәнды? Фәйнаджы бырынкъ зәронд дуары әвдүзәнмә фәцарәзта әмә йә, уәззау уынарғтә, ныццавта: — Мәнә уыдон зәгәлтә не сты, Гакка?

Кудза йын йә кыухәй фәйнаг стыдта әмә йә кыуымы бандой кодта:

— Капитан, цырагы экономийыл дзурыс, фәлә нә ам нә хыаруйыл дәр фәцауәрдын кәй хәуы, уый дә ферох!

— Зәгәлтә, Демиург, зәгәлтә!..

— Фәләуу, Мадә! — Кудза асины цурмә бацыд әмә йын йә уәллаг кәәпхән әрхоста йә кыухәй: — Бетъа, амән йә бынат хыуамә фәивәм!

— Әмә йә кәдәм хыавыс бахәссынмә? — фәджихау Бетъа.

— Уәлдәфдзоны бынмә.

— Цы хәауджыдәр у?..

— Зәронд дуар сәттыны агъоммә уал асины сләудзынән әмә әндзалммә мә цонг бамхасән кәндзынән.

Фәйнаг асины бынты батъыстой, йә кәроныл ын әртәйә рахацыдысты әмә йын йә уәллаг был, цәхснаг хыыр-рыстгәнгә, кыуәй рарәдывтой. Сә талынг табәт иу сахатмә куына фәкхәртт уа әмә йә хуылфмә уддзәф куына әрбакәла, уәд Кудза Сәрәгасы фәлә кыуымы сбаддзән әмә йәм цәмәй Батыры фәсус хыр-хыр мауал хыуыса, уый тыххәй йә амонән әнгуылдзтә йә хыусты кәрмәджытау нытътгысдзән әмә ацәудзән, Малиты Геуәрги цы сырх хаххы фәдыл ацыд, уый кәронмә. Асин кыуәнцой бавәрдтой әмә йә уәлә схызт. Ницыуал зоны, уый йә рынчын хыуыдыы амынд у әви йә фәстаг әмхасән! Дуар сәттынән тых хәуы! Зәгәлтән йә сәфтауын әмә се сраст кәнынән дәр тых хәуы! Афтамәй йә рахиз цонджы йеддәмә ныккәнды нырма ницы ис, хыилмә цы әмхасән кәна, ахәм. Нән-нә, куыд у Брытъяаты Елбыздыхьомә?.. Мә кыух рәхысмә, йә рәхыс мә кыухмә!.. Уәддәр кәдәй нырма бадынц ам әмә цәй әрфән у мит?.. Йә «Ориант» нылләууыд әмә рәстәг цәмәй банымайа, уый йәм нал ис. Стәй мит цәй әрфән у, уымән дәр чи цы зоны?.. Чи зоны, ацы сырх хәймәт «Бекъайы цады» кыуылдымәй цыдәриддәр мит рахафта, уый иууылдәр Сауиты Бетъайы хәдзаруатыл сцәнд кодта!.. Кудзайән йә уәфәнтә әрбауынгәт сты, йә тых бадон әмә йә цәстыты раз кьомсихуыз тыччытә атомы

нæмгуытау змæлынц, фæлæ, чысыл Батырыл хъуыды кæнгæйæ, йæ сæры магъз скуыста цырд æмæ бæлвырд. Æрмæст цæмай йæ уæфæнтæ бынтон ма фехгæной æмæ ма æрхауа, уый тыххæй йæ хъæуы иу чысыл ауæфын æмæ йе 'муд æрцауын. «Мæ къух райсынмæ, йæ рæхыс мæ къухмæ!» Тыхджын у Елбыздыхъо, тых-джы-ын, æмбал ын нæ уыд æмæ йын нæдæр уыдзæн!.. «Мæ цонг æндзалмæ, кæнæ æндзалм мæ цонгмæ, хи-хи-хи!.. Чи зоны, уыцы ран зæй æппындæр не 'руад æмæ, мит арвæй куыд æркалд, афтæмæй лæууы æнæвнæлдæй!.. Уæд ын куынна ис сбарæн? Цæй, нæ хъуыды æмæ нæ ныфс сфидар кæндзыстæм æрдзы æппæты хуыздæр уавæртæй æмæ йæм зæйы æбуалгты змæсты æмгæрон не 'руадздыстæм, афтæмæй сбардзыстæм миты арф!» Ныртæккæ йæ хъуыдытæ афтæ хынцызтой, цыма уæлæуыл миты арф сбарыны фарст дæр сæ фервæзыны хъуыддаджы иу миниуæг уыд. Кæд ын йе сбарын бантыса, уæд аирвæздзысты ардыгæй æмæ нал хъусдзæн Батыры хус былты цъæхснаг цъæм-цъæм. Куына йæ банымайа, уæд нæ аирвæздзысты æмæ сын ацы ныккæнд сау ингæн фестдзæн! Цæй дæргъæн у дæ цонг?.. Кæнæ дæ сæры магъз схæццæ ис, кæнæ та!.. Фæразгæ та куыд кæны Батыр уыйбæрц рæстæджы дæргъы æнæфæмизгæйæ?.. Чи зоны, йæ бын ныххуылыдз кодта, афтæмæй бады йæ мады хъæбысы!.. Цæй, кæд мæ цонг сфаг уайд æмæ æндзалмы бырынкъ митæй фæуæлдæр уайд! Цымæ ма уаргæ кæны, æви арв сæгъы цæстау ныйирд и? Цæй, цы уа, уый уæд! Мæ къух рæхысмæ, йæ рæхыс мæ къухмæ!» — уыцы хъуыдытæ Кудзайы сæры мидæг ауадысты секунды дæргъы, фæлæ Бетъайæн, Батыры хыр-хырмæ хъусгæйæ, йæ бон æнхæлмæ кæсын нал бацис:

— Кудза, цы бадæ?

— Ныртæккæ, Бетъа, ныртæккæ! — йæ галиу къухæй уæлдæфдзаны тигъыл ныззезелæг и. Йæ рахиз къухæй хъилыл фæстæмæ рахæцыд æмæ ма йе уæнгты цы тых аздад, уый йыл æртхутаг цæхæрау бакалдта, афтæмæй йæ размæ нытгъæпп ласта. Стæй та ногæй. Стæй та йæ артыккаг хатт дæр асхуыста æмæ фырмастæй ныккæуынаæввонг ссис, фæлæ цыппæрæм цæфæн разæй мит куы фæкъæртт æмæ æндзалм уæлаемæ бынтон сæрибарæй куы слиуырдат, уæд йæ буары мидæг цыдæр феуæгъд. «Мæ нымад раст рауад, нæма сæрра дæн!» — фертывта йæ хъуыды æмæ йæ хурхы дадзинтæ сзыр-зыр кодтой, афтæмæй ма тыххæй сфæразта дзурын:

— Бетъа, хъилыл ма фæстæмæ ахæц æмæ йæ хæрз цадаггай алвас!

Бетъа хъил хæрз цадаггай ралвæста, къулыл æй арцау банцой кодта æмæ Мадæйы къухы цырагъы æндзыг арт куы стыбар-тыбур кодта, уæд Кудзайæн фырцинаей йæ цæссыгтæ фемæхстысты æмæ йæ хъæлæсæй зынгау схауд æгуыппæг хъæр:

— Мадæ, дæ цырагъ уал ахуыссын кæн, рухс нæ нырма нæ хъæуы!

* * *

Кудза асинæй куырмæджы æргæпп ласта æмæ йæ фæсонтæ къулыл бавæрдта, афтæмæй бандзыг йæ мидбынаты. Хорз у афтæ! Талынджы дæ ничи уыны æмæ мæрдон æрдзæмы дæ зырзыргæнаг сым-сым никамæ хъуысы. Йæ бинаг был йæ дæндæгты æхсæн акодта æмæ йæ фырмастæй фелхъывта. Йæ дзых цæхджын тæнгъæдæй айдзаг æмæ йæ тыхамæлттæй аныхъуырда. Кæуындзæджы хъылма къуыбар ын йæ хурх ахгæдта. Æрфæндыд æй æнахъом сабийау хъæрæй богъ-богъ кæнын, хæрзчысылæй-иу Саудары хъæбысы бадгæйæ куыд куыдта, афтæ. Йæ зæрдæ, Батырыл хъуыды кæнгæйæ, æрбауынгæг æмæ ноджы тыхджындæр срызтис: «Сабидæ хæринаг куы æркура, уæд ын цы кæндзыстæм æмæ йæ цæмæй барæвдаудзыстæм? Къæбарыл куы скæуа, уæд кæм бамбæхсон æмæ мæ хъусты цы бавæрон? Науæд ын цы зæгъон? Æнахъуаджы ма ку, ардæм дын дзулы къæбæр ничи æрбахæсдзæн, зæгъгæ?» — дæрзæг хъуыдыты къуырмагæнаг дзæгъ-дзæгъ йе уæнгты мидæг апырх, къæдзæх куыд æркалы æмæ йæ уынар кæмтты куыд апырх вайы, афтæ. Сырх хъаймæт сыл йæ уæззау дуæрттæ фидар кæй æрбахгæдта æмæ ардыгæй афтæ æнцонты кæй нал аирвæздзысты, уый зæрдæаивæй фæхатыд æмæ йæ гæв-гæв ноджы фæфыддæр. Саудары тæккæ фарсмæ йæхи æруагъта, йæ былтæ йын йæ рахиз хъусыл æнгом савæрдта æмæ йын сусæгæй загъта:

— Нана, дæ уæрджытыл дын мæ сæр æрæвæрдзынæн æмæ мæ, чи зоны, хуыссæг æрцахса, фæлæ-иу мæ фынаей кæнын ма бауадз.

— Нæ, нырма нын фынаей кæныны фадат нæй, мæ хъæбул! — Саудар уайтагъд фæхатыд Кудзайы зæрдæйы уæззау цавд æмæ дзургæ-дзурын лæппуйæн йæ хъæлæсы мыртæ кæй зырзыр кодтой, уый дзы нæ фæсусæг. Йæхирдæм ыл æрхæцыд, йæ

сар ын йæ риуыл æрбаныхæста æмæ йын йæ былтæ йæ къæмисæ-
 ныл сызмæлын кодта фæлмæн, хъарм: — Арв куыд фæнæры,
 къæвда æрвылхатт афтæ нæ фæуары. Нæ ахæстон нын цы æртæ
 æмгъуыды скодта, уыдонæй иу басастам æмæ иннæтимæ дæр
 тох кæндзыстæм. Адæймагæн йæ бон цас бирæ у, уый йæхæдæг
 дæр нæ зоны!..

Кудза фæхатыд, уæлдæф, дон æмæ хæлцы бæсты Саудар
 «æртæ æмгъуыды» кæй загъта. Ома нæм ардæм уддзæф кæй
 нæ калд, уый уыд нæ царды æппæты цыбырдæр æмгъуыд æмæ
 йæ басастам. Дон æмæ къæбæр куы ссарæм, уæд иннæ дыууæ
 дæр басæтдзыстæм. Кæм сæ ссардзысты, цы хуызы?..

— Мæхиуыл æппындæр нæ мæт кæнын, нана!..

— Зонын æй, мæ хъæбул!.. Æнахъом сабийæн нæ бамбарын
 кæндзынæ, ацы талынг ныккæнды «баппа» нæй, æнæхъуаджы
 йæ ма агур æмæ уал исчердæмыты дæхиуыл фæхæц, зæгъгæ!..

— Нæ кæуы!.. Нæ домы!.. Фыртæссæй йæ мады хъæбысы
 бабукъ! — Кудза гуырысхо нæ кæны, Бетъа, Мадаæ æмæ Рох-
 санæйæн дæр ныртæккæ сæ сагъæсты цырв Батыры уавæр кæй
 у, ууыл. Сæхицæн талынджы бадынц, алчи сæ йæхирдыгонау
 тыхсы æмæ сæ хъуыдытæ зылынц сабийы алыварс. Æддаг дуне
 йæ хъаймæттаг зиæнттимæ нырма тынг дард у æмæ йæ нæ
 уынынц. Талынг ныккæнд сæ ссарыбар кодта сæрибар дунейы
 сагъæстæй æмæ сыл ам сæвæрдта иумæйаг уды уаргъ. Уæлдæф-
 дзоны хуынкъæй уддзæф куы æрбакалд æмæ сæ тæбæкк суствæ
 туаггуырай куы айдзæг сты, уæд æцæгдæр сæ фæлахс уæнгты
 æхцон уылаентæ хъыдзыгæнгæ хъардтой. Æмхуызон æрлæмæгъ
 сты æмæ сæ хуыссæг æрцахста. Кудза йæ хъуыдыты мидæг
 алцыппæт йæ раны авæрдта æмæ кæцыфæнды хъуыддагæн дæр
 йæ нысан зыдта йæхирдыгонау. Æрмæст не 'мбæрста, Саудар,
 Мадаæ æмæ Рохсанæ Сæрагасмæ сæхи афтæ тызмæг цæмæн
 дардтой, уый. «Рынчын адæймагмæ сæ зæрдæтæ та куыд лæу-
 уынц? Ома, райкомы фыццаг секретарь кæй у, уый тыххæй йæм
 нæ уæндынц?.. Æви йыл емынæ ис æмæ дзы сæхи уымæн дард
 ласынц?.. Мадаёйы Сæрагасимæ дзургæ цы хуызы фæдтон, уый
 фæстæ йыл дис кæнын!.. Не 'мбарын нанайы дæр!»

Мадаæ йæ дзулы къæбæртæ æмæ йæ парафин цырагъты тых-
 тон талынджы йæ фæдыл аласта æмæ йæ цыппæртыл Рохсанæ-
 йы цурмæ бабырыд. Тыхтон йæ зæнгтæй балхъывта, цыма
 йын аскъæфынæй тарст, уыйау. Батыры йæ мады хъæбысæй

йæхимæ æрбайста, йæ риумæ йæ нылхъывта æмæ йын йæ фæлмæн цæстгомыл йæ рус авæрдта. Сабийы дзыхæй æрдæбон иу цалдæр хатты «лухсы» кой сирвæзт, фæлæ йын цырагъ куы ничи ссыгъта, уæд ныхъхъус и. Мадаæ гæв-гæвгæнгæ æнхъæлмæ каст, ныртæккæ «баппа» дæр æрдомдзæн, зæгъгæ, фæлæ, йæ дзыхæй хæринаджы кой куынæ схауд, уæд ныддис кодта: «Ау, ныхысæры йас саби дæр йæ бон зоны?» Ныр ын иугæр фадат фæцис, уæд йæ тыхтонæй зынгхосы къоппы йас дзулы къæбæр систа, Батырæн æй йæ тыццыл армытæпæныл æрæвæрдта æмæ йын æй йæ пумпуси æнгуылдзтæй фидар æрбалхъивын кодта. «Фид-дар ыл хæц, Батыр, ма дын ахауæд! Кæннод дын æй нæ Сырдон гино аскæфдзæн!» Мадаæ сабийы йæ мады хъæбысы нывæрдта. Рохсанæ лæппуйы æхцон сым-сым куы фехъуыста æмæ йын йæ 'мбудæнтæ дзулы æхцон тæф куы ныццавта, уæд Мадаæйы къух ацахста, йæхирдæм ыл æрхæцыд, Батыримæ йæ ныхъхъæбыс кодта æмæ йын йæ 'лвыд сæр йæ уырзтæй адаудта.

— Æ, дæ рæсугъд низтæ дын ахарон, Мадаæ! — Батыры былты адджын цъæм-цъæм куы фехъуыста, уæд йæ хъæлæсæй цины арт ныссæххæтт ласта.

— С-с-с, хъæр ма кæн, нæ рынчын райхъал уыздзæн! Мæ рæсугъдæн бын нæй, мæ корто сæримæ! — Мадаæ Рохсанæйæн йæ былтыл йæ къух авæрдта æмæ йæ бамыр кодта.

Ныккæнды мидæг дыдзы уддзæфимæ дзулы сæрзилынганæг тæф дæр азылд æмæ æгæрыстæмæй Сæрагасы дæр базмæлын кодта. Мадаæйæн йæ комыдон акалд æмæ йын йæ дыууæ дзидзийы ахсæн арф кæмдæр, хус æрчъиагау, сæмпылд. Иу бон æмæ иу ахсæвы дæргъы афтæ тынг нæ сыстонг уыдаид æмæ йæ ахсæн уаддымд кæй нæ ныууыдаид, уый базыдта. Йæ къух тыхтоны æлхынцъырдаæм фæцæйхылд, фæлæ йæхи фæурадта: «Уæд дзы фыццаджы райдианы иу къæбæр раттын хъæуы рынчынаен!.. Рынчын уæддæр рынчын у!.. Стæй Демиург дæр уымæй хуыздæр нæу!.. Куы йæ байуарон, уæд ма дзы Батырæн цы аззайдзæн! Нæ, фæлтау алчи дæр зонад; нæ ныккæнды уавæрты сабийы йеддæмæ хицæн закъон ис!» Исдуг загъта, тыхтон Рохсанæмæ ратдзынаен, уадз æмæ дзулы къæбæртæ Батырæн чысылгай уый дæттæд, фæлæ йæ фæндон уайтагъд фæивта: «Нæ, уый нæ бахъахъхъæндзæн сабийы сæрмагонд закъон! Ахæм уавæрты ныййарæджы хæрзадджын уарзтыл амад закъон ницы пайда у! Ахæм уавæрты хъæуы рæстадæймагон тызмæг, раст, æнæсæттон

ама æвронг уарзтыл амал закъон, цæмай лæг йæ фыртæ-ригъæдæй абон ма бавнала, райсом кæй хъуамæ бахардз кæна, уымæ. Рохсанæ мад у ама йæ фыртæригъæдæй Батырæн йæ дæс боны хæлц дыууæ бонмæ бахæрын кæндзæн!.. Афтамæй та йын нымадæй хъæуы дæттын къæбæртæ, муртæ, мисхалтæ!.. Иу — абон! Иу — райсом! Иу — иннæбон!.. Иу — дæс боны фæстæ!.. Цæмай фылдæр ахæсса!.. Иннæтæ рынчынай-æнæнизæй бафæраздысты!.. Дæс боны... дыууадæс боны!.. Гакка афтæ куы дзырдта, авд æмæ дыууиссæдз бонмæ ма къухты ныхтæй суанг Сан-Францискойы онг тъуннел скъахдзынæн, зæгъгæ!.. Табу Хуыцауæн, донхъуаг не стæм. Куы сдойны уай, уæд уæлдæф-дзонæй мит æрбайс ама хæр! Нæ проблемæтæ иууылдæр лыг сты сæйраджы йеддæмæ! Уый дæр алыг кæндзыстæм!.. Нигер, гени уæвгæйæ, йæ цæргæ-цæрæнбонты дæргъы МАК-ы изоляцийы куы фæцард, уæд уый уавæртæ мах уавæртæй хуыздæр уыдысты? » — йæ тыхтон йæ къухы систа, Кудза ама Саудары цурмæ бабырыд ама сæ дыууæйы æхсæн тыххæй ныллæст. Фæйнæрдыгæй йæ хъарм æхцонæй бандæвта ама бынтон æрлæмæгъ. Стæй йын Саудар йæ уырзтæй йе 'лвыд сæр куы адаудта ама йын йæ фæлмæн рустыл куы бауæлыд, уæд йæхи нал баурæдта. Йæ сæр ын йæ риуыл бавæрдта ама сусæгæй ныккуыдта.

— Демиург, цыма, ныртæккæ уæлауыл мит уары æви нæ? — æппынарæджиуау загъта Мада фæсус хъалæсæй.

— Уары! — æцæг Демиургау загъта Кудза.

— Цæмай йæ зоныс, Демиург?

— Цæмай йæ зонын, цæ, Демиург дæн ама уымæй.

— Ноджы ма йæ цæмай зоныс?

— Ноджы ма йæ зонын, ды йæ цæмай зоныс, уымæй.

— Æз æй цæмай зонын? — гыццыл сабийау йема хъазын райдыдта Мада.

— Хуынчъы мидæг миты тъыфылтæ ныккалд ама та...

— С-с-с, мацъуал зæгъ, Демиург! — Мада Кудзайæн йæ армытæпæнаей йæ дзых ахгæдта.

— Капитан, кæд ма дæм цырагъ ис, уæд рухс ссудз! — æрбадзырдта Бетъа.

— Æгæр бирæ абадтыстæм ама ахæм уавæрты бадын пайда нæу! — загъта Кудза.

— Гакка, цæмай райдайæм?

— Капитан, аз ма хъуыдытæ фæзæгъын, ма цæстæй куы фæуынын, уæд.

Мадае зынгхос ацагъта æмæ парафин цырагъы фитылыл арт сдардта. Кудза фестад, чызджы къухæй цырагъ райста æмæ йæ ныддардта Сæрæгасы цæсгоммæ... Рынчынæн йæ ныхы дагъты мидæг хид ныллаæууыд. Йæ цæсгомæ æнцъылдтæ фæарфдæр сты. Кудзаимæ Цымытийæ фæдисы куы рацыдысты, уæдæй нырма бæрæг фæасдæр и... Йæ риу æмæ йæ хъуырыл æртæхтæ дæләмæ лæсыдысты цæппузыртау. Йæ сæрыхъуынтæ уымæлы ныгъчъиу сты, йæ рустæ æмæ йæ роцъойыл хæмпæл схæцыд, йæ цæстыты гагуытæ сæ къуырфыты мидæг арф бахаудысты. Тæвдниз æй æвиппайды æртайын кодта, йæ хæмпæлимæ зындис, цы уыд, уымæй дыууæ ахæм асдæр æмæ мæллæгдæр. Йæ цæстыты хаутæ кæй не змæлыдысты, уымæй Кудза базыдта, Сæрæгасæн йæ хъуыды йæхимæ кæй нæ уыд. Туаггуыраей мæгуыр уæлдæф-иу уыциу сыллыпп скодта, йæ хуылфы мидæг-иу æй фегуыппæг кодта æмæ-иу æй æлхъывдæй куы суагъта, уæд-иу йæ уынаргъын цъæхснагæй ныддаргъ, хъызт бонæ зыхъхъыры мидæг дымгæйы ниуын куыд ныддаргъ ваййы, афтæ. Бетъа æмæ Саудар фæстиау талынджы лæууыдысты æмæ цымыдисæй кастысты, рынчынæн йæ ных æмæ йæ цæстыты бынты царды хуыз бонасадæн куыд кодта, уымæ. Мадае йæ галиу фарсырдыгæй дыдзы рухсмæ къулыл конд фрескæйау зындис. Кудза йæ цырагъы рухс рынчыны цæстыты тæккæ цур банкъуыста æмæ йын йæ цæсгомыл иу нуар дæр змæлгæ куына ауыдта, уæд фæтарст: «Мæнæ мæгуыр лæг нæ разы мæлы æмæ йын нæ бон баххуыс кæнын нæу!.. Ау, афтæ хъуамæ афардæг уа, æмæ йын йæ хъæлæс мауал фехъусæм? Æниу ма уый дæр цæмæн хъæуы?.. Негас дæр ныридагæн, чи зоны, уыцы бæсты суинаг цæрджытæ стæм! Хи-хи-хи, Æрнæгаты Кудза, хи-хи-хи! Ногæй та ницы загътай, уымæн æмæ алы удæгас адæймаг дæр у фидæны мар!»

— Сæрæгас Дзандарович! — Кудза йæ цырагъ Мадаемæ авæрдта æмæ рынчыны раз æрзоныгыл кодта.

Сæрæгас йæ хъæрзын суагъта, йæ хус былтæ, цъæхснаг цъæм-цъæмгæнгæ, асдæрдта æмæ йæ цæстыхаутыл, зыр-зыргæнгæ, афтæ схæцыд, цыма йын сæ карæттыл здыйы къоритæ уыд ауыгъд. Йæ цæстытæ ногæй куы æрцъынд сты æмæ йæ уынаргъын дымгæйы цъæхснаг ниуынау куы адаргъ, уæд Кудза асиныл схызт, уæлдæфдонæй миты къуыбар æрбайста æмæ йæ Сæрæгасы ныхыл ауагъта.

— Сæрæгас Дзандарович! — Кудза тынг стыхст, Сæрæгас æм кæй не сдзырдта, ууыл. Уыцы минутыл цæмæндæр йæхи фенкъардта зыбыты иунаг æмæ, йæ уæлхъус гуымирыты лæуд цы адæймæгтæ кодтой, уыдонмæ скаст æххуысæнхъæл.

— Демиург!.. — Сæрæгас æппынфæстаг цæстæй ракаст, æмæ мидбылхудт йæ цæсгомыл мæрдты хурау атылд.

— Мæнæ дæн, Сæрæгас Дзандарович! Ам дæн, консул! — Кудзамæ афтæ фæкаст, цыма йын йæ риуæй хъарадзалайаг тæтæйраг Худиайы рæгъæд харбызы цыппæрдигъон лыггаджы хуызæн кæрдих цы мæнг Аминон систа, уый йæм фæсидт, фæлæ йын йе сныхас уыд æхсызгон.

— Кæйонг æрхæццæ стæм?..

— Раирвæзтыстæм сырх хъаймæтæй, Сæрæгас Дзандарович.

— Кæдæм æрбахаудтам?..

— Кæдæм фæнды куы æрбахауæм, уæддæр, кæм уыдыстæм, уымæй хуыздæр у.

— Нæ басыдыстæм?.. Не 'ргъæвст риуты нын ног зæрдæтæ бавæрын нæ бахъæудзæн, Демиург?..

Уый фыны фенгæ мæрдты бæсты æбуалгъы ныв нал уыд. Уый уыд тызмæг æцæгдзинады цардæгас цау, фæлæ йæм сидгæ та ногæй фæкодта МАК-ы цъæхдарæсджын Аминон. Фæуыргъуыйау, йе 'взаг йæ комы мидæг ахус æмæ йæ рохст цæстытæ Мадæмæ фæцарæзта, фæлæ дзуапмæ нæ фæцарæхст.

— Ромы стыр сахар нырма дард у, Цезарь, фæлæ дæ кæд дæ бæхтæраджы хорзæх уа, уæд æм тагъд бахæццæ уыдзынæ. — Мадæ йæ цырагъыл тырысайау уæлæмæ схæцыд æмæ æввахсдæр бацыд.

Сæрæгас уызынау стымбыл æмæ йæ улæфт бынтон фехгæдта. Стæй йæ хъалæсæй цахæмдæр арауæг худæджы мыртæ суагъта æмæ йæ ныхас аивæзта даргъ, даргъ:

— А-а-а, Алæгаты рæсугъд Елда, де 'хсæвы хæтæнты дæ ныр та ардæм æрбаппæрстой?..

«Æхсæвы хæтæнты» коймæ Кудза срæмудзынæввонг ссис, фæлæ, цырагъдар зæды дурдзавд цæсгоммæ куы фæкомкоммæ и, уæд йе 'взаг аныхъуырдта. Ныртæккæ йын кæрæдзиймæ схæццæ сты, æрмæст фын æмæ æцæгдзинад нæ, фæлæ адæймæгты цæсгæмттæ дæр æмæ кæмæ цы æвзагæй сдзырдтаид, уый нал зыдта.

— Цезарь, «ардæм», зæгъгæ, куы зæгъыс, уæд мæ кæдæм хъуамæ æрбаппæрстаиккой ме 'хсæвы хæтæнтæ? Науæд кæм стæм, уый зоныс? — Мадæ йæ цырагъы рухс йæ сæрæй уæлдæр

систа, йæ уæрджытæ дæлæмæ æруагъта, афтæмай æрæвнæлдта æмæ сау нымæты кæрон куы басчыл кодта, уæд йæ быны разынд цъæх бæрæзент хъатара. Сæрæгас æм йæ къух фæдардта, йæхирдæм ыл æрбахæцыд æмæ суынæргъыдта:

— Алагаты рæсугъд Елда, кæд гæныстонмæ æрхаудыстæм, уæддæр ын цы зонын!..

— Цезарь, æмæ нæ дыууæ Демиург демæ кæй стæм, уымæй дæ гæныстойнаг уаргъ рогадæр кæны?

— Куыннæ, куыннæ!..

— Уæдæ хуыс æмæ быхс, цалынмæ дын дæ хæстон цыппæрдзалхыг дæ тæккæ цурмæ æрбатулой, уалынмæ! — хъæбæрæй загъта Мадаæ æмæ сыстад.

Сæрæгасы ныртæккæ æппæты тындæр тыхсын кодта дойны. Йе ’взаг йæ комы мидæг рауадз-бауадз кодта цæхæрыфых картофау æмæ йын йæ хъалæс цыдæр сыгъта. Тынг æхсызгон ын уыд, уыцы талынджы йæ уæлхъус Мадаæ æмæ Кудза йеддæмæ кæй ничи февзæрд, уый. Уыдон уыдысты куыст æмæ царды йæ амидингæнæг æмæ йын ам дæр удылхæцæгæй хъуамæ басгуйхтайккой уыдон. Саудар æмæ Бетъайы нæма фæфиппайдта. Рохсанæ та йæ чысыл лæппуимæ талынджы бадтис æмæ нæ зынд, «Сæ дыууæ дæр топыхосау стугыпп кæнын зонынц, фæлæ семæ дзураен ис!.. Сайын нæ зонынц!» — йæ хъуыды иу тæппыл асалд æмæ йæ цæстыты раз къомсихуыз къоритæ схъомпалсты. Ныртæккæ йæ хъуыд дзурын æмæ змæлын, дзурын æмæ змæлын!.. Кæннод та йæ хъуыды сау-сауид мæрддзæджы бын фæуыдзæн æмæ ногæй аирвæздзæн рохуаты гæныстоны!.. Цæстылуайæн æндæрджытæ не сты, æцæг сæ уыны!.. Рахизырдыгæй Демиург æмæ галиуырдыгæй та Мадаæ... Мадаæ... Мадаæ... Иттæг хорз у, йæ уæлхъус ацы дыууæ Донкихоты йеддæмæ кæй ничи февзæрд, уый!.. Уымæй æцæгдæр йæ гæныстойнаг уаргъ фæрогдæр!.. Кæйонг фæхæццæ сты, кæдæм æй æрласта Демиург?.. Мæлын афтæ æнцон кæй уыд, уый цæмæннæ зыдта?.. Адон сайын нæ зонынц! Мæнг ныхас сæ уды хос куы festa, уæддæр æй сæ дзыхæй не суадздысты, афтæмай амæлдзысты!.. Охх, йе ’взаг афтæ тынг куынæ бахус уыдаид æмæ йæ комыкълтыл ардуану куынæ ныдзæвид!.. Йæ уæлтгыфалтыл тыхамæлттæй уæлæмæ схæцыд, къомсихуыз къориты æхсенты акаст æмæ, фæйнардыгæй æндæрджытæ куы ауыдта, уæд дзырдтæ аууылдта:

— Æмæ уæ лазареты рынчынты дойныйæ марынц?..

— Сæрæгас Дзандарович, ма тыхс, дон дын ныртæккæ самал кæндзыстæм! — Кудза асиныл дыккаг хатт сгæпп ласта,

уәлдәфдзон хуынкъәй мит әрбахәфта әмә дзы иу къуыбар Сәрәгасы дзыхмә бахаста.

— А-а-а, Демиург, нә хуыддаг афтә у? — миты узал дон Сәрәгасән йә дзыхмә куы нылләдәрст, уәд къомсихуыз къориты хъомпал фәсабыр әмә Мадәйы тәккә фарсмә сау мигъәй размә рацыд дыккаг сылгоймаджы әндәрг. Нә йә бауырныдта. Афтә фенхәлдта, цыма йын тәвдниз йә цастытә схуләттә кодта әмә йә разы февзәрд иу адәймаджы дыууә сихы. Афтә нә рауад. Дыккаг сылгоймаг йә тәккә фарсмә әрбадт, йәхи йәм хәрзәввахс әруагъта әмә йын фәлмән хәләсәй загъта:

— Афтә у нә хуыддаг, Сәрәгас, афтә!..

Йә ивгъуыд ын йә разы иууыл хъулон гауызтә нә айтыгъта. Йә ивгъуыд әм әрбаздәхт хәрзәнгом әмә бынат нал фәуагъта гуырскойән, кәнә та цастылуайәнтән. Йә ивгъуыд әм йә тәккә әгъатырдәр сих, карды комау, фәдардта әмә йә рагон хәстә әрдомдта. Сәрәгас йә цастытә стыбар-тыбур кодта әмә йәм ныккаст... Фәрәдыд, дыууә Донкихоты әвджид нә аздад, ам ма ноджы чидәр исл.. Сәрәгас йә амонән әнгуылдзәй Саударән аңамыдта, ома, дәхиуыл ноджы дәлдәр әрхәц. Саудар йә хъус рынчыны дзыхы тәккә цурмә бахаста әмә йыл аныдзәвд дыдзы хъарм.

— Уәу, мәнә цы зәдты къухмә әрбахәудтән!.. — загъта әнәниз хәләсәй.

— Әмә дын әхсызгон нәу әви цы? Хуысгә кән, Сәрәгас, дә тыхыл фәцауәрд, бахъәудзән дә! — хәрзсур хәләсәй загъта Саудар.

— Сәрәгас, ма хур, әцәг лазаретмә кәй не 'рбахәудтә, уый дәхәдәг дәр хорз фиппайыс әмә уал исчердәмыты фәраз. Стәй та кәд бон әрцәуид әмә нәм фарн әрхәссид. — Бетъа цырагъы рухсмә раләууыд әмә Сәрәгасмә комкоммә ныккаст. Сәрәгас әй куы ауыдта, уәд дзы цыма мидагәй исты аскъуыд, уыйау әрләмәгъ, йә цастытә адзалы әрттывд скодтой әмә уәззау ләнк-ләнкәнгә йәхиуыл рахәцыд.

— Сәрәгас Дзандарович, хуысгә кән, хуысгә, дәуән нырма уәләмә сыстән нәй! — Кудза йыл дәләмә әрхәцыд әмә йын куыддәр йә сәр сау нымәтыл әрәвәрдта, афтә рынчын ногәй йә цастылуайәнты хъулон хуыдымы аныгъуылд.

Уыдзән ма

*Хуыбекты Никъо — Веселайы хъауы бындуравараг.
Æрæджы Веселайы царджытæ сæ уынгтæй иуыл
сæвардтой Никъойы ном.*

ДИДИНВÆДИС, ЦЪИУВÆДИС

ФÆНДАРАСТ

Фыды къона, фыдыуæзæг, фыдызæхх...
 Йæ хорзæхæй дæ сбуц кæнæд Хуыцау!
 О Арвы Фарн, Ирыстонмæ æрыздæх
 Æмæ йын сис йæ судзгæ хъыгты сау!..

Дæ базыры бын ног дуджы дзæбæхæй
 Уый араст кæн Дæхи фæндиаг ныр,
 Хæрзмæ йыл ауд, бахиз æй фыдæхæй, —
 Йæ фæндаг ын ныррухс кæнæд Дæ Дзырд!

Дæхæдæг ын фæндараст зæгъ, Хуыцау, —
 Цы нæ йæм хъуызой сон æмæ фыдрынтæ!..
 Цы нæ бабын уой рагфыдæлты бынтæ:
 Ирон æвзаг, æфсарм æмæ æгъдау.

ÆНАХУЫР ФЫН

Æнахуыр фын... цы карз уыди, цы дæрзæг!..
 Ныццарыдта, ныццæлхъ ласта мæ рис...
 Мæ зæрдæ мын ныррус кодта цыдæр зæд,
 Уыраугæ удæй ратыдта æрхъис...

Фæудаист дæн, оххай-гъе, фæуадзыг,
 Пехуымпарау, мæ рыст зæрдæ ныддур,
 Цыма мыггагмæ нал æрцæудзæн уалдзæг,
 Тъымы-гъымамæ ахуысдзæни хур...

Æнахуыр фын... Æнахуыр фын... Æнахуыр...
 Цынаæ фендзæн, цынаæ бавзардзæн лæг...
 Мæ удæртау мæ тарф фыны фæкъахыр...
 Цы зæд, цы дуаг æм бакодта хæлæг?..

ЧЕЛЕЙЫ АРДУАН

Зæронд дзауматæ бауарзтон æз дæр,
 Чысылгай сæ мæ сарамæ æмпъухын...
 Хæрз æрæджы та, хорз у æви 'взæр —
 Челейы ардуан бафтыди мæ к'бухы.

Кæм х'æуынц мæн, кæйдæр армæн йæ х'арм
 Цы мигæнæнты бацавддур и, уыдон?
 Цы сæ айсдынæн — фарн æви хæрам,
 Цы сыл базайдзæн — рыг æви æрвырон?..

Зæронд дзауматæ: ардуан уа, п'æнæз,
 Быраузилæн, дзæбуг, дзæккор, х'æсдарæг...
 «Цæй, кус нæ исты, бафидæм нæ хæс
 Æмæ та ногæй райхъуыса нæ зарæг!»

ÆРФÆНИ ФÆД

Абисалти Юрийи конд хузæмæ гæсгæ

Цуппар цæсти кæсунцæ: мед арви
 Рагоц кодта хонсармæ Æрфæн,
 Ниххæлеу æй дуйней итигъд арми
 Æ цæфхæдти сахир æрдæфæн.

Фæттæхуй, агоруй хуæздæр хезнæ,
 Бунæрдæмæ не 'рдаруй йе 'нгаст, —
 Десæ-месæ дзæнхъатæн се 'рх'естæй
 Ма ниууа еске зæрдæ еххуаст.

Ниддумдта... Нæуæг ма 'й æ цæхæр фæд...
 Ниддумдта... Нæ ин ес иссерæн...
 Нæ тонунцæ се 'нгаст арви хæрвæй
 И Гуйман æд æ лимæн — Селæн...

Æ фæдбæл ниддор æй цуппар цæсти,
 Фал Æрфæн нæбал зиннуй, нæбал...
 Æз дæр ма, рахезгæй, цид, сæ рæзти,
 Сæ г'енц'унæн исун æмæмбал.

* * *

Дидинвæдис, цъиувæдис!..
 Ралæууыд та уалдзæг.
 Райхъал бал бæлас, хæрис,
 Дауы бæрз йæ хъал зæнг.

Уалæ къуылдымтæм ысхиз,
 Дардыл акæс, мардзæ!
 Дидинвæдис, цъиувæдис
 Байдыдта та уалдзæг.

ФЕЦЕ АМА УÆРИККÆ

Фæсхонх æрæллау уодзæй хор..
 Цæурæхци геунцæ будуртæ..
 Зелуй æ уæриккæ агор
 Феце æд лæдзæг æ бузгъурти.

Зелуй дивилдун, дусæскъуд,
 Къæлдзо, фиймезгæй, бæгъæнсарæй,
 Цæститæ сугæй — фуррæсуд,
 Адта ин и уæр ци хъазар æй!..

Даруй ин уадусмæ дзедзе,
 А халæ дæттуй доргин нигæ..
 Кæми 'й дæ хъуригънæг, феце,
 Кæми 'й дæ еунæг — дæ уæриккæ?

Изолмæ кæд хори 'суидта,
 Уаста 'ймæ: раздæхæ, мæ мадæ!..
 Нифситæ æ хъурми бидта..
 Фал æй бахуардтонцæ мамматæ..

* * *

- Куд æй дæ уасæ?
- Сабур — мæ хуасæ.
- Ци æй дæ хуасæ?
- Сабур — мæ уасæ.

* * *

- Ци 'й а царди кадавар?
- Зунд, æфсæрми, уоди гъар.
- Ци ба нæ йæй кадавар?
- Зуст, соцъа æма уодхар.

* * *

- Цæбæл æй дæ катай, ци дæ маруй,
- Ци хъурдох дин нилвасуй дæ хъур?
- Лæги цард, асугъд гъæмпау, цубур,
- Ниггупп ласуй æма æрбатар уй...

* * *

(Малити Геуæргийæй)

Ци сах уаруй! Мæ инод къæс
 Нитталингæ 'й, ниммæтгæл,
 Фæ-ммæ-кодта фудæхсæвæ
 Фунти фарнæй фудæнггæл.
 Уæ, ме 'дард лимæн, ме 'нгарæ,
 Мæ рохс бæлди цæдесон,
 Тæходуй æма а усми
 Фæ-мма-уинæ дæ цæсгон!
 Ниццæйтухсинæ де 'фцæги,
 Æркъолæ кæнгæй мæ сæр,
 Фæккæуинæ хъæбæр берæ,
 Мæнкъæй сабиййау, æз дæр.
 Мæ дзиназунмæ нийгъосгæй,
 Мæ ниллæг къæси æнде
 Æрæллау уидæ сах уарун,
 Æрфунæй уидæ дуйне...

САБИБОНТЫ ТАВС

*Азтæ ныл цас фылдæр ивгъуыйы,
уыйбæрц нæ сабибонтæ арæхдæр æмæ
ахсызгондæрæй æрæфтынц зæрдыл. Уыдон
сты иуыл райдзастдæр æмæ амондджындæр.
Чи сæ ваййы хъæлдзæг, чи — æнкъард,
фæлæ уæддæр адджын зæрдæйæн.*

ÆРВАДÆЛТÆ

Хæсты хæд фæстæ азты зымæгон бонты æнахъом сабитимæ нæ сыхæгтæм — не 'рвадæлтæм — арæх згъордтам хъазынмæ уыдон сывæллæттимæ. Афтæмæй сæ хæдзар та уыд хæрз гыццыл — иу уат æмæ тыргъ, хъæдæй конд. Æмæ дзы цардысты бинонтæ: мад æмæ фыд, сæ дыууæ чызджы æмæ æртæ лæппуыи.

Æмæ ма ноджы дыууæ дынджыр кусæг галы. Галтæ уаты! Уыдысты раст сæ бинонтыл нымад — сæ къæбæр дæр бинонтæ уыдонимæ дих кодтой. Кæвдæсмæ уыдысты баст æмæ афоныл сæ хæрд — сæ разы, сæ бынтæ — кæддæриддæр сыгъдæг, сур æмæ хæрзæфснайд.

Абон дæр ыл дис кæнын, куыд быхстой, куыд нæ нæ фæлмæцыдысты махæй уыцы рæдау бинонтæ, нæ хъæлæбайæн куыд фæрæзтой, ууыл.

Галтæ афтæ æрмахуыр, ахæм æмбаргæ уыдысты æмæ нæ цæвгæ нæ, фæлæ мах æдасдзинады тыххæй уæлдай змæлд сæ бынаты нæ кодтой. Мах та-иу, цъындаæмбæхстытæй хъазгæйæ, сæ бынты разгъор-базгъор кодтам, кæвдæсы кæнæ галы дæллаг-хъуыр æмбæхстыстæм. Æнахуыр æмбаргæ кæй уыдысты, уый ма уымæй бæрæг уыдис, æмæ-иу сæ йе 'рдзон домæнтæ кæнын исчи райдыдтаид, уæд-иу æй фæурадта, цæмæй йæ бын ма байсафа æмæ йын бинонтæй исчи сæрмагонд гарз йæ бынмæ бавæра. Дунейы диссæгтæн кæрон нæй...

САБИЙЫ ФЫДÆХ

Æхсæзæздзыд цыдæр уыдаин, афтæмæй дын æз дæр дзоныгъæй бырынмæ куы ацæуин хъæугæрон къуыбырмæ. Рæстæг — рагуалдзæг, хур æхсызгон рæвдыдта, мит ма хæцыд цæгат-вæрсты лæхтыр цъыфимæ.

Хæсты фæстæйы магуыр дуджы дарæс, нывыл дзабыр дæр кæм уыди — мæ мады хуыд хæцъилдзабыртæ мыл, джиппæй-фыст хъуымацæй мыл хæлаф, йæ комдæлы æмæ зæнгты резинæтæ, хæдон дæр ахæм цыдæр. Хур дзæвгар акъул, уæдмæ хъазыныл фæдæн æххормагæй, хуылыдз æмæ цъыфæй амæстæй.

Æрæджиау ма мæ зæрдыл æрæфтыд, хæдзармæ цæуын дæр ма дзы кæй хъуыди — æмæ катай байдыдтон, куы мæм хæцой, уый тæссæй. Мæ хистæр æфсымæр, хæсты архайæг, æрæджы арыздæхт æфсадæй, ныр иу къуырийæ фылдæр Тбилисы ис — уæлдæр скъоламæ бацæуыныл архайы. Гъе, æмæ, зæгъын, уæд та уый куы фæзынид, уæд нæхимæ ууыл узæлыныл, цинтыл фæуаиккой, æмæ æз фæсвæд аззаин... Фæкастæн æмæ æцæг иу афицер йæ даргъ цинелы уартæ фæндагæй æрбазынд. Æрбаввахс æмæ æцæг ме 'фсымæр разынд. Баузæлыд мыл, æцæг мæ йæ хъæбысмæ нæ систа, афтæ цъыфæйдзæгтæ уыдтæн. Мæ тæнæг хæлафы фадгуытыл уыйбæрц цъыф ныххæцыд, æмæ йæ комдæлы резинæ нал урæдта, æмæ йыл галиу къухæй уæлæмæ хæцыдтæн, рахизæй та мæ дзоныгъыл. Афтæмæй ме 'фсымæры фæдыл згъордтон къæбылайæу.

Раст æй банымадтон: уый руаджы мæм карз уайдзæф не 'рхауд. Мæ хо, иу дыууадæсæздзыд чызг, ме 'фсымæры цырыхъхъытæ ахсадта æмæ, тæвд доныл фæстауæрц кæнгæйæ, уыцы чъизи доны та мæ хæлаф ранхъæвзта.

Абон дæр ма нын худæджы хос фæвæййы, уæд та мын стыр хъыг уыди, мæ хомæ тынг фæхæрам дæн...

УИСОЙÆ ЗОНД

Хъæуон царды алы кары адæймагæн дæр йæхи аккаг куыст разыны. Хæрз сабийæ-иу мæ мæ мад сæрдыгон раджы фестын кодта:

— Цу, дæ нывонд фæуон, уæрыччыты уæртæ къуыбырмæ аздах æмæ, цалынмæ сатæг у, уæдмæ ахизой уымæл кæрдæгыл.

Иу фондз-авд уæрыччы фæдыл бахæццæ дæн хизæнуатмæ. Байгæфтон ма дзы нæ сыхæгты усы йæ æртæ уæрыккимæ. Уый мын афтæ:

— Цæй, æмæ нæ иу хæдзармæ ацæуæд, ам дыууæйæ цы пайда стæм?..

Фæлæ æз ницы мæ хъустыл схæцыдтæн, нæ йæ бамбæрстон, кæй йæ не 'вдæлы æмæ мын æмбарæн ныхас кæй кодта, уый. Иу дæс минуты фæстæ та афтæ зæгъы:

— Уæдæмæ ды ацу уæхимæ, æз сæм фæкæсдзынæн. — Æмæ æз дæр цингæнгæ куы рацæуин хæдзармæ. Мæ мад кæрт мæрзы уисойæ æмæ мæ джихæй афарста:

— Æмæ дæ уæрыччытæ цы фæкодтай?

Зæгъын, Надя сæ хизы... дыууæйæ, дам, цæмæн хъæуæм...

— Гъæйтт, афтæ дæ æмæ уфтæ дæ, ацу æмæ йæ арвит сæ хæдзармæ, æмæ йæ райсомы куыстытæ бакæна! — æмæ мыл дзæбæх уисойæ æруади. Æрбаздæхтæн уæнтæхъилай мæ уæрычытæм, æмæ мын Надя, гæзæмæ мидбылхудгæйæ, зæгъы:

— Цæмæ ма æрбаздæхтæ, æз ам фаг нæ дæн?

Сæргуыбырæй, мæ къæбуты дудгæ сырхытæ æууæрдгæ йын къæмдзæстыгæй афтæ зæгъын:

— Ды ацу уæхимæ — мæн фæнды лæууын сæ цуры.

Йæ мидбылты худгæ ацыд.. Æппæт дæр бамбæрста сылгоймаг.

ГАЛ — ИУ ПУТ МÆНÆУЫЛ

Мæ фыды æфсымæр-иу кæстæртæн рагон хабæрттæ дзураг уыд. Иу хатт та нын стонг 1930-æм азты тыххæй дзырдта, адæм куыд тыхстысты, цас хъизæмæрттæ æвзарстой, уыдæттæ.

— Мæ къоната, афтæ стыхстыстæм æнæ хойрагæй, æмæ æз æртæазыккон гал гуырдзыйы горæт Хашурмæ аскъæрдтон æмæ йæ пут мæнæуыл баивтон.

Æз, кæд æнахъом уыдтæн, уæддæр сарæхстæн афтæ зæгъын стыр лагау:

— Абел, æмæ пайдадæр нæ уыдаид уыцы галæн йæ дзидза бахæрын?

— Гъе, мæ хæлар! Дзидза дæр æнæ хойрагæй хъуыры нал хызти, æмæ уыцы мæнæуы ссадæй тæнæг цымгæтæ кодтам — йемæ æнцондæрæй хордтам дзидза, кæрдæджытæ кæнæ халсартæй конд хæринæгтæ.

ЦЫ ФЕСТЫ МÆ ЗАРДЖЫТÆ?!

Фæндзайæм азты нæ хъæумæ дæр радиойы телтæ æрбахæццæ, æмæ адæм, уæлдайдæр сабитæ, тынг цин кодтой. Иу сæрдыгон бон та радиойæ ирон зарджытæ лæвардтой æмæ йæм сыхæгты къаннаг лæппу цымыдисæй хъусы.

Уæд æм йæ мад æрбадзырдта, Валерик, родты фæдыл, дам, ауай сæрвæтмæ. Лæппу радио æрзылдта, иу хатт ма йыл йæ хъус авæрдта æмæ йæ ницыуал мыртæ дзы хъуысы, уый куы бауырныдта, уæд азгъордта.

Родтæ хизынай куыд æртардта, афтæ уайтагъд радиома фæцис йæ зарджытæм байхъусынмæ. Фæлæ уый уырыссагау цыдæртæ дзырдта. Лæппу мадмæ фæцис:

— Чи мын рауагъта мæ зарджытæ радиойæ?!

ХЪÆБАТЫР ЛÆППУТÆ

Не скъолайы 1932 азæй 1956 азтæм ахуыр кодтам гуырдыиаг æвзагыл. Æмæ-иу хъæуы астазон скъолайы дæр арæх куыстой гуырдыиаг ахуыргæнджытæ. Сæ иуы дзы уæлдай бæлвырд бахъуыды кодтон. Æрыгон лæппулаг Тодадзе, фæлæ йæ Тода хуыдтам. Чи зоны, хорз уды хицау уыд, фæлæ æгæр фæлмæн, æмæ йæм ахуыргæнинагтæ дæр æгæр уæндон уыдысты, ноджы ма-иу семæ хъазыд, тамако дымдта.

Иуахамы йæ хистæр кълæсты лæппутæ фæрсынц:

— Тода, æмæ чызджытимæ дæр фæтæзгъо кæныс?

— Нæ, æз устытимæ фæтæзгъо кæнын, фæлæ ис ахам хъæбатыр лæппутæ дæр, æмæ чызджытимæ чи фæтæзгъо кæны.

ЦЫ ШВОЛОЧТÆ МЫН ДЗУРЫ?!

Æндæр, дæрддзæф хъæуы скъолайæ нæм дыууæ лæппуйы æрбацыд. Æвæццæгæн, сæ хъуыддæгтæ сæхи скъолайы сæ хуыздæртæй нæ уыдысты. Арæх-иу цухтæ кодтой, ахуыр дæр ардыгæй дæумæ.

Химийы урок цауы, фæсте бадынц ацы дыууæ лæппуйы, урокмæ нæ хъусынц, хъæлæба кæнынц. Ахуыргæнаг сæм смæсты æмæ дзы сæ иумæ фæдзырдта:

— Пилиев, фәйнагма-ма рацу!
Арсы хуызан ләппу партагы 'хсәнты тыххәй рабырыд. Ах-уыргәнәг ын тызмәгәй зәгъы:

— Мел сис әмә мын ныффыс щелечтә!

Ләппу, «щелечь» циу, уымән ницы зыдта, хъусгә дәр әй никуы фәкодта, фырмастәй рафыхти әмә мах, мәстәй фыцгәйә, афарста:

— Ай мын цы шыволочтә дзуры?!

ПИЛИЕВ, «Б» КЪЛАСЫ ГӘБӘРАЕВ ДЕ 'ФСИМӘР У?

Дәсәм «б» къласы Гәбәраты Вася әмә мах «а» къласы Плийы-фырт әнгәсәнтә уыдысты. Ног арыгон чызг ахуыргәнәг нәм фыццаг хатт әрбацыд, немә базонгә, фәлә дын Плийы-фырты куы афарсид:

— Пилиев, «б» къласы цы Гәбәраев ахуыр кәны, уый дә хәрз әфсымәр у?

Әнәхән къласәй дәр куы ныххудтыстәм, уәд чызг фәсырх әмә ма афтә бакодта:

— Барәй йә бафарстон, уәдә цәуыл ахудтаиккам әндәр...

ХӘЛӘГ

Цхинвалы нывгәнәгыл ахуыргәнәндоны мын уыд тынг хәлдзәг, зәрдәхәлар әмә дзырдарәхст әмбал Вадик. Уыд рагуалдзәг, хур мадау рәвдыдта, уынгты мит батад, әмә фәндәгтыл митдоны култә айдәнтау әрттивтой хурма. Мах тезгъо кәнәм, нә ныхмә дыууә арыгон чызджы әрбацауыңц, Вадик ныддис кодта:

— О, о, о! Уартә цы рәсугъд чызг әрбацауы!

Әз дәр әй афарстон:

— Сә кәцыйә зәгъыс?

— Иннәмәй, — загъта әмә худәгәй бакъәцәл.

Цәуәм та дардәр. Иу хәдзаны раз дыууә арыгон чызджы ләууыңц. Арыгондәр — рәхснәг, рәсугъд, ставд даргъ дзыккутә йын. Әнәдыс къабайы бәласы зәнгыл банцой кодта әмә йе 'мбалимә цәуылдәр сабыр ныхас кәны. Вадик чызгмә ныккаст әмә әнкъардәй афтә бакодта:

— Тæхуды, æмæ æз уыцы бæлас куы фестин!..

Чызг йæхи бæласæй æваст куыд фæиртаста, уый нын худæджы хос фæци.

РАТУ

Дзауы комы хох æрлæбырд æмæ Леуахийы дон ныццауæзта. Сырæзти дзы дынджыр цад, æмæ йæм адæм уынынмæ цыдысты. Мах дæр æм иу авд лæппуйæ ацыдыстæм. Нæ къамтæ фæистам, фæзылдыстæм рæсугъд бынæттыл. Æрæджиау бæрзонд хохыл суыдтам дынджыр сырх стъалы егъау къæйдурыл. Къахвæндаг æм цæуы, фæлæ æгæр бафæлладыстæм уырæм хизынан. Фæлæ, уырдыгæй ракастæйæ, цы рæсугъд æнкъарæнтæ райгуырид лæгмæ, уыдон нымайæм: чи æрдз сныв кæнид, чи — уым хорз фæминас кæнид, чи дзы къамтæ фæисид, чи дзы йæ уарзон чызгимæ бæргæ куы фестид..

Алчи дæр нæ йæ фæндон загъта, иу сабыр, мадзура лæппу Юрикæй фæстæмæ. Нал æй уадзæм, ды та дзы цы саразис, загъгæ. Æрæджиау схæц-æрхæцгæнгæ афтæ загъы:

— Тæхуды, уырдыгæй рату кæн, цымæ кæйонг рахауид?
Уæдæй фæстæмæ Рату сси йæ фæсномыг.

НÆ ХЪÆУЫ ЦАРДÆЙ

Кæд Куатетрийы хъæуы Фыдыбæстæйы хæсты фæстæ азты цыппар сыхы цардис 400 хæдзары онг, уæд ма дзы абон, гуырдызыйы æрбабырсты фæстæ, царынц иу15—20 хæдзары, сæ бинонтæ та — иугай-дыгай зæрæдтæ.

Фæлæ, дам, цард цæуы æмæ фарн йемæ хæссы... Æмæ та дзы кæд цард сæндидзид нæ хъæу æмæ йæ хъæздыг уæрæх быдырты раздæрау.

ДЗÆГЪÆЙЛАГ РУХСЫТÆ

Нæ хъæуккаг зæронд лæг Готтыр Чъребайæ фистагæй æрбаздæхт сæхимæ — уæд нæм автобустæ нæма цыдысты. Йæ фæндаг гуырдызыйы хъæу Дирбыл ракодта æввахсдæрæн. Сæ уынгты цырагътæ сæрдыгон изæр тæмæнтæ калынц. Мах хъæу та талынг — телтæ та кæмдæр гуырдызыйы зæххыл аскъуыдысты. Готтыр бацыд сæхимæ æмæ мæстæйзагæй хъуыр-хъуыр кæны:

— Ацы дзэгъайлаг рухс ардæм нæма схæццæ ис? Уæдæ Дирбы цæй тынг судзынц сæ цырагътæ?!

ГОДОЙЫ БÆХ

Годо дзырдарæхст, æмгарджын лæг уыд. Йæхæдæг — барзонд, бæзæрхыг, йæ бæх та — къаннæг, фæлæ тыхджын æмæ фæразон.

Адæмимæ æмбæлын йæ уд, йæ дзæцц уыд Годойæн æмæ-иу йæ бæхыл арæх цыд комбæсты. Алы хъæуы дæр ын зонгæтæ уыд. Хабæрттæм хъусын æмæ хабæрттæ дзурын уарзта. Æмæ-иу ыл йæ зонгæтæй исчи куы фембæлд, уæд-иу йæ бæхы баурæдта æмæ — дардыл ныхæстæ. Бæх дæр фæцахуыр. Æнахуыр лæг сыл фембæлд, зæгъгæ, уæд-иу йæхæдæг рагацау арлæууыд.

Иу хатт ыл Годойы фырт Чъребамаæ ацыд. Горæтмæ куы арбаввахс, æмæ адæм сæ фæрсты дыууæрдæм куы кодтой, уæд бæх ныллæуыд, нал цæуы, фæоцани, барæджы коммæ нал кæсы. Изæрдалынгтæм афтæ фæлæууыдысты.

ГÆБÆРАТЫ ФÆТК

Гæбæраты фынгыл сыкъа æппарын нæ фæччыди, раджы кæддæр сæм уый тыххæй лæгмæрдтæ кæй æрцыд, уый хъуыды кæнгæйæ. Хъуыддаг, дам, рауад афтæ: нозтджын уазæг куыды афтид сыкъа уырдыгыстæджы сыхырмамæ æппæрста, фæлæ сыкъа сыхырмамæ нæ, фæлæ уырдыгыстæджы сæрыл бауад æмæ йын йæ туг акалдта. Афтæмæй хъаматæ сæ куыст бакодтой расыг адæмы къухы дыууæрдыгæй.

Годо нæм уазæгуаты сæмбæлди иу кустæ бон, ныр хæдзары ничи ис зæронд куырм Была æмæ гыццыл лæппу Закройæ дарддæр. Была Закройæн фынг авæрын кодта, гыццыл дурыны дзаг сæм арахъхъ дæр разынд. Закро сын уырдыг лæууы. Куырм зæронд лæг Хуыцаумæ скуывта, уазæджы æмæ йыл сæхи бафæдзæхста æмæ банызта. Сыкъа йе дзагæй Годомæ æрхæццæ. Иу цæстæй Годо гыццыл дурынмæ кæсы, æмæ Гæбæраты æгъдау йæ зæрдыл æрæфтыд. Акуывта, арахъхъ анызта æмæ сыкъа Закромæ баппæрста. Саби уæвгæйæ Закро фырмастæй цæхæртæ

акалдта, йæ хъаст Быламаæ бахаста, уазæг, дам, сыкъа аппæрста, зæгъгæ. Была афтæ зæгъы:

— Байдзаг æй кæн æмæ йæм æй ратт.

Годо ивар банызта æмæ та йæм сыкъа баппæрста.

З а к р о: — Была, уазæг та йæ сыкъа аппæрста.

Б ы л а: — Æртæ йын бадар фæд-фæдыл.

Годо фыццаг банызта æмæ йæ сыкъа радта Закромаæ, дыккаг дæр афтæ. Æртыккаг банызта æмæ та сыкъа баппæрста.

З а к р о: — Аппæрста та йæ сыкъа.

Б ы л а: — Фондз ын бадар.

Цыппар сыкъайы ма рантыст дурынæй. Годо дæр бахудтис, йæ былтæ асæрфта æмæ афтæ зæгъы:

— Уæ цæрæнбон бирæ, Гæбæратæ, хорз фæтк æрхъуыды кодтат.

ЗАКРОЙЫ КÆНГÆ ÆФСЫМÆР

Закромаæ фыццаг дунеон хæстмæ æрсидтысты. Хицауадæй йæм лæг æрцыд æрсидты гæххæттимаæ. Фæндаг хъæумæ уæлмæрды фæрсты цыд. Уыцы рæстæджы Закро уым йæ фыды ног ингæны уæлхъус æнкъардæй лæууыд. Лæг æй бафарста, ам, дам, Гæбæраты Закро кæм цæры, зæгъгæ. Закро йæм бакаст, йæ зæрдæ йæ базыдта æмæ йæ бафарста ды, дам, чи дæ, цæмæн æй агурыс. Лæг ын бамбарын кодта, чи у æмæ Закройы цæмæн агуры, уый.

Закро йæ цæстытæ асæрфта æмæ кæугæйæ афтæ зæгъы:

— О, рухсы фæбада, фæлтау тохы быдыры куы басгуыхтаид! Кæрдзыны къæбæр йæ хъуыры фæбадт æмæ йæ мæнæ бавердтам. Уый ма кæнгæ æфсымæр уыди, — æмæ та кæугæ йæ сæр хойы.

Лæг дзы хатыр ракуырда æмæ фæстæмæ аздæхтис.

ÆРЫГОН МАД

Гекке Пиранмæ хонæг барвыста — абадæм, дам. Пиранмæ дæр уазæг уыд æмæ йын нæ ацыд, ма уазæгæй худинаг у, нæй мын фадат, зæгъгæ. Дыккаг хатт дæр та æрбацыд хонæг ахæм ныхасимæ, цæмæй уазæджы дæр рахоной æмæ рæстæгыл сæмбæлой. Æмæ уазæг дæр йæхи куы рарæвдз кодта цæуынмæ,

уæд ма Пираен цы гæнæн уыд æмæ æвæндонæй ацыд. Геккейæн йæ ус ацæргæ дæр уыд йæхицæй. Фынгтам йæ хъус дары. Уазæг куы банозтджын ис, уæд афтæ зæгъы фысымæн:

— Маладец, Гекке, хорз æрыгон мад ма дын ис.

Фысым æрæджиау афтæ зæгъы:

— Нæ, ма хур, уый ма мад нæу, уый ме 'фсин у.

ХЪАРМ БОН

Сæрды тарфы адæм быдыры нартхор дыккаг рывд кодтой. Сусаны майы хур йæ зынг цæстæй куы ныккаст дунемæ, фыртæвдæй улæфæнтæ куы нал уыд, уæд адæм сæ куыст ныууагътой æмæ бæлæсты бын аууоны сæхи бафснайдтой. Чи дон нуазы, чи дзы йæ къæбут хуылыдз кæны фенцондæрæн. Æрмæст ма иу æронд лæг кусы. Йæ уæлæ йæ фырты фырты æфсæддон бушлат æмæ хъусджын зымæгон худ.

Æрæджиау уый дæр йæ куыст ныууагъта, бацыд бæласы бынмæ, йæ къæпи æрæппæрста æмæ афтæ зæгъы:

— Æвæдза, абон дæр цы дзæбæх хъарм бон скодта, мæрдты дæр мемæ уа!

ИУ МАГУСА...

Иу нæ хъæуккаг лæгмæ зæххытæ бирæ уыд: цæхæрадæттæ, дыргъдæттæ, сæндæттæ. Бинонтæ сæхæдæг сæ кусинæгтыл не 'ххæссыдысты, æмæ-иу кусджытæ баххуырстой. Сæ цурты-иу хæдзары хицау рацу-бацу кодта æнæдзургæйæ, стай-иу афтæ бакодта:

— Ех-х, ма кусджытæй иу, магуса цы ваййы, уый у æмæ йын æй изæры зæгъдзынæн, — ома мызд фидгæйæ. Кусджытæй алчи фысымы уайдзæф йæхима æмбæрста æмæ-иу æз хъауатондæрæй куыстой.

ДЫУУÆЙЫ ФАГ

Ингæнкъæхджыты абæрæг кодтой æгъдауимæ мæрдджынты хæдзарæй. Чидæр сæ сдызæрдыг, гыццыл ингæн уын ма райагъд, зæгъгæ. Уыдонæй иу фæцырд:

— Цытæ дзуры! Ам дыууæ марды дæр бацæудзæн!..

НАРД УАРАЙ

Иу ләг нәм ахуыргәнәг уыд, фәлә әнәфенд митә кодта. Цины уа, зианы уа, дзидзатә-иу йә тамакойә бур кьухтәй фәравзар-бавзар кодта әмә-иу дзы хуыздәр әмә стырдар кәрдих систа, стәй-иу йә фарсмә бадджыты афарстаид:

— Ай уә искәй хъәуы?

— Никайуал! Хәлар дын уәд!

Уалынмә йә фыд куы 'рбамәлид. Адәм дәр әм хәрнәгыл бадынц, уәдә цы. Уалынджы зианджын фынгмә 'рбацыд арфә кәнынмә. Иу чидәр дынджыр хай систа әмә йе 'мбәлтәм адзырдта:

— Ай уә искәй хъәуы?

Зианджын дәр иннәтимә худтис.

РОХГӘНАГ

Быттыр базәронд и. Адәм әй әвронгәй хорз, әгьдауджынаәй зыдтой, фәлә-иу гыццыл фәхъәстә, уәд-иу йәхицәй әлгыыста, әвзәр дзыхәй дзырдта. Сыхаг хъәуәй нәм әрыгон ләппу тракторыл куыста. Уымән дәр йә мады ралгыыста. Ләппу йын хистәры хатыр ныккодта, ницы йәм сдзырдта.

Дыккаг бон Быттыры фәрсы, куы ницы дын ракодтон әвзәрәй, уәд мын мә мады цемән әлгыыстай, зәгьгә. Быттыр ард хәры, сомы кәны, ницы, дам, хъуыды кәнын. Фәлә та йыл изәры куы амбәлд расыгәй, уәд та йә ногәй әнәфсарм ралгыыста.

Ләппу дәр нал бабыхста әмә Быттыры ахсджиагдәртән хорз арфәтә ракодта.

Райсом Быттыр ләппуйән уайдзәфтыл куы схәцид. Адәм кәрәдзимә фәрсәджи каст бакодтой. Ләппу дәр әй цәхгәр афарста:

— Әмә, расыгәй цы фәдзурыс, цы фехъусыс, уый куынаә бахъуыды кәныс, уәд дәм ныр куыд бахъардта?

Уәдәй фәстәмә Быттыр никуыуал никай ралгыыста.

РАДГӘНӘГ

Зондәй цауд ләппуйән йә хъәздыг ныййарджытә ус әрхастой. Чындзәхсәв ахицән, уазджытә сә фәрныг хәдзәртәм

фæцыдысты. Лæппуйы чызджы фарсмæ тыхтæй-амæлтæй схуыссын кодтой. Дыккаг æхсæв дæр та йæ æрвитынц, фæлæ лæппу нæ комы. Иу хатт ын загътой, дыккаг, æртыккаг хатт, æмæ уæд лæппу фæхъæр кодта:

— Гъеныр та дзы æндæр исчи схуыссæд, æз алы æхсæв цы уынгæджы фæдæ?!.

ÆЦÆГ ИУМÆ, ИУМÆ!

Цины фынджы уæлхъус бадгæйæ, адæм срдæу вæййынц, кæрæдзийæн нуазæнтæ фæдæттынц. Ахæм уавæры бахауд Паулик дæр æмæ, чи йæм хатыд цæмæй уыдон дæр фæнозтджын уой, уый тыххæй иунæгæй нæ разы кодта баназын.

Фæлæ йын уæддæр фегæр. Иннæтæ сæ хæдзæрттæм заргæ фæцыдысты, Паулик та фынгыл дæлгоммæ фынайæ баззад. Фысымты ног чындз æм бацыд æмæ йын аивæй йæ хъусы бадзырдта:

— Паулик, рацу æмæ дæхи æруадз.

Базмæлыд Паулик, банхъæлдта нуазын та йын кæнынц æмæ цъынд цæстæй сдзырдта:

— О, о! Æцæг иумæ, иумæ!

Чындзы уадултæ сырх-сырхид афæлдæхтысты æмæ фæддæдуар.

Уæд та йæм хæдзары æфсин æрхатыд:

— Паулик, мæ хур, рацу æмæ сынтæджы баулаф, — æмæ йын йæ цонгыл схæцыд. Паулик дæр та ног фæкодта:

— Æцæг иумæ, иумæ!

ФЫДБЫЛЫЗ

Нуца æнкъардæй фæцæуы Чъребайы. Йе 'мхъæуккаг ус Гыгы йыл амбæлди. Кæрæдзийæн салам радтой, хабæрттæй фæрсынц:

Гыгы: — Цæй æнкъард дæ, Нуца, исты хабар?.. Мæ мард фен, ма ку!..

Нуца: — Куыд нæ кæуон, куыд, мæ лæппу Дзабо куы рахауд, уæд? — æмæ Нуца хъæрæй ныккуыдта.

Гыгы: — Мæгуыры сау бонтæ!.. Кæцæй, куыд?..

Нуца: — Æртыккагæй, æртыккагæй, мæ сæр амæла!..

Гыгы: — Мæ арт бауазал, æмæ дын куыд у? Хуыцау бахицæд!.. Кæм и?

Нуца: — Изары нәхимаә әрцәудзән, йә мад амәла!
 Гыгы: — Агайт-ма сәрегас баззәди! Кәцәй рахауди, загытай?
 Нуца: — Уалә институтәй, әртыккаг фәлварәнәй!
 Гыгы: — Ацу, ме 'нәуынон фәу, әмә Дзабойы низтә бахәр!

УРС ЛОБИАТӘ

Райсомәй сә фос рауагытой хъәубәстә. Сылгоймәтгән ныхас бацайдагъ. Аевзарын байдыдтой, хъәуы фәсивәдәй ах-уырмә чи бацыд, чи нә бацыд, уыдәттә. Уәлә, дам, Тасолты Сона, магуыр, нә бахауд институтмә, уымән әмә йын условиятә нә уыд. Зәронд ус Нано бахъынцьым кодта:

— Мә сәр амәла, әмә цы зыдтон, уый йеддәмә йын әз радтаин урс лобиятә, мә уәлхәдзары ма мәм иу-дыууә голладжы куы ис!..

ДӘ ЗӘД, ДӘ ЗӘД!..

Иу ләг нәм искай фынджы уәлхъус йәхиуыл нә ауәрста хәрд-нозтәй. Сыкъа-иу быннуәзт акәнгәйә, йә былтә дәр асдәрдта әмә-иу афтә бакодта райгондәй:

— Дә зәд, дә зәд!.. Уәдә ацы нуәзт чи әрхъуыды кодта, Хуыцау уымәй ләгдәр нәма рафәлдыста а дунейы.

Кәд-иу стәм хатт йәхи хәдзары бадтысты, уәд, сыкъа йә дзыхмә схәсгәйә, йәхи сәнцьылдтә кодтаид әмә иу арф ныккәрзыд:

— Цымә, ацы нуәзт чи әрхъуыды кодта, уый дәр ләг уыди?! Ацы нуәзт ләгау ләг хъуамә йә дзыхмә дәр ма схәссид!..

ДӘ РАЙСОМ ХОРЗ, ПИРАН!

Нә хъәуы алы карәны ләгтә къордәй гуырдызыйы хъәу Дирбы уыдысты. Пираны әрдхорд Котуашвили Сега сыл фембәлд әмә сә йә хәдзармә фәхуыдта. Цәл-минас кәнынц, Джангел, арыгон ләппу, әнәкувгәйә йә сән ануазы. Ама фысымы зәрдәмә уый нә цыд. Пиран әй фембәрста: гуырдызийән се 'нахъом сабитә дәр кувын фәлварынц фынджы уәлхъус.

Пиран Джангелән иронау бамбарын кодта, чысыл-иу акув, зәгъгә.

— Хорз, — зәгъгы Джангел.

Минас дарддæр цауы. Сидты рад Джангелмæ куы 'рхæццæ ис, уæд фестад, фæлæ гуырдыагау нал фæцарæхст æмæ иронау срацыгъта уалдзыгон изæрмилты:

— Дæ райсом хорз, Пираи!

Фысым иронау нæ зыдта, афтæ банхæлдта, уымæн ракуывта æмæ йын арфæтыл схæцыд:

— Мадлоб, мадлоб, шени чъири ме (бузныг, бузныг, дæ рын бахæрон)!

РÆДИЙЫНГÆНÆГ

Чымытæ фæцауы фæззыгон талынг изæр Дудунайы цахæрдоны цурты æмæ бацыбæл рæгъæд сәнæфсиртæм. Фæлæ йæ зоны, Дудуна йæ исбон æхсæв дæр хъахъхъæнгæ кæй фæкæны, уый. Лæууы Чымытæ æмæ хъусы, фæлæ ницы уынæр хъуысы. Уæд, хъуыддаг раиртасыны охыл, бахъæр кодта:

— Дудуна, ам дæ?

Дудуна зондджын зæронд лæг уыд. Барæй йæхи ныхъхъус кодта, кæддæра дарддæр цы уайд, зæгъгæ. Уалынмæ цыдæр къæрцц фæцыди, пыхсыты сыбар-сыбур æрбайхъуыст, æмæ Дудуна дæр уынæрма йæхи баввахс кодта. Уыцы рæстæджы мигъты 'хсәнæй мæй дæр разынд, æмæ Дудуна Чымытæйы йæ сәнæфсиртæ тонгæ байæфта. Фæлæ йæхæдæг ницыма сфæрæзта сдзурын, афтæ дын ыл Чымытæ йæхи куы сцæгъдид:

— Худинаг дын уæд, худинаг, Дудуна! Цæмæн мæ фæрæдийын кодтай, дæхи мын цауылнæ схъæр кодтай?!

ГУЫБЫНХÆЛД

Пираи æмæ Пеза гуырдызыйы хъæу Церонисмæ гал уæрдæттыл ссинæгтæ аластой. Бирæ адæм дзы байæфтой куыройы æмæ æгæр афæстиат сты, сæ хæринагтæ дæр фесты. Афтамæй цыппæрæм бон се ссæдтæ раластой. Цæуынц æххормагæй. Лыстæг хъæддаг хъæдур хъуыдыдыйæ фæндаггæрон хуымты — хæрх. Пеза фидæрттæ конд бæзæрхыг лæг стонгæн къаддæр быхста æмæ хъæдуртæй ахæр-ахæр кодта. Гъемæ йæ гуыбынæй хъæрзын байдыдта. Сæхимæ ма тыххæй схæццæ сты. Пираи рæвдз голджытæ ракалдта, йæ уæрдонны абадын кодта Пезайы æмæ йæ рынчындонмæ аскъæфта.

Уым Пиран суади дыккаг уәладзыгмаә, дохтыран цыбыртәй бамбарын кодта хъуыддаг әмә фәстәмә рынчынмаә әруади. Ныфсытә йын әвәры, ус-дохтыр дәм раәуы, дәхиуыл фәхәц, зәгъгә. Пезайы базонын фәндыд, ома дәсны дохтыр у, фәлтәрдджын у, фәртәгә та бакодта:

— Әмә хорз ус у?

— Мәләтәй уал фәрвәз, ус дә әндавы ахәм уавәры?! — сбустә йыл кодта Пиран.

ӘВЗӘРӘЙ ӘВЗӘРДӘРТӘ

Пиранма уазәгуаты әрцыз йә мады әрвад Зари. Пиран әй фәдзәхсы, цәмәй уәлдай дзырд ма кәна, сыкъя ма әппара фыдәнән әмә афтә дарддәр. Науәд, дам, Закро әмә Парелайы дәр хонын дә номыл куывдмаә әмә сә дәхи хъахъхъән.

Зари былысчыләй афтә бакодта:

— Әмә чи сты Закро әмә Парела та мәнән?

Куывд райдыдта. Зари дзырдта әмә дзырдта, Пираны фәдзәхст мурма дәр не 'рдардта. Сыкъя дәр цалдәр хатты ашәрста.

Закро әмә йәм Парела рамәстджын сты әмә йын ивар ивары фәдыл дзәбидыры сыкъяйә бадардтой. Зарийән фынгыл йә сәр хаудәй базади.

Куы әрчъицыдта фәскуывд, уәд әм Пиран хәцы, нә дын дзырдтон, Закро әмә Парелайә дәхи хъахъхъән, зәгъгә.

Зари аракаәс-бакәс кодта әмә, йе 'фхәрджытыл йә цәст куынаә 'рхәцыд, уәд зәгъгә:

— Әмә куыд уадзут уә фынгтам уыцы әвзәр Закро әмә Парелайы?!

УАЗӘДЖЫ ӘРТӘ ГӘДЫНЫХАСЫ

Хистәртәй-иу арәх хъуыстон мә сабибонты, зәгъгә, уазәгмаә ис әртә гәды ныхасы:

«Уазәг стонгәй куы мәла, уәддәр фәзәгъы: «Әххормат мын нәу».

Уәдә бынтон фәлладәй та афтә бакәны: «Фәлмәцыд нә дән».

Хуыссæг æй йæ быны куы скæна, уæддæр фæзæгъы: «Ма тыхсут, фынаы кæнын мæм нæма цæуы».

КУЫ УÆНДИН, УÆД НÆ ХÆРИН, НÆ!

Хуссар Иры иу хъæуы уазæг фынгмæ не 'внæлдта. Æфсин æм зæрдиагæй æрхатыд:

— Ахæр ма, Микка, дæ нывонд фæуон, нæ уæндыс, цы?

— Куы уæндин, уæд нæ хæрин, нæ! — срацыгъта уазæг йæ зæрдæйы сусæг сагъæс.

ХÆРДДЖЫН

Иу нæ хъæуккаг лæг, ног сияхс уæвгæйæ, йæ каистæм уазæгуаты бафтыд. Бинонтæ йыл бацин кодтой æмæ, фынг куы сцæттæ, уæд æм хатынц:

— Æххормагæй дæ амардтам! Æрбабад æмæ исты ахæрæм. Сиахс ныфсæрмытæ ис:

— Бузныг, ницы мæ хъæуы, æндæрабон, нæхицæй куы цыдтæн, уæд дзæбæх ахордтон..

РАЗДЕНЫ ЧЫЛАУИ

Иу магуыр лæг нæм хъомгæс цыди бæрæг мыздыл, стæй ма йын хъæубæстæ радыгай æхсæвæр хæрын кодтой. Иу изæр та йæ фос хизæнтæй æртардта, радон фысымтæн сæ фос сæ кæртмæ баздæхта æмæ сæ фæдыл чъызгæ бацыд, кæрты бæласы бын бандоныл йæхи æруагъта. Æнцæд бады, æнхъæлмæ кæсы, уæдæ йæ фысымтæ кæд æрхъуыды кæндзысты, зæгъгæ. Уыдонæн сæ хæринг цæттæ нæма уыд, æмæ уал ын æфсин йæ разы тæбæгъы рæгъæд чылауитæ авардта. Æххормаг лæгæн цас ахæринаг уыдысты иу-авд чылауийы, фæлæ ма дзы иу фæуагъта тæбæгъы: фынгисæггаг..

Æрæджиау æй æфсин фæфиппайдта æмæ йæм бахатыд:

— Разден, уыцы чылауи ма цæмæн фæуагътай, ахæр æй, ныртæккæ æхсæвæр дæр сцæттæ уыдзæн!..

— О, о, бузныг, дæ рынтæ бахæрон, бузныг, нал мæ хъæуы, абон уал мын уыдон дæр фаг уыдысты. Сомизæр уæм зын-зынæн..

ÆГЪДАУЫ УÆЗ

Иу стдæс азы мыл цыдаид, афтæмæй сæрды тарфы иу бон Дзауай Къодибын хъæумæ фистæгай фæцæйцыдтæн. Хæххон хъæу Бузалайы наæг гакъон-макъон уынгты цæуын. Иу хæдзары дуармæ аууоны бады æртæ сылгоймаджы. Хистæр, иу науæдзаздзых, тæбын æлвисы къуымбилай, астæуккаг — иу æвдай азы карæн — цъында бийы æмæ æртыккаг — дæс æмæ ссæдз азмæ æввахс ыл цыдаид — йæ хъæбысы сывæллон рæвдауы.

Сылгоймагтæ, мæн ауынгайæ, сæ куыст фæуагътой æмæ уырдыг фестадисты. Хистæр ус йæ къухтæ йæ риуыл дзуарæвæрд акодта æмæ мын мæ иударон бонхорзæн дзуапп радта:

— Стыр Хуыцау дын арфæ ракæнæд, хъæбул! Лæгтыдзуарæй фæдзæхст у, æххуыстæнæг дын уæд дæ цардвæндаджы!

Стæй мын æртæ сылгоймаджы дæр лæугайæ сæ сæртæй ныллæг акуывтой.

Уыцы сылгоймагты æгъдау æмæ кады уæз абон дæр ма æнкъарын, фæндзай азы фæстæ...

ФИДАРАТЫ Руслан

АМБАХСЫ РÆСТÆГ ГАМХУДЫ

УАЛДЗÆГ

Мæнæ та диссаг,
Мæнæ та уалдзæг!..
Риссæгтæ исаг,
Хъарутæ уадзæг...

Къалиу нывджынæй
Райхæлд мæ сæрмæ.
Зæрдæ ныфсджынæй
Кувæ йæ сæрдмæ.

* * *

Дæ уалдзæг — тау, дæ фæззæг — най..
Дæ хур дæм рагау нал худы.
Дæлæ кæнай, уæлæ кæнай —
Амбæхсы рæстæг гамхуды...

Дæлæ кæнай, уæлæ кæнай —
Амбæхсдзæн рæстæг гамхуды..
Дæ уалдзæг — тау, дæ фæззæг — най..
Дæ фыртыфырт дæм бахуды...

* * *

Бырын хæрдмæ, куыд мын и мадзал,
Дзæмбыйау архайын ныхæй.
Уæлиау рындзыл ис мæ адзал,
Бырын уæддæр, бырын тыххæй...

Ысхылдтæн: ничи ис мæ разы.
Мæ дзæмбытæй лæдæрсы туг.
Дæн сабийау мæхицæй разы.
Лæгау мæ разы нæй мæ дуг.

Мæ дуг, дæ хъоргъойы мæцыдтæн
 Æз уал азы цымæ цæмæн?
 Мæ сæфты бæрзондмæ фæцыдтæн.
 Уынын дæ æз, нæ уыныс мæн.

Нæ уыныс мæн, нæ уыныс никæй,
 Нæ уыныс бур къуыбыртæ, хох...
 Мæ дуг, уæдæ, мæ дуг, ныр — чи кæй?
 Мæ дуг, уæдæ — мæлæтдзаг тох!

* * *

Зæрдæйы хъæн-ностæ...
 Царды хъæдгом, нос...
 Ма мын кæнут хостæ —
 Нæй мæ низæн хос.

Чи зæгъдзæн: «Зондаби»,
 Чи зæгъдзæн: «Æрра»...
 Дунейы зонд ам и —
 Тутт сæры мæра...

Ма мын кæнут хостæ —
 Нæй мæ низæн хос.
 Нал атондзæн бостæ
 Ныр нывонды фос.

КУАДЗÆН

Ыскæн лæдзæгæй
 Дæхицæн бæх
 Æмæ хъæлдзæгæй
 Ызгъор дзæбæх...

Дæ цинæй алкæй
 Фæхайджын кæн.
 Сырх-сырхид айкай
 Къуырыче кæн...

Къуыры-къуырыче...
 Куадзæн рай!
 Зæрдæйы буц чем,
 Цæрай, цæрай!..

РУБАЙТЫ Барис

ХЪÆУККАГ ХАБÆРТТÆ

* * *

Моргуаты Бегойæ йе 'рвад боцкъа ракуырда, рæстæгмæ мæм æй авæр, зæгъгæ. Фæлæ боцкъа фæстæмæ хæдзарыл нал æмбæлы. Бего фæрсы æрвады:

— Боцкъа ма дæ хъæуы?

— Бузныг, бузныг, нæ мæ хъæуы, дæхицæн æй уадз, ибон мын кæй радтай, уый мæ фаг у.

* * *

Боря хъæуы зиантæм нæ цыд. Йæ мад амард йæ хистæр æфсымæры хæдзары. Адæм зианмæ куы æрæмбырд сты, уæд Бего бафиппайдта:

— Афтæ нæ дзырдтой, Боря зианмæ нæ цауы, зæгъгæ? Уæдæ дæлæ уый чи у?

* * *

Бирæ адæмы астæу Бегойы хорзы кой рауад. Сæ иу сдзырдта, æз Бегойы куынæ зонын, зæгъгæ. Уый йæхæдæг хæстæг лæуд фæци æмæ йæм дзуры:

— Æмæ кæд Моргуаты Бегойы нæ зонын, уæд ма кæй зонын?

* * *

Иу рæстæджы Джызæлы байгом кодтой æнæуи скъолаты йæ бон ахуыр кæнын кæмæн нæу, ахæм сывæллæттæн сæрмагонд скъола-интернат. Уыдысты дзы сыхаг республикæтæй дæр. Ахуыргæнæгæй дзы куыста Накуысаты Руслан дæр. Хорз кæй зыдта, ахæм æрыгон нæлгоймаг адæмы астæу йæхицæй æшпæльд. Æгæр куы кодта, уæд ын Руслан афтæ:

— Уæртæ мæм скъолайы дæ хуызæттæ алы къласы дæр дыуиссæдзгæйттæй бадынц. Уым дын райдайæн къласы зонгæйы хатырæй бынат скæндзынæн.

* * *

Сомихаг æгъдауджын лæг Ш. Гриша фосы дохтыр у. Кустæ та кæны зыбыты лæвар, цыма алкæмæй дæр исты хæс дары. Иронау йæхи маделон æвзагай хуыздæр зоны.

Иу зианы, кæрт кæй бар уыд, уый хъæрай фæсидти:

— Уæ хорзæхæй, ирон адæм, кæртмæ рахизут æмæ зианы йе 'нусон бынатмæ афæндараст кæнæм.

Руслан Гришайы кæртмæ цаугæ куы федта, уæд æм дзуры:

— Гриша, ды та кæдæм цауыс, нæ фехъуыстай, куыд загътой, уый? Æви дæ рох фæци, ирон кæй нæ дæ, уый?

* * *

Уазал зымæгон бон иу зианы Русланы сабаттæгтæ фыссæгай савардтой. Тынг суазал, архайы, исчи йæ рæстæгмæ куы аивид, зæгъгæ, фæлæ ничи комы. Уæд Руслан, йæ цуры цы хъæбæр гæххæтт уыд, ууыл уырыссагау «перерыв», зæгъгæ, афыста, стъолол æй æрæвардта, йæхæдæг, арахъхъ цы агъуысты хъарм кодтой, уым фæмидæг.

* * *

Джызæлы дуканитæй иуæн æхсæвыгон йæ дуар байгом кодтой æмæ дзы цыдæртæ адавтой. Цы ахастой, уымæй бæрæг уыд, ас адæм нæ уыдысты, уый. Уæйгæнджыты ныхæстæм гæсгæ, ардæм арахдæр цыдысты ахуырдауæтæ. Русланы куы бафарстой, уæ ахуыргæнинæгтæй гуырысхойаг чи у, уæд афтæ:

— Бæлвырд æй нæ зонын, фæлæ уæртæ æхсæзæм къласæй Васильевы афарсæм, уымæй дзы æргомзæрдæ дæр нæй.

Уымæн лæгъстæ кæнын нæ бахъуыд.

— Æз мидæмæ нæ бацыдтæн, æз сын æрмæст гуыдыртæ бакодтон.

— Дæгъæлтæ та дын кæм уыд?

— Цыфæнды гуыдырæн дæр телы гæбазæй конд гомгæнæн фаг у.

* * *

Дзыццыл хъуыстгонд хæдахуыр адæмон хостæнæг уыд. Хостæ кодта, ныртæккæ чи скуынаг, ахæм нарæгастæу даргъ цъæх хъæндилтæй дæр. Уый тыххæй йын йæ мыггаджы схуыдтой хъæндилхортæ. Дзыццылы агурджытæй иронау чи нæ дзырдта, уыдон дæр-иу арæх афарстой, Жук кæм цæры, зæгъгæ.

Хæст Джызæлмæ куы схæццæ, уæд адæм сæ сæр æфснайынмæ лыгъдысты хъæдмæ, фæлæ, йæ бинонтæй уæлдай, Дзыццыл никуыдæм акуымдта, йæ исбонæн тæрсгайæ. Иу æхсæв нæхионты сармадзантæ æмæ «кæтшæты» æхстæй хъæу æмризæджы ризын байдьдта. Дзыццыл дæр бамбæхсти. Бон куы 'рбарухс, уæд иу немыцаг дæр хъæуы нал уыд. Бæстæ ныссабыр. Фæлæ зæронд лæг афтæ фæтарст, æмæ цы кодтаид, уый нал æмбæрста. Бонгон фæтæгенæй фанар ссыгъта æмæ уыимæ йæ бинонты агурæг ацыд. Куы сæм бахæццæ, уæд, йæхицæй бирæ æнæфенддæр æмæ æнахуыргонддæр чи уыд, ахæм усыл йæхи сцагъта:

— Гормон, Саламон, куыннæ мын загътай, ахæм стыр хæст уыдзæни, уый?!

* * *

Къубалтæ æнæбары Пхалæгатай фæтудджын сты. Адæм сæ бафидауын кодтой. Пхалæгата æрдомдтой, цæмæй, горатæй Джызæлмæ фæндаг цы æвзæр æрхы сарты цæуы, уым тудджынтæ сарæзтаиккой хид Пхалæгаты номыл. Хид куы срæвдз, уæд æй йæ аразæг, Хъырым ныффæлдыста сæхи мæрдтæн æмæ абон дæр баззад Къубалты хидæй.

* * *

Дойаты сыхы цасдæр рæстæг хъомгæс нæ уыд, æмæ сæхи мидаг дзырдтой, иу хорз лæг нæ хъомгæсан куы фæуайд, загъгæ. Сæ ныхæстæм хъусгайæ сæ Дойаты Ханджери афарста:

— Раздæр-иу хъæуыхицауæй æппаты хуыздæр лæджы нæ равзæрстой, стай ныр дæр афтæ нæу?

— Афтæ у.

— Уæдæ дæлæ Гуыдиаты Бухар хъæуыхицау у, уымæй хуыздæр лæг ма кæм ссардзыстут? Æцæг ын, хистæртæ, уæхæдæг загъут, æз æм нæ уæндын — мæнæн мæ ахуыргæнæг уыд.

* * *

Торчынты Дæдæбе йæ царды ницы хъуаг æйæфта. Бирæ рæстæг ын уыд хъисын фæндырæй цæгъдынаен дæр. Иуахæмы йæм æххуысгур фæзынди, уынджы йæ комкоммæ чи цард, уыцы æрвад. Дæдæбе йæ цагъд дæр нæ ныуагъта, афтæмæй фæндыры зæлты тактмæ гæстæ азарыд:

— Гæнæн нæй, ме 'рвад, гæнæн нæй, ме 'рвад...

Бонтæ цыдысты. Æрхæцца бонджынты кулак кæныны фыдрастæг. Дæдæбейы мыдыкъусы хуызæн хæдзар къуывиттæй аздад. Ныр йæхи бахъуыд, уæдмæ цардхъомдæр чи фæци, уыцы æрвады сæр. Уымæн йæ дзуапп уыд цыбыр: рахиз къухæй нартхоры хъæд фелвæста, галиу къух фæтасын кодта, цыма хъысын фæндырыл хæцы, уыйау æмæ азарыд:

— Гæнæн нæй, Дæдæбе, гæнæн нæй, Дæдæбе...

* * *

Барахъты Дзамболат æмæ Пхалæгаты Мырзакка хорз лæгтæ уыдысты, стæй æфсымæрты цард кодтой. Дыууæйæ дæр тагъдтагъд дзырдтой стæй гæзамæ къæзæнæг уыдысты. Уый-иу тынгдæр фæбæрæг фæйна-иу куы анызтой, уæд. Иуахæмы сын «фæйнайæ» фæфылдæр, кæрæдзи нал æмбæрстой, æмæ уыцы хъызæмарæй фæрвæзыны охыл Мырзакка фæрæвдз:

— Дза-а-мболат, да-авай по-ру-у-с-с-ки!

* * *

Гуыдиатæй иу хорз лæджы йæхицæй бирæ кæстæр лæппулæг схъуыæццатæй æнæджелбетт фарст кæны:

— Сопрон, цал азы дыл цæуы?

Сопронæн тынг фæхъыг лæппуйы къæйныхдзинад:

— Нæ зонны! Ферох ма!

* * *

Моргуаты Папа уыд ирон æфсарм æмæ æгъдауыл хæст, кæстæртæн зондамонæг. Иу бон уынджы фæцауы, æмæ йæ йе 'рдхорд афарста, кæдæм цæуыс, загъгæ.

— Уæртæ йæ ирон æфсарм чи бахордта æмæ æвзæр худинаг кæм нæу, уыцы сыхмæ.

* * *

Сыхаг лæппу изарырдæм Папайы рæзты æрцæуы æд чингуытæ.

— Кæдæм цæуыс ацафон дæ тетрæдтæ тилгæ?

— Дæлæ скъоламæ, вечернойтæм.

— Æмæ дæ боныгон хуры рухсмæ куы ницы рауад, уæд ма дæ æхсæвыгон мæйрухсмæ цы рауайдзæн? И-и...

ФЫДÆЛГЪЫСТ

Æгад-æдзытæй ивгъуыйы мæ рæстæг,
 Фыдудхæрттæй мæ сау бонтæ хæрын.
 Мæ лæгæтмæ фæззыгон мигъ æрхæстæг,
 Мæн хаттæй-хатт нæ фæфæнды цæрын.

Нæ гом дуар мын цæгатаг дымгæ хойы,
 (Кæд Галæгон æрдзы тыхтæм фæсидт).
 Æз бадзын цыма Къадаты куыройы, —
 Æрбайхъуысы мæм уады хъæр, æхситт.

Цы хуыйны лæг æнæ мæнузæгъæгæй! —
 Кæй æрсуры фыдæлтыккон æлгъыст! —
 Куы вæййæм сидзæр хорз мады зæнæгæй,
 Нæ сæр куыд уа фыдбылызæй уæд хызт?

Æрæджиау мæ ныййарæг куы 'рбамард, —
 Уæларвæй цыма расхъиудта мыл дур.
 Мæ цæсты сæгад бахæрд æмæ бадард,
 Рыст зæрдæмæ та нал бакæсы хур.

Цы бакæнон? — уæдæй нырмæ нæ зонын, —
 Уæлхъæд рагъæнмæ хизинаг ысдæн.
 Мæ уды хъйамæт сагъæссагæй тонын,
 Уæвгæйæ та мæ уаты конд — лыстæн.

Лæг нæм куы фæуа цæхх-кæрдзынæй хъаджджын,
 Уæд ма кæмдæр ын искуыдтæй быхсы.
 Æнæ хион та цард нæ кæны адджын,
 Æппæтæй фылдæр... иунæгæй тыхсы!

2007.25.12

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдысты —
мæздæггаг нывгæнæг
Юри Побережныйы куыстытæ*

Мах æмæ сæрд.

Цъырцърагты зарэг.

Заронд сахары фынтай.

Настягы улхар.

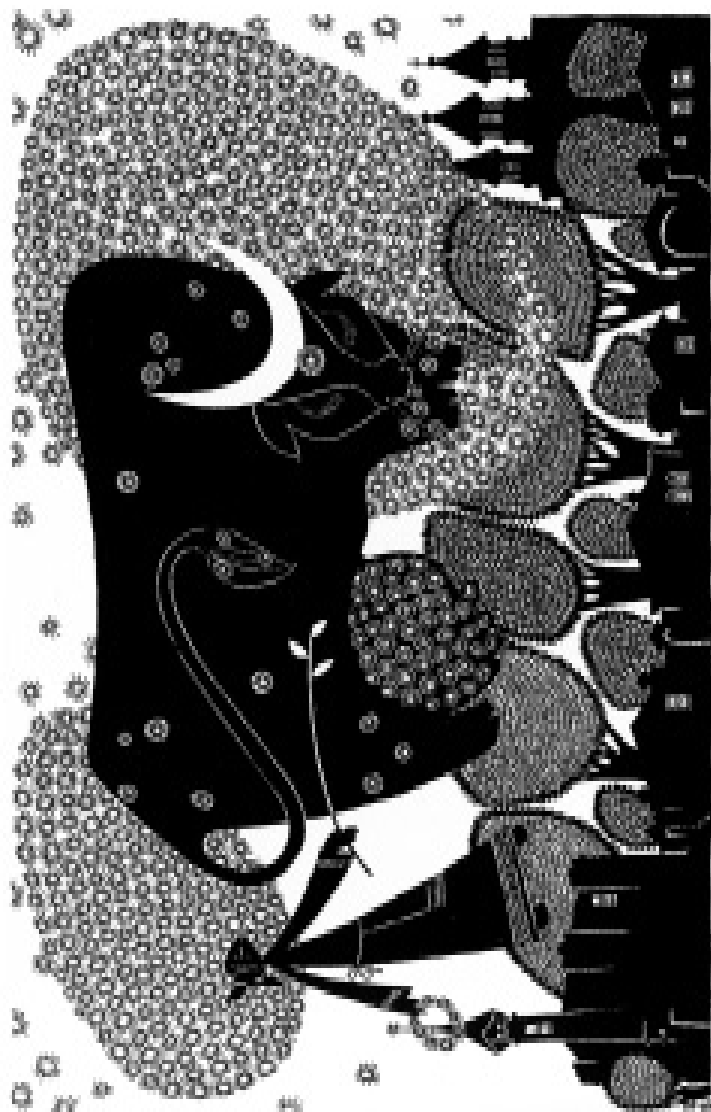
Аз дәр уым уыштан.

Салам чылхуджынтан!

Цомут арыскъафтам!

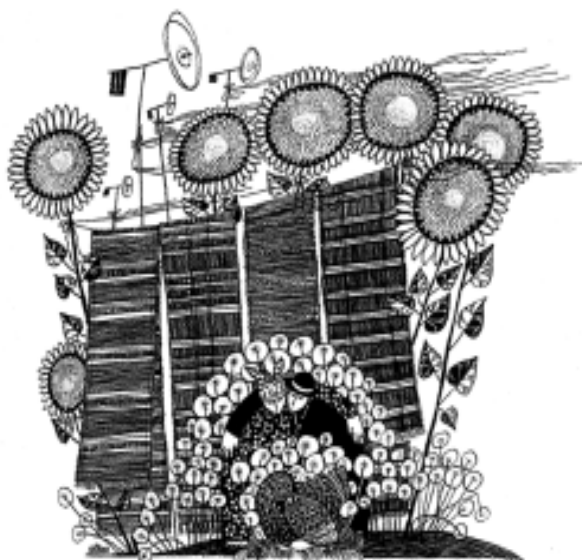

Заронд сахар. Ахсєв.

Стълызгъалента.

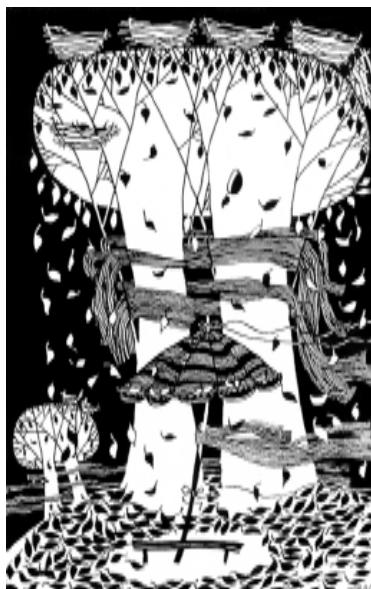
Дзыгъуыр карк.

Зæронд цад.

Арвай зөххы 'хсан, уалдзаг.

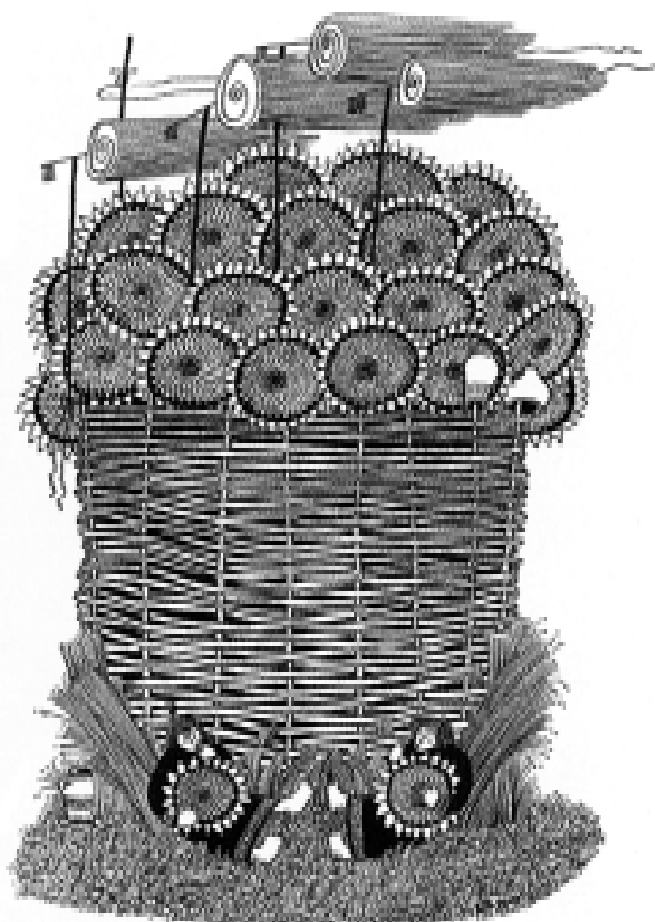
Сыфтарты дыбал-дыбул.

Хур фæцауы.

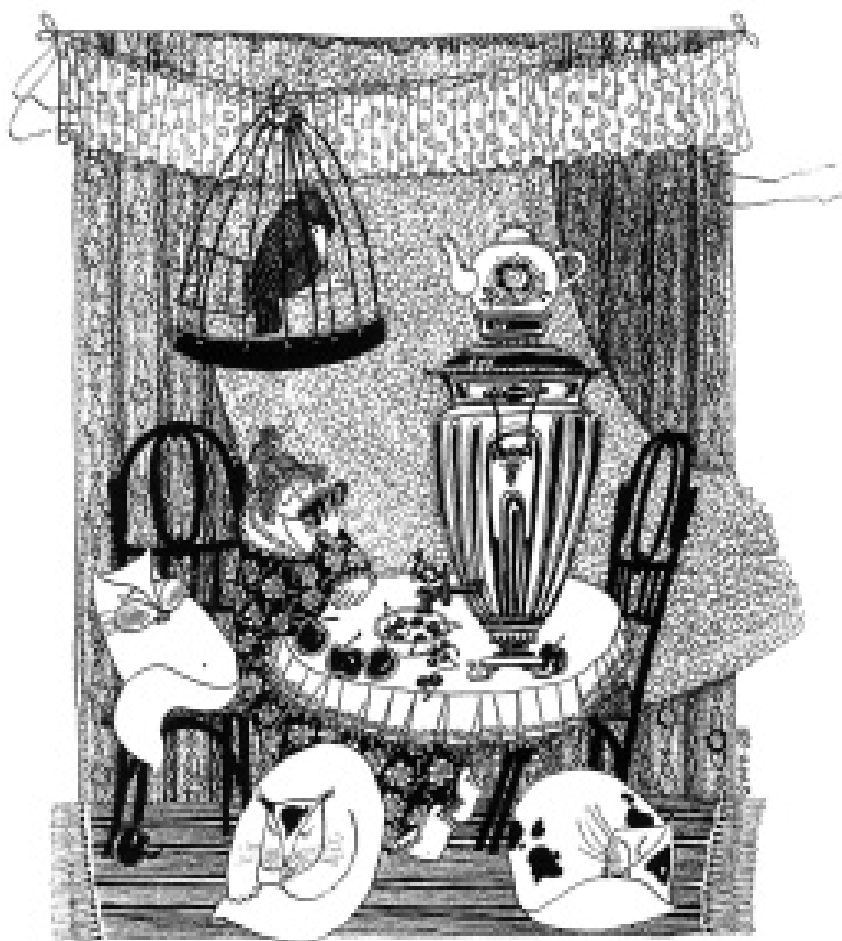
Рагон дуртæ.

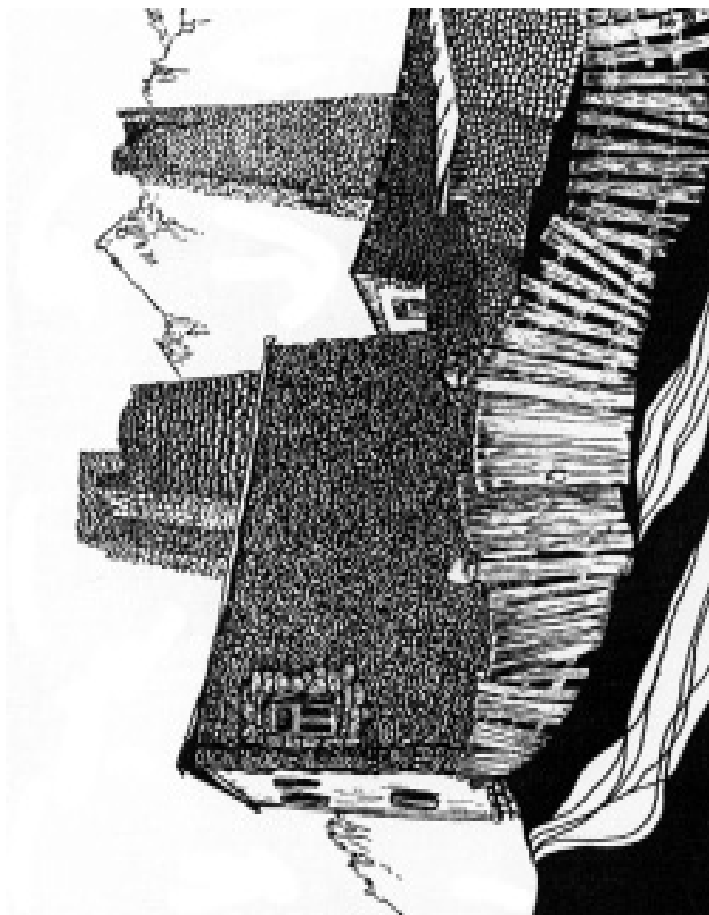
Кайдар ахсынента.

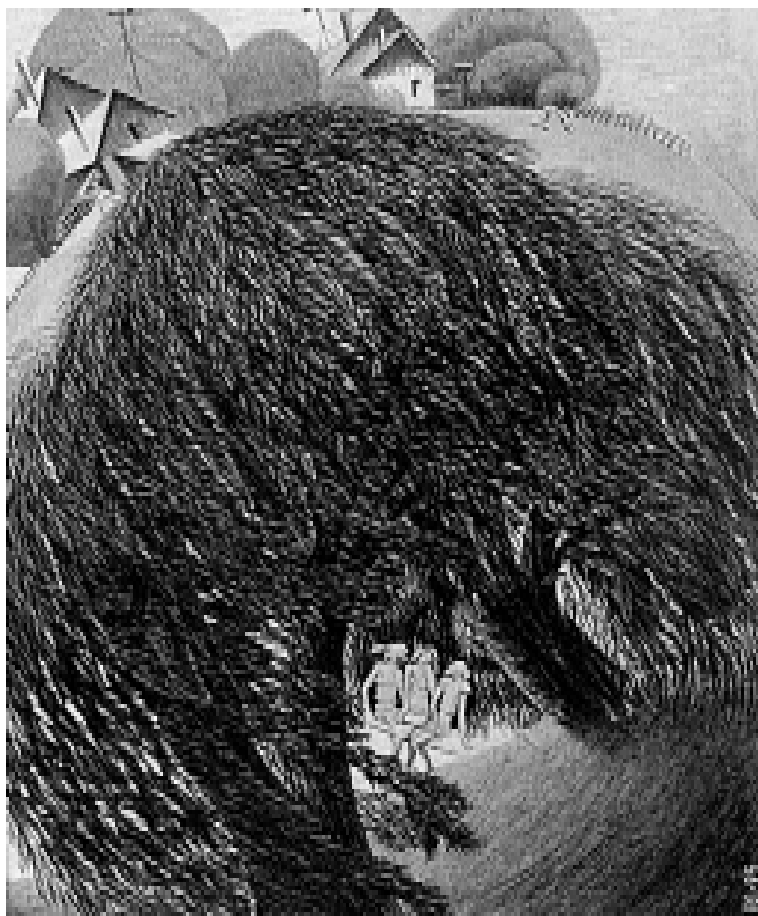
Саумарайсом. Изары, дам, уарга кендзэн.

Ахст цъну.

Фыййагдон. Керойнаг сых.

Саблбонты аҗағном дон.

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТӘ

МУРАСТЫ Эльбрус

ЙӘ УДЫ ФАРН

Хатгай ләджы зәрдаёйы цыдәр әбарәг каттай бацауы. Әмбарга дәр әй нәма фәкәны, сдзурын дәр әй нә фауәнды, уәддәр йә чемы нал вәййы. Цыма йә сәрымагъзы цавәрдәр къаннаг дзәнгәрджытә февзәрынц, афтә бонай-бонма бәрәгдәрәй фенкъары се 'нахуыр зәлланг, сә сусәг фәдисхәер.

Раст ахәм катаяг хъуыдытә әнцой нә ләвәрдтой поэт Кокайты Тотрадзән, нәуәдзәм азты райдианы фәстаг хатт Гуыцмәзты Алешыл куы сәмбәлд, уәд. (Хуссар Иры хәст йә тәккә тәмәны куы уыд, уәд иу хатт тәхгә-уадәй әрбауад Дзәуджыхъәумә, йә радзырдтә мыхуыры кәй цыдысты, уый тыххәй).

«Алешимә уыцы бон бирә фәныхас кодтам, нәхимә мәм әрбацыд, — мысы Кокайы-фырт. — Ахәм дзурынмондагай йә раздәр нә зыдтон, әмә мә зәрда фәкъәпп кодта: кәд мыййаг, тәрсы, әндәр фадат ын куынауал фауа әмә тагъд кәны йә зәгъинагты ком райхалыныл? Әз хъуыстон йә нылләг, фәлмән хъаләсыуагмә әмә мәхицән загътон: ацы хәст ын йә зонд әмә йә удыхәд бынтондәр аивта. Раздәры Алешәй ма базадысты әрмәст йе 'фсәрмдзаст, рәвдауәг цастытә, фәлә уыдоны дәр цавәрдәр әрхәндәг фәлм фәзынд. Әмә уәд цыдәр развәлгъау

фæдис мæ сæры фæмидæг: «Ау, Алешыл мæ царды мидæг фæстаг хатт цинтæ кæнын?» Дзурга-дзурын балкъонмæ куы рахызтыстæм, уæд ын афтæ бакодтон: «Алеш, кæд дæхицæн ардæм, Цæгатмæ, рацæуæн нæй, уæд дæ сывæллæтты уæддæр рарвит». Алеш уыцы хъуыды йæхицæн раджы сбæлвырд кодта æмæ фидарæй загъта: «Æз мæ сабиты куы рарвитон, уæд мæхæдæг дæр фæстæмæ иу къæхдзæф акæндзынæн...» 1973 аз. Сусæны мæй. Хаджеты Таймураз, Агънаты Гæстæн, Кокайты Тотрадз æмæ æз (уæд радиокомитеты куыстон) цардыстæм Реданты — фысджыты хæдзары. Мах — дыууæ кæройнаг уаты, Плиты Грис та — нæ хæдфæскъул. Зын бамбарæн нæу, нæ тæккæ цæхæркалгæ кары цытæ кодтам...

Грис, дзуары хуызæн лæг, йæхи ницы уынаг скодта, кæд æй хъып-дардтам, уæддæр. Æрмæст-иу изæрмæ æввахс кæртæй бадзырдта: «Цы гæнæг стут, уæйгуытæ? Æххормагæй нæ мæлут? Багæдзæ кæнут, кæд та Аfassыхъо (йæ цардæмбалы хъазгæмхасенты афтæ хуыдта) истытæ сæрвитид. Уæд-иу уæ хонын ма ба-хъæуæд».

Иуахæмы нæ къæсарыл фæвзæрд Алеш. Йе 'рбахызтæй йæ хæлар уайдзæф фæраздæр: «Хаджейы-фырт, хуссайраг дон дын нæфæтчиаг ссис? Мæ цæстытæ дæм куы ныуурс сты».

Ме 'мбæлтæ сæ бынæттæй фæгæппытæ кодтой. Хъæбыстæ, цинтæ. Æз иуварс лæугæйæ аздадтæн. Æрбацæуæг мæм æваст фездæхт, йæ къух мæм æрбадаргъ кодта: «Алеш». Æнтæф бон уыд æмæ йæ хид йæ къæхты бынæй калд. Бамбарстон, трам-вайы лæууæнæй дæллаг Редантмæ фистæгæй фæцыд.

Раст загъгæйæ, æддаг бакастæй йæм фыссæджы хуызæнæй ницы рахатыдтон. Нæ царæнуаты сæрмæ фæндаджы былтыл цы фыййæутты уыдтам, уыдонæй ницæмæй хицæн кодта. Йæ ныхасыхæд — сабыр, цыма йæхицæй дæр æфсармы кодта, афтæ.

Хаджейы-фырт ын алы минут дæр йæ «тут нуæзта», мæстæй йæ мардта, уæддæр æм Алеш йæ бæзджын кæсэнцæстыты аууонæй цыдæр уарзæгой каст кодта. Æрмæст-иу хатгай зына-нæзына мидбылхудт ахъазыд йе 'надаст цæсгомыл. Бæрæг уыд — Таймуразы æлхысчъытыл ахуыр уыд æмæ йæм нæ мæсты кæны. Дыууæ фаззоны хуызæн кæрæдзийыл æнувыд уыдысты. Фæсхохæй дæр уый фенынмæ ратындзыдта...

Грис нæ уатмæ куы 'рбахызт, уæд æппæты фыццаг Алеш фæцарæхст. Уæздан кæстæрау ын йæ бандон авæрдта. Нæ уар-

зон хистæры лæмбынæг фæрстытæн цыбыр, хиуылхæцгæ дзуæппытæ лæвæрдта.

Иуафон Грис йæхи фæцæуæг кодта. Алешæн бафæдзæхста: «Гуыцмæзты уайыг лæппу, Гафез æмæ мын дыууæ Гиуæргийы фæфæрстытæ кæн. Кæд мын бантыса, уæд сæм а фæззæг зын-дзынæн...»

Уæдæй нырмæ бирæ рæстæг рацыд. Царды уылæнтæ нæ фæйнардæм фæхастой, фæлæ Алешы нæ рох кодтон. «Фидиуæг»-иу мæ къухтæм куы райстон, уæд-иу фыццагдæр фысджыты нæмттæм фæкомкоммæ дæн: «Алæ-ма, Гуыцмæзы-фыртæн дзы ногæй ницы ис?» Фæлæ мын ахæм хорзæх арæх нæ лæвæрдта. Мыхуыр кæныныл тагъд никуы кодта. Загъта-иу: «Цалынмæ уацмыс мæхи зæрдæйы не сфыца, уæдмæ йæ адæмы рагъмæ хæссæн нæй».

Фæлæ-иу уæддæр йæ фыстытæй цæуылдæртыл цæст æрхæцыд. Сæ фылдæр уыдысты радзырдтæ æмæ аргъæуттæ. Æмæ диссаг! Цас сæ фылдæр кастæн, уый бæрц мæ сæры фидарæй-фидардæр кодта бæлвырд хъуыды: Алеш ацы хабæрттæ, ацы фæлгонцтæ мысгæ не 'ркодта, фæлæ сæ йæхи цæстæй фæдта æмæ сæ ныр дзуры, царды куыддæриддæр уыдысты, афтæмæй. Йæ хъайтартæ мæ зæрдæмæ афтæ арф ныххызтысты æмæ-иу мæхимидæг семæ дзурынтыл схæцыдтæн. Дзургæ цы — быцæуы дæр-иу бацыдтæн! Хатгай-иу гуырысхо кæнын дæр райдыдтон: кæд мыййаг, сæнттæ цæгъдын. Кæд уыцы цаутæн мæхæдæг дæр æвдисæн уыдтæн æмæ мын сæ фыссæг æрмæст ногæй мæ зæрдыл æрлæууын кодта...

Ахæм заман-иу мæ дард сабибонтæй мæ цæстытыл ауад æнæферохгæнгæ ныв. Нæ хъæугæрон хъарагъулы мусонг. Мæйрухс изæрты-иу уырдаæм тагъд кодтон, цæмæй нæ дард хæстæг Джиоты Данелы диссаджы таурагътæм байхъусон. Цалынмæ-иу мæ мæ мад кæнæ мæ хистæр хотæ агурæг нæ рацыдысты, уæдмæ-иу мæ зæронд лæджы разæй мæ къах нæ хаста. Дзурынмæ та Данел тынг дæсны уыд. Сæрдъгон стъалыты мынæг æрттывдмæ-иу йæ ныллæг хъæлæс цыдæр алаæмæттаг фестад. Гоцъи, Мамиаты Хъарадзау æмæ æндæр хъайтартæ цыма ныртæккæ сæ фæринк кæрдтæй æхсæвы тар фæсурдзысты, афтæ-иу мæм каст æмæ-иу ногкарст хосæй æмбæрзт мусонджы хъилмæ мæхи нылхъывтон. Мæ зæрдæйы гуыпп-гуыпп-иу ссыд...

Æвæццæгæн, æцæг аив ныхасы ад уæд ахъардта мæ туджы. Æмæ мын уыцы æрдхæрæн æнкъарæнтæ бирæ азты фæстæ мæ зæрдæйы сног кодтой Алешы уацмыстæ. Æвæджиауы цардæгас нывтæ! Лæг сæ кæсынæй не 'фсæст. Раст цыма сусæны мæйы фырдойныйæ мардтæ æмæ сатæг хæххон суадонæй дæ мондæгтæ уадзыс, фæлæ дын дзы бафсисы хъомыс нæй...

Йæ хæдбындур æрмдзæф ноджы ирддæр æмæ бæстондæрæй рабæрæг йæ роман «Дæ уды фарн»-ы. Чыныгкæсджытæ йыл сæ цæст æрæвæрдтой, тæлмацгонд æрцыд æндæр æвзæгтæм. Дзыхъхъы лæуд нæ базадысты нæ критиктæ дæр: «Алеш нæ æхцон дисы æфтауы йæ фысты тæхудиæг арæхстæй, цард æмæ адæймаджы зоньинæй, йæ аивады хъомысджын тых æмæ сфæлдыстадон фæрæзтæй, æвзаджы хъæздыгдзинадæй, — фыста Гусалты Барис. — Ныронг Гуыцмæзы-фыртау адæймаджы арф æмбæхст хъуыдытæм афтæ уырнинагæй, лæмбынагæй æмæ къæрцхъусæй тынг стæм ирон фысджытæ ныккастысты».

Æцæг дæр, авторæн романы сæйраг герой Матронайы удисконды «æнæстæртæй æмæ æнæхурмæхастæй ницыуал баззад, сфæйлыдта йын йæ уды рабинæгтæ — марг æмæ дзы цардæмбарæг адæмæн хæрам чъизи нæ разынд».

О, йæ уды азым æй сæрæй къæхтæм ныууыгъта, йæхи фæсмонай хæры, йæ мойы хæдзарæй хæзгулдон кæй сарæзта, уый тыххæй, фæлæ уæддæр йæ ныфс нæ сæтты, уæддæр йæ зæрдæ цæуылдæрты дары. Ивгъуыды æндæргтæ кæм цоппай кæнынц, йæ уд хъуырма кæм сси, уыцы талынг уаты æргом кæны йæ тæккæ стырдæр бæллиц: «Ехх, тæхуды йæ цæргæ-цæрæнбонтæ йæ адджын бинонты æхсæн чи арвыста. Цыма сылгоймагæн йæ адджын бинонтæй зынаргъдæр цы ис ацы царды!..»

Уастæн, дæләмæ æрхауа, Матронайы хуызæн цардæуарст уды уыцы хуымæтæг зæххон амондæй дæр чи фæцух кодта! Узал, афтид къуымы æмбæхстæ къæрцхъусæй фæлвары исты, уæд та хæрз чысыл удагас змæлд фехъусын, фæлæ... «Ныр цал æмæ цал азы дæргъы нал фехъуыста хуысгæ уатмæ бинонты уынар æхсæвы æгуыппæджы. Уый хъусгæйæ адæймагмæ цыфæнды талынджы, цыфæнды фыдфынты дæр хур æрбакæсы, амонды хур. Æвæццæгæн, сылгоймаг цæргæ дæр æрмæст уый тыххæй кæны, цæмæй йæ занæджы уынар хъуса, Хуыцау æй уымæн сфæлдыста, цæмæй йæм хъуыса йæ занæджы удагас ныхас, цæмæй

фыдæбон кæна йæ занæджы сæраппонд; фыдæбон кæна, куса æмæ уа амондджын».

Фæлæ Матронайыл амонды хур нал скасти. Кæд дыууиссæдз азы фæстæ йæ сæфт хъæбулы ссардта, уæддæр æмбæрста: «...æнæзæгътæ йын нæ фæуыдзысты, сæрыстыр цы мадæй у, йæ сæр бæрзæндты цы мады номæй хæссы, уый цæрæнбонты сæрыстыр митæ нæ кодта, фæлæ ма-иу йæ сæр цъыфы дæр кæй атыыста, йæ сæр адæмы къæхты бынмæ кæй ныффидиссаг кодта: сæрыстыр цы мадæй у, ууыл фæстагмæ æгады ном кæй сбæдт...»

«Зонаг æмæ æппæтæмбарæг уд»-ы хицау йæ сæрмæ не 'рхаста, цæмæй йæ хъæбул йæ бæрзонд сæр æркбул кæна, йæ хъæбул йæ мады номæй сæрныллæгæй цæуа, адæмы схойгæ цæстæнгас банкъара, æмæ йæхи æрцауыгъта. Йæ раздæры æнæхъола цард æм афтæ æнæуынон фæкаст æмæ йæхицæн æндæр хъысмæт нал уыдта. Ацы æвирхъау цаумæ Гусалты Барис æндæр цæстæй кæсы: «Фæлæ, хъыгагæн, Матронайы мæлæт дæр нæ бахиздзæн фидисæй. Афтæмæй та, тæнзæрдæ фыссæджы бæллицмæ гæстæ, зондæй фендджын, зæрдæйæ зондджын адæм хъуамæ бараг уой йæ рæдыдыл сæттæгæн æмæ кæрæдзийы царайæ цæриккой, хъуамæ мæлæт ма уа фæстаг хос рыст удæн».

Матронайы хъарджытæ æмæ мæлæты размæ ныстуантæй (йæ удхайраг сагъæстæ, дудгæ тухиты кой нал кæнын) лæджы зæрдæ сæнкъуысы. Дойнаг дур дæр фæркгай фæхаудзæн. Мæнæ цы фæдзæхста йæ царды фæстаг уысм йæ хъæбулæн, бæндæны керон йæ хъуырыл куы тыхта, уæд:

«Уæ ма хъæбул, уæ ма зæрдæдарæн...»

Мæнæ ацы синаджы гæппæл, ма хъæбул, дæу æгадæй чи бахиза, уыцы хæрзгæнæг у, æмæ-иу ыл бацин кæн; зæрдиагæй-иу ыл бацин кæн: дæу дæ мады æгадгæнæг номæй фервæзын кæндзæни, дæ мады та йæхи сæры æгадæй бахиздзæни ацы синаджы гæппæл...

Уæ, хъæбул!

Махиуыл хъарджытæ кæнын, дæ фæхъхъау фæуон, ма мардыл мын зæрдиаг куыдтытæ ничи бакæндзæни... æмæ мардæн та зæрдиаг куыдтытæй фæкæнынц стыр кад...æмæ маныл та зæрдиаг куыдтытæ ничи бакæндзæни, æмæ махæдæг махиуыл уæддæр бакæнон зæрдиаг куыдтытæ, хъæбул...»

Чиниджы фæстаг фарс куы бафæлдахай, уæд дæхиуыл дисæй амæлдзынæ: «Ау, дæ бон куыд баци, дæ зæрдæ дын чи

сфæлдæхта, арф æмæ судзаггаг æнкъарæнты æвджид дæ чи бакодта, уыцы уæззау уацмыс сæрай-кæронмæ бакæсын?»

Фæлæ рацæудзæн чысыл рæстæг. Дæ æрвылбоны сагъæсты раздæрау аныгъуылдзынæ æмæ дæм Алешы романы хъайтартæ фыны фенæгау кæсдзысты. Фæлæ... Фæлæ иу афон дæ мидзæрдæйы фæстæлфдзынæ. Мигъты фæсчъылдымæй дыдзы хур куыд ферттивы, афтæ дæ цæстыты раз æнæнхъæладжы сыстдзæн Матронайы тæригъæддаг фæлгонц. Дæ хъусты ныййазæлдзæн йæ удаист фæдисхъæр: «Хорз адæм, цæмæн афтæ дурзæрдæ стут?»

Æмæ кæд уыцы уайдзæф комкоммæ дæумæ нæ хауы, уæддæр цыдæр æбæрæг азым ныббыцæу уызæн дæ риумæ. Бамбардзынæ: ацы удсыгъдæггæнæг уацмыс чингуыты тæрхæгыл йæ хъиутæ нæ хæрдзæн. Нырма йæ бирæ хæттыты кæсдзынæ дæ зæрдæйы цæстытæй, райгонд уыздынæ, рохуаты рыг кæуыл не сбæддзæн, уыцы арф, рухсдзыд хъуыдытæй..

Стыр ныхас макæмæ фæкæсæд, фæлæ искуы нæ дард байзæддæгтæ куы сфæнд кæной ирон дзырдаивады хæзнатæ сбæрæг кæнын, уæд нæ тызмæг, фæлдурæджджын цардивæнтæ æвдисæг уацмысты æхсæн æнамæнг сæ цæст æрæвардзысты Алешы романыл. Æмæ нæм, чи зоны, хæлæг дæр бакæной, ахæм тæхудиæг фыссæджы æмдугонтæ кæй уыдыстæм, йемæ-иу ирон фынджы уæлхъус зæрдæбын ныхас кæй кодтам, ирон симды-иу кæй бацыдыстæм, уый тыххæй..

Хуссар Ирыстоныл сау бонтæ куы скодта, уæд Алеш йæ фыссæн сис рæстæгмæ иуварс авæрдта. Кæд бæлвырдæй зыдта: фæдисы заман фыссæджы тохмæсидæг ныхас джебогъай дæлдæр нæ фæлæууы, уæддæр йæ зæрдæ йæ хæстон æмбæлттимæ уыд. Афтæмæй та йын цас æмæ цас зæгъинагтæ баззад! Фондз царды дæр ын не сфаг уыдаид, цæмæй йæ ахсджиæгдæр, йæ судзаггагдæр хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ адæммæ фæхæццæ кодтаид, уымæн..

Зæрдæйæ æмбæрста: фыдæлты уæзæгæй фыдгулæн иу гæппæл дæр раттæн нæй. Уый тыххæй йæ уацмысты бирæ хæттыты фыста: «Æцæгæлон лæджы дæ зæхмæ куы 'рбауадзай, уæд ын фæстагмæ йæхи хицау скæны. Дæлæ Къæдзхуымты Гуыбылæйттæй дарддæр чи царди? Уый фæстæ дзы сæ хæрæфырт Чакианиты æрцæрын бауагътой. Æмæ ма ныр Гуыбылæйтты мыггагæн исты ис? Чакианиты баци...»

Ацы хъуыдытæ йæ радзырд «Урс фынтæ», зæгъгæ, уым

хъауккаг заронд лэг Матейы дзыхъй дзырдта, фæлæ йæхи зонд дæр уыцырдæм арæзт уыдис. Цы радзырды кой кæнæм, уым ма йæ бирæфенаг герой зæгъы: «Æддагон æвзаг дур халы, æмæ ма дыл дæ кæстарты дæр сардаудзæн, йæхи æвзагæй сæ суасын кæндзæн».

Йæ райгуырæн бæстæ цы тæссаг уавæры ис, уый Алеш рагæй уыдта. Фынгыл дæр-иу йæ фыццаг ныхас хуымæтæджы нæ уыд: «Не 'знæгтæ нæ къæхты бын фæуæнт. Сæ фæндиаг нæ Хуыцау макуы фæкæнæд!»

Æвæццæгæн, уый хуызæн стыр фыссæгæн æндæр зондахаст, æндæр уды сконд дæр нæ уыд. Йæ алы тугдадзинæй дæр баст уыд йæ фыдыуæзæгимæ æмæ уымæн сидти афтæ уæздан æмæ барджынæй нæ кæстæр фæлтæрма: «Æтт, лæппутæ, лæгæвзарæн заман ралæууыд æмæ фидар фæлæууæм!»

Алеш кæддæриддæр æмгарджын уыд. Йæ фæлмæн, уæздан æмæ рæсугъд уды хъарм сын нукуы бавгъау кодта. Уымæн æм хатыдысты æдзухдæр: «Дæ Хуыцаумæ скæс! Иу гыццыл уæддæр бахъахъхъæн дæхи!»

Нæ байхъуыста йæ тохы æмбæлттæм. Йæ удыл ауæрдын нæ зыдта. Кæд хæстхъом нæ уыд (цæстæй цауд рахаста), уæддæр дзырдта: «Мæ риуы æмбæрц Иры зæххæй иу гæппæл уæддæр бахъахъхъæндзынæн».

Йæ фыдæлты зæхх бæргæ бамбæрзта йæ риуæй, фæлæ йæхæдæг фæцыд æрцу æмæ ма 'рцуыи фæндагыл...

Хостыхъоты Зина, фыссæджы нæмыгдзæф сыджытыл йæ хъарм къух æрæвæргæйæ, хъараггæнæгау, дзынæзта:

*Рухс ирон дзырды малæтыл
Хауы н' арвы риу фæрчытæ,
Калынц сау цæссыг дæ цæфтыл
Ехх, дæ бон бакалæ, уастæн,
Хæсты кæд хæцæн нæй иуæй!
Ау, куы йæ зыдтай, Ирыстон
Цъус уæрæхдæр у дæ риуæй...*

Абон дæр йæ уарзон цардæмбал Эльзæ нæ рох кæны йæ сæрыхицауы фæстаг ныхæстæ: «Ацы хæст куыддæр фæуа, афтæ йæ сывæллоны цæстæй равдисдзынæн. Мæ сæры цæттæйæ лæууы. Куы мæ февдæла, уæд æй гæххæтмæ рафысдзынæн».

Нал ын бантыст.Æнустæм æй мæрдтæм йемæ ахаста...

Ехх, уыцы судзгæ-уыраутæ нæмыг! Уый Алешы нæ бацарæфтыд кодта. Уый сæмбæлд Ирыстоны зæрдæйыл.

Алеш йæ царды фæстаг бонтæ кæимæ æрвыста, уыдонæй иу уыд йæ хистæр æмсис æмбал Дзуццаты Хадзы-Мурат. Æрхъæцмæ йыл чи нæ хъæцыд, йæ алы уацмысмæ дæр бæрæгбонау чи æнхъæлмæ каст, уыцы Хаджи. Кæд ын мæрдтыбæсты исты фадат ис, уæд æм иучысыл кæд байхъусид:

Иу хатт-ма равдис дæ цæстом,
цæмæн æй нымбæрзтай
æрвонцъæх зæлдагæй,
Дунемæ куы кастæ
æдзухдæр
æргомæй, æдасæй, уæндагæй...

.....

Иу хатт-ма... Иу хатт...
Фæлæ ныммыр, ныдздæм
зæрин уд, зæрин буар...

Охх, мæ боныл,
куыд зынаргъ дæ,
сæрибар!...

Алешы саударæн бон бираæ адæм нæ уыд. Хæст нæма банцад. Фыдгулы мæлæтхæссæг нæмгуытæй тас уыд ног уæлмæрды дæр. Цæгат Ирæй йæ хæстон æмбæлтты фарсмæ йæ ингæны уæлхъус æрлеууыдысты цыппар фыссæджы: Хаджеты Таймураз, Агънаты Гæстæн, Къадзаты Станислав æмæ Касаты Батрадз. (Тыхтæй-амæлттæй æфсæддон вертолетыл æртахтысты).

Бæргæ, фæстаг хатт ма уыцы фæдисæттæм куы ракастид, куы сыл бацин кодтаид. Исты ныфсытæ сын куы авæрдтаид. Фæлæ уыдон нал федтой сæ иузæрдион хæлары зынг цæстыты рурх. Нал фехъуыстой йæ диссаджы зæрдæлхæнæн хъæлæс...

*Цæсткæсæнтæ йæ нал хъæуы: зыны йæм
нæ алы нуар дæр, чи цы у, уый зоны,
уый зæдты фарсмæ баддзæни тæрхоны —
ыстæм йæ бынмæ растæй уа, зылынай.
... Æмæ кæлы æргом-сусæг мæ цæссыг..
Æмæ мæ 'взоны, мары мæ КЪÆМДЗÆСТЫГ..
(Хъодзаты Æхсар)*

Алешы мæлæты фæстæ цы чыныг рацыд («Азарут иронау, лæшпутæ»), уым йæ саразæг Кокайты Тотрадз цы зæрдæбын ныхæстæ ныффыста, уыдон нæ уарзон фыссæг нукуы бакæсдзæн. Мах дæр сæ бæргæ нæ цæсты кæронæй дæр куы нукуы фæдтаиккам, фæлæ цы чындæуа? Адзалаен, дам, мадзал нæй...

«О, АЛЕШ, АЛЕШ... Ды нæ ныфс уыдтæ, нæ номы кæстæр. Ды хъуамæ басгуыхтаис нæ литературæйы фарнæн, уыдаис ын цæугæ мæсыг, лæугæ хох... Фæлæ абон Чъребайы фæндзæм скъолайы кæрты дæ тохвæллад æмгæртты астæу сыстад дæ лæугæ цырт. О, фæлæ ма ды хæстонæй хъауджы уыдтæ фыссæг, æмæ ацы чыныг абонæй фæстæмæ Иры дзыллаты æхсæн фæуæд дæ цæугæ цырт. Ирон дзырды фарн макуы рафтæд, дæ туг цы зæххыл ныккалд, уым..

О, АЛЕШ...»

АХУЫРТÆНÆТÆН ÆХХУЫСÆН

МЗОКТЫ Аслæнбег

ФАКУЛЬТАТИВОН АХУЫРТÆ «НАРТЫ КАДДЖЫТÆЙ»

(Кадджытæ Сосланы тыххæй)

Нарты эпос — уый у æмбисондæн хæссинаг хуымæтæджы ахорæнтæй æмæ пластикæйы хъомысæй арæзт легендарон дунейы фæлгонц, æмæ нын уымæн у уарзон æмæ зæрдæдзуаг. Æмæ мах табу кæнæм йе сфæлдисæг адæмы поэтикон генийæн.

АБАЙТЫ Вассо

Астæуккаг кълæсты ирон литературæйы программæ домæ дарддæр дæр ахуырдауты кæсын æмæ дзурыныл ахуыр кæнын. Скъоладзаутæ хъуамæ базоней текст æвзарын, йæ мидис раиртасын æмæ радзурын. Раттын сын хъæуы бæлвырд зонинагтæ автор æмæ йæ сфæлдыстады тыххæй. Ахуырдаутæ хъуамæ базоней, аивадон ныв æмæ фæлгонц цы мадзæлттæй арæзт цæуынц, уыдон, хъуамæ иртасой нывæфтыд æвзаджы рæсугъддинад.

Факультативон ахуыртæ литературæйæ дæттынц ирон литературæйы ахуыргæнæгæн ног уалæмхасæн гæнæнтæ, цæмæй йæ ахуырдаутæ хуыздæр базоней мадæлон литературæ. Ахæм факультативы куыст хъуамæ арæзт уа рацыд æрмæгæй зониндзинадтæ арфдæр æмæ уæрæхдæр кæныныл, скъоладзаутæй чи цавæр проблемæмæ йæ хъус тынгдæр дары, цæмæ хуыздæр арæхсы æмæ йæм цымыдисдинад цы фарстытæм ис, уыдон хынцгæйæ. Уымæ гæстæ факультативы программæйы хъуамæ уа алыхуызон куыстытæ: темæйы цы наукон иртасæн æрмæг ис, уый систематизаци кæнын; лæвæрд литературон темæтæм библиографи агурын æмæ аразын; докладтæ, рефераттæ, нывæцтæ фыссын; уацмысмæ гæстæ радзырд аразын; æмдзæвгæтæ æнæ кæстæйæ базоней; уацмысы тыххæй цы рецензитæ ис, уыдоныл

әнцой кәнгәйә, хи хъуыды равдисынмә тырнын; литерату-
рон-критикон уацтәен пълан әмә конспект аразын; дзырдутаәй
фысгәйә пайда кәнын әмә а. д.

Нә ацы уацы дәттәм ахуыргәнән әрмәг Нарты кадджыты
иу цикләмә — Сосланы тыххәй кадджитәм. Программәмә
гәстә ацы темәйән дихгонд әрцыд 3 сахаты. Фыццаг урокмә
скъоладзаутә хъуамә хәдзары бакастайккой ахәм кадджитә:
«Сосланы райгуырд әмә йә байсәрын», «Дауджыты ләвәрттә
Сосланән», «Сослан-тыхагур», «Сослан әмә Гуымаг ләг»,
«Сосланы кәрц», «Сослан әмә Тары фырттә», «Сырдон
Сосланимә цәмән фезнаг ис», «Сослан Бедухайы куыд әрхас-
та», «Сослан Сатанайы зындоны цадәй куыд фәрвәзын код-
та», «Сослан Косеры куыд ракуырда», «Сослан Мәрдты
бәсты» әмә «Сосланы мәләт».

Ацы урокты сәйраг хәс у ахуырдауты Сосланы тыххәй
кадджытимә базонгә кәнын, кадджытән сә идеяон, эстетик-
кон әмә аивадон хъуыды райхалын, ахуыр кәнын аив кәсын
кадәджы әмә ирон поэтты аивадон тексттә; рефераттә әмә
цыбыр радзырдтә (сообщения) кадджыты хъайтарыл фыссын
әмә факультативон ахуырты уыдон скъоладзаутән дзурын.

1-аг урок. Сослан — Нарты «нәрәмон». *Кәсын әмә әрдзу-
рын Сосланы тыххәй кадджытыл.*

**2-аг урок. Сослан — әндон, хъәбатыр, әнәхатыр нәртон
гуыр.** *Кәсын әмә әрдзурын Сосланы тыххәй кадджытыл.
Рефераттә әмә радзырдтә Нарты хъайтарыл.*

3-аг урок. Нарты кадджитә ирон поэзийы. *Аив кәсын
әмдзәвгәтә әмә сә мидисыл әрнихас кәнын.*

Фәйнәгыл фыст урокты эпиграфтә:

Уадзән Сослан фәзәгъынц.

Нарты әмбисонд

Сослан канд әвзыгъд әмә әхсарджын хәстон нәу,
фәлә ма у цыргъзонд әмә хиуылхәцгә хәстон дәр

Джыккайты Шамил

Сослан — ирон Нарты эпосы әппәты номдзыддәр хъайтар

Жорж Дюмезиль, францаг ахуыргонд

Цыбыр разныхасәй байдайдзән урок ахуыргәнәг. Уый
фәстә хъәуы Нарты кадджыты тексттә кәсын әмә уыдоныл

ардзурын. Фәлә кадджыты текстты әмбәлы бирә зынаәмбарән дзырдәтә әмә дзырдабәстытә. Уымә гәсгә хәәуы дзырдуатон-фразаологион куыст саразың, тексты сын цы нысаниуаг ис, уый раргом кәнын. Кадджыты чиныджы алы фарсыл дәр әмбәләм рагон зынаәмбарән ирон ныхәстыл: «*ирәд, рифтаг, хәуаз, фәрчытә, гәбәт, фәринк, дзыбыр, цәацә, зыгуым, кәрдих, уари, тәлм, цирхь, цыппәрхъусыг, зиллакк, бапсарын, цәәх арт уадзы, әмгуышпәй, астымгәрдаг-къуыстымхал, ризын әмризәджы, цьенгә их, Церечы згъәр, Бидасы тахъа, мигъәмдзу бәх, уадәмдых бәх, Дзындз-аласа, кьаты бон, хъандзалсәфтәг бәх, махәлыстыгъд акәнын, сау сынт әрбатахт, мәцъис сарәзта, йәхи ацц фәстын кодта, авд дәлдзәхы фәци, хәәдгоммагәсджытә, мардыл сыджыт бакалда, фәцъула кәнын, сагъадахъ, багәны'хсидың, Галагон, Фәлвәра, Әфсати, Уацилла, Сафа, Куырдалагон әмә а. д.*

Дәлдәр хәссәм ахуыргәнәгән «Дзырдуат кадджытәм», бацәттә йә кодтам урокмә әмә дзы скъоладзаутимә пайда кодтам урокты рәстәджы.

Дзырдуат кадджытәм.

Гәбәт — лалым.

Болат — рагон әндоны мыггаг.

Уырдыгыстәг — хәәугуывдты әмә хицән бинонты куывдты йә хәс комкоммә уаджытән балләггад кәнын кәмән вәййы, ахәм адәймаг. Уырдыгыстәг равзарыңц куывдцәттәгәнджытә кәнә фысымтә арыгон хәстәджытәй әмә әввахс сыхәгтәй. Уырдыгыстәгән вәййы бәлвырд хәс: фәләггад кәны фыңгыл бадджытән. Йә ләггады тыххәй уырдыгыстәгән агъдау скәныңц.

Силәм — куыдзы ном; Силәм у зәххон куыйты хистәр, зәххон куыйты мыггаг цы куыдзәй рацъд, уый.

Сафа — кьонайы дзуар ирон мифологийы, кьонайы рәхыс саразәг әмә йә бардуаг. Нарты эпосы Сафа у уәларвцәрәг.

Уацилла — ирон мифологийы у адәмы уарзондәр дзуәрттәй, арвнәрды бардуаг, хоры зайәгхалтә әмә тылләгыл аудәг дзуар.

Әфсати — уәларвцәрәг «уәздан хәәддаг цәрәгойты хицау», цуанәтты бардуаг. Нарты кадджыты Әфсатимә ис диссаджы сызгәерин уадындз, баләвар әй кодта разәгъды нарты Ацәмәзы фыдән.

Фәлвәра — ирон мифологийы сәйрагдәр дзуәрттәй иу, лыстәг фосы, фыццаджыдәр, фысвосы бардуаг. Кадджыты у

уæларвцæрæг, хæдзарон фосы хицау. Иннæ ирон дзуæртты хуызæн Фæлвæра дæр æдзух бады нарты куывдты.

Куырдалæгон — уæларвон куырда, куырдыты бардуаг ирон мифологийы. Аразы згъæртæ, хотыхтæ æмæ æндæр хæстон дзаума. Нартæн сарæзтæ гутон.

Донбеттыр — дондунейы паддзах Нарты кадджыты. Нымадтой ма йæ кæфты бардуагыл дæр. Эпосы æвдыст цæуы, бирæ чызджытæ кæмæн ис, ахæм тызмæг лæджы хуызы.

Галæгон — дымгæйы бардуаг ирон мифологийы. Уæларвон Галæгон цæры иунæгæй хæхты бæрзæндты, уырдыгæй рауадзы уад æмæ тымыгътæ.

Фæринк — цирхъ кæнæ æхсаргарды мыггаг.

Сагъадахъ — Нарты кадджыты: иу варианттæм гæсгæ у фатдон, иннæ варианттæм гæсгæ та — хæдæхсгæ фатдон.

Бузна, бузнаг нæл хуы — фыдмитæгæнæг, налат хъæддаг хуы.

Залты мит æмæ æнусы цъити — иттæг бирæ миты æруард, ома, залты бæсты цы мит æруары, ахæм.

Астымгæрдæг-къуыстымхал — астымты, дурджын рæтты кæрдæг тыхджын вæййы, æмæ, ома, астымгæрдæг арæххалæй, бирæйæ; хорз, бæзджын кæрдæг.

Хъуытаз — чысыл дзæнгæрæг.

Церечы згъæр — кадджытæм гæсгæ — номдзыд лæг Церечы згъæр хæдон. Хæсты коймæ-иу йæхæдæг йæ хицауы уæлæ феста, æмæ йæ уæд кард нæ карста, фат дзы нæ хызти.

Бидасы тахъа — номдзыд Бидасы æмбисонды згъæр худ; хæсты коймæ-иу йæхæдæг абадти хæстоны сæрыл æмæ-иу уыцы хæстон лæджды уæд кард дæр нал карста, фат дæр дзы нал хызти.

Дзæгъындзæг — маргъы мыггаг, гæркъæраджды хуызæн.

Цыкурайы фæрдыг — зынаргъ дуры мыггаг: мард æгас кæныны, цæфта дзæбæх кæныны тых кæмæ ис, ахæм фæрдыг. Ома, цы курай, уый дæттæг.

Уацамонгæ — Нарты диссаджды зоньнджын къус, кæхц, хъæбатырты кæхц. Уыдис æм ахæм миниуæг, æмæ-иу стыр хæстон сгуыхты чи равдыстаид, стæй йæ хæстон сгуыхты тыххæй æрмæст æцæгтæ чи радзырдаид, уымæ-иу йæхæдæг йæхигъдауæй бацыд; иннæтæй йæ къухы никамæн æфтыд Уацамонгæйæ бануазын.

Барастыр — ирон мифологийы — мæрдты бæсты паддзах. Адæмæн сæ заххон хъуыддæгтæм гæсгæ, Барастыр кæй дзæнæтмæ барвиты, кæй та — зындонмæ.

Дзындз-аласа — зæлдагхуыз, сызгъаринхуыз аласа. Чысыл уæвгæйæ, тынг домбай чи у, ахæм бæхты мыггаг.

Хуыййсæр фæндыр — рагон ирон хъисын фæндыр.

Хъан — кадæджы «авд уæйыджы хъан — Хуры чызг Ацырухс» — фыццаг заманы-иу уыдис ахæм æгъдау, æмæ æдыхдæр мыггагæй чи уыд, ахæм хæдзар-иу хæссынмæ иста лæппу (кæнæ чызг) тыхджындæр мыггагæй. Æмæ уæд уыцы дыууæ хæдзары (дыууæ мыггаджы) кæрæдзийæн уыдысты æмцæгтæ. Хъомыл кæнынмæ-иу цы лæппу кæнæ цы чызг радтой, уый та хуындис хъан.

Хъандзалсæфтæг бæх — æндонсæфтæг бæх.

Аминон — мæрдты бæсты дуаргæс.

Нæрæмон — йæхиуыл хæцын, йæхи уромын чи нæ фæразы, æрхъæцмæ чи нæ хъæцы, ахæм адæймаг.

Рифтаг — дзæкъул, хордзен.

Кайын — хъауын, фæхъуаг кæнын.

Къаты бон — кустæ бон (бæрæгбон нæ, фæлæ).

Лыстхуыд — ома, лыстæг сынкæй хуыд.

Аза-бæлас — зайы «дзæнæты», ис æм низтæ сурыны æмæ мард æгас кæныны тых.

Фалгæрæттæ — куыройы фыдæй фæлгæтæджы æхсæн цы ссады рыгтæ æрæмбырд ваййы, уыдон.

Балсæджы Цалх — ирон мифологийы уæларвцæрæг æвирхъау æмæ быларæфтауæг зынг цалх кадджыты.

Зилахар, Зилахары быдыр — Нарты хъазæн фæз, Нарт фат æмæ 'рдынæй, кардæй, дугты уайынæй, кафын æмæ симынай сæ арæхст кæм æвзæрстой, уый.

Хъуаз — хъут (сыл), саг.

Харæ хъуымац — зæлдаг хъуымацы мыггаг.

Ацц — хъæддаг бабыз (хъаз?).

Гуым, Гуымы быдыр — бæстæйы ном; æвæццæгæн уый у — Хъуым, Хъуымы быдыр Цæгат Кавказы, ныры Пятигорскы цур.

Зонынджын — цы 'рцыди æмæ цы 'рцæудзæн, уый чи зоны, ахæм адæймаг.

Мæрт — фыццаг заманы хорбарæн, æхсæз килограммы бæрц.

Кæфты-Сæр-Хуыйæндонæлдар — ирон мифологийы — кæфты, кæсæгты бардуат.

Мусонг — сыррдзæрмттæй кæнæ бæласы къалиутæй конд рæстæгмæ цæрæнбынат, халагъуд.

Мыдамæстыгæ — мыдджын хыссæйæ конд кувинæгтæ.

Маџыс — исты уезагтæ сæ бынатæй иртасæн, кæнæ хъæбæр буаргъæдтæ сæттæн лæдзагæнгæс дзаума, арæхдæр æфсæйнагæй.

Къæсса — цармæй конд голлагонд.

Ирæд — фиддон, лæвардта йæ угур лæппу чызджы бинонтæн. Ирæд фыстой стыр æмæ лыстæг сыхаджын фосæй, зынаргъ дзаумæттæй (хæцæнгæртæй, егъау æрхуы æгтæй).

Аххæрæг — хæдзары цары сæйраг хъайван.

Дзырдуатон куысты фæстæ ахуыргæнæг æмæ скъоладзаутæ æрдзурдзысты Сосланы тыххæй кадджытыл. Дæлдæр хæссæм ахуыргæнæгæн æххуысы охыл фæрстытæ æмæ хæслæвардтæ, ахуырдаутæ ахуыр кæндзысты кадæджы текст æвзарын, йæ мидис раиртасын æмæ радзурын; дзырдуатæй ныхасы пайда кæнын (дзургæйæ); кадæджы æмæ йæ хъайтарты тыххæй сæ хъуыдытæ дискуссийы зæгъын.

Фарстытæ æмæ хæслæвардтæ кадджытæм:

1. Куыд райгуырди Нарты Сослан? Чи уыди йæ хъомылгæнæг?
2. Цæмæн загъта Сослан Сатанайæн: «Мæнæн кæй хæрын кæнут, уый иу куыдзæн хæрын кæнут, æмæ уын уый уæ къæсар уæддæр хъахъхъæндзæн»?

3. Чи байсарын кодта Нарты Сосланы? Кæм самал кодта Уырызмæг сæдæ гæбæты дзаг бирагъы 'хсыр, цæмæй Куырдалæгон байсæра Сосланы бæлæгъы?

4. Цæмæн баззадысты Нарты Сосланы уæрджыты сæртæ фæлмæнæй, æнæсарыдæй? Кæй аххосæй рауад бæлæгъ цыппар æнгуылдзы цыбырдæр?

5. «Нарт æмхæрд, æмнуæст уыдысты дауджытимæ», — зæгъы кадæг. Цавæр лæварертæ ракодтой Нарты Сосланæн æмæ Нарты адæмæн Уæларв Сафайы уазджытæ-дауджытæ — лæгты дзуар Уастырджи, æрвнарывгæнæг Уацилла, сырдты хицау хъæрау Æфсати, фысвосы бардуаг Фæлвæра, уæларв Куырдалæгон, дымгæты бардуаг Галæгон æмæ фурдты-дæтты хицау Донбеттыр?

6. Цы хæс райста йæхимæ Сослан уæларв Сафайы хæдзары куывды?

7. Кæцы зæдтæ æмæ дауджытæм куывтой Нарты адæм, кæцытæн дзы кодтой куывдтæ æмæ кæцы афон?

8. Цавæр хъæзтытæ уыд Нартмæ? Куыд æвзæрстой Нарты фæсивæд сæхи Хъазæн фæзы æмæ цæмæй? (Кафтæй, фатæй, тыхæй). Чи разынд Нарты фæсивæды 'хсæн се 'ппатæй тыхджындæр, кæй ном хастой адæм æмбисондæн?

9. Цы сфæнд кодта Сослан? Кæуыл амбæлд фæндагыл?

10. Цавæр цаутæ æрцыди Сослан — тыхагурыл йæ балцы, йæхицæн куы загъта: «Баздæхон æмæ тыхагур ахæтон бæстæтыл»? Цæмæн баххуыс кодта уæйгуыты мад Сосланæн? Чи фервæзын кодта Сосланæн?

11. Цы зонд бацамыдта уæйыг Сосланæн? Куыд æмбарут иудзонгон уæйыджы ныхæстæ: «Ацу, ма хур, ды дæр æмæ-иу афтæ макуыуал загъ, махицæй тыхджындæр никуы уызæни, загъгæ?»

12. Ссардта Сослан йæхицæй тыхджындæр æви не ссардта? Сбæрæг кæнут кадæг «Сослан — тыхагур»-ы сæйраг хъуыды. Цавæр зонд нын амоны ацы нæртон кадæг?

13. Радзурут-ма, куыд фембæлдысты æмæ кæм Сослан æмæ Гуымаг лæг æмæ куыд баззадысты æрдхорд æфсымæртæй?

14. Ссарут гиперболатæ Нарты каджыты «Сослан — тыхагур» æмæ «Сослан æмæ Гуымаг лæг»-ы. Куыд нывгонд сты ацы каджытæ гиперболайы фæрæзтæй, куыд æвдыст цæуынц ам геройты ныфс æмæ æгæрон тых?

15. Цæмæн бахъуыди Сосланы Куыцыгчы фырт Елтагъаны сызгъæрин сæрдзарм æмæ йæ куыд рамбылдта Сахъолайы уæзæгыл хъулæй хъазтæй? Скифты æгъдаумæ гæстæ, цæмæй хуыин кодта йæхицæн кæрц Нарты Сослан?

16. Цæмæн хуыдта Сатана Сосланы «ме 'нæныййаргæ хъæбул»?

17. Радзурут-ма, Нарты Сослан Тары дыууæ фырты — Мукара æмæ Бибыцыл — куыд фæтых ис, уый тыххæй. Цавæр хъæзтытæй бафæлвардта Сослан Тары фыртты æмæ сыл зондæй куыд фæуæлахиз? Куыд рацыд Нарты фыдбылыз Сырдон хинай Сосланыл хæлттæ 'ппарыны заман?

18. Цæмæн кодта гуырысхо Тары фырт Мукара æххуырст лæг Нарты фостæсыл? Цæмæн хоны Мукара Сосланы «кæлæнгæнаджы фырт»? Чи уыд уыцы «кæлæнгæнæг»?

19. Куыд базыдта Сатана Тары фырт Бибыцы тых, ныфс æмæ уд кæм сты, уый?

20. Цæй фæдыл рахастой знаг Сырдон æмæ Сослан? Цы загъта Сырдон Нартæн, йæ фырты мысанæн куы æрæвæрдта, уæд?

21. Цæуыл фæбыцæу сты Сослан æмæ Хызы фырт Челæхсæртæг Алæгаты стыр куывды? Чи рамбылдта хæснаг — Сослан æви Челæхсæртæг? Цæмæй рамбылдта хæснаг?

22. Бакæсут скъуыддзаг кадæг «Сослан Бедухайы куыд æрхаста»-йæ (Нарты каджытæ. Орджоникидзе, «Ир», 1975, 105-106 фф.)

әмә әрдзурут Тугъанты Махарбеджы ныв «Нарты куывд»-ыл:
 а) кәй базыдат нәртон геройтәй Махарбеджы нывы? Зәгъут сын сә нәмттә.

б) куыд баст у Махарбеджы ныв нәртон кадәгимә?

в) куыд әвдыст цәуы нывы Сослан әмә Челахсәртәджы быцәу, кафгә кәм кәнынц раздәр фынгыл, стәй та кәхцыл, уыцы бынат?

г) уә зәрдәмә фәцыди Тугъанты Махарбеджы ныв? Цәмәй? Цавәр әндәр нывтә ма сарәзта Махарбег Нарты кадджытәм?

23. Әрфыссут-ма уәхи ныхәстәй Хызы фырт Челахсәртәг әмә Сосланы кафт Аләгаты куывды. (Пайда кәнүт кадәджы ныхәстәй).

24. Куыд сси Бедуха-рәсугъд Сосланы ус? Цавәр кәләнгәнәг дзаумайы руаджы райгас Бедуха? Куыд әвдыст цәуы Сосланы хиндзинад?

25. Радзурут-ма, Сослан Сатанайы зындоны цадәй куыд фәрвәзын кодта, уый тыххәй. Цы сфәнд кодтой Нарты фәсивәд әмә цәмән? Куыдәй базыдта Сослан, Сатана зын уавәры кәй ис, уый?

26. Цәй тыххәй байрәджы кодта Сослан Сатанайы фәрвәзын кәнынмә? Цәмән рауагъта Барастыр Сатанайы Мәрдты бәстәй?

27. Куыд әвдыст цәуы кадәджы Сатанайы кәләнгәнәг тых?

28. Сбәрәг кәнүт кадәджы сәйраг хъуыды. (Ссарут Мәрдты Барастыры ныхәстә кадәджы әмә сә аив бакәсут).

29. Куыд ракуырда Сослан Косер-рәсугъды? Цәмән фәци Сослан авд дәлдзәхы әмә хәйрәджытәм куыд ныххаудта?

30. Куыд цард Сослан хәйрәджытәм әмә куыд сәмбәлдис йә дзылләйыл?

31. Радзурут-ма, Сосланы балцы тыххәй Мәрдты бәстәм. Куыд бахауд Сослан авд әддәгуәлә галуанмә? Кәй уыдис уыцы галуан?

Цавәр ирәдыл бафидыдтой Сослан әмә авд уәйыджы? Кәм әмә кәй әххуысәй хъуамә ссардаид Сослан Аза-бәласы сыфтә? Цавәр диссәгтә фәдта Сослан Мәрдты бәсты? Чи уыд Мәрдты бәсты дуаргәс?

32. Ранымайут-ма Мәрдты бәсты диссәгтә әмә зәгъут, цы амонынц, уый. Куыд раздәхти Сослан Мәрдты бәстәй? Цы бафәдзәхста Бедуха Сосланән фәстәмә куы цыд, уәд? Сәххәст кодта Сослан Бедухайы фәдзәхст?

33. Куыд базыдта Гәтәджы фырт гәды Сырдон, цәмәй у

Сосланæн йæ мæлæт, стæй йæ бæхы мæлæт? Кæд бауырныдта Сатанайы, Сослан Мæрдты бæсты кæй уыдис, уый?

34. Цавæр ирæд бафыста Сослан авд уæйыгæн сæ хъан — Хуры чызг Ацырухсы тыххæй?

35. Куыд æрвыста йæ рæстæг Сослан Зилахары быдыры? Цы загъта Сослан Балсæджы чызгæн, уый йæ йæхицæн бинонтæн куы хонын кодта, уæд? Цæмæн рарвыста Балсæг йæ Цалхы æмæ йыл цавæр хæс сæвæрдта?

36. Чи разынди тыхджындæр — Сослан æви Балсæджы Цалх? Цæмæн бахордта ард Балсæджы Цалх? Чи сардыдта ногæй Цалхы Сосланыл æмæ загъта: «Сосланæн йæ адзал дæуæй у, æмæ ма йыл иу скъæрд ракæн дæхи», «Сосланæн йæ уæрджы-тыл атул хуысгæ куыд кæна, афтæмæй»?

37. Зонут ацы бæласы мыггæгтæ: фæрв, сусхъæд, фатхъæд, тæрс, тулдз, бæрз, æхсары къутæр? Раивут-ма ацы ныхæстæ уырыссаг æвзагмæ. Бæлæстæй кæцы баххуыс кодта Сосланæн Балсæджы Цалхы бауromын?

38. Кæм æмæ куыд атæхын кодта Балсæджы Цалх Сосланы уæрджытæ сæ тæккæ сæртыл? Чи фæхабар кодта Æхсæртæггæтæм Сосланы мæлæты тыххæй?

39. Куыд бавæрдтой Нарт Сосланы? Цæмæн сразы ис Сослан мæрдтæм цæуын мæгуыр лæджы фыртимæ? Радзурут-ма, цæмæн уыдис уыцы мæгуыр лæппу мæрдты дзæнаеты? Цал рудзынджы ныууадзын кодта Сослан йæ ингæны æмæ цæмæн?

40. Кæмæй сита йæ маст Сослан æмæ цæмæн? Чи райста Балсæджы Цалхæй Сосланы тут æмæ куыд æрцыдис уый? Чи загъта ацы ныхæстæ æмæ цы у сæ нысаниуæг: «Сослан, Балсæджы Цалх дын мæрдты фæлдыст фæуæд, дондзау æмæ дын лæггадгæнæгæй фæхæтæд, уæлæуыл та дын цырт уызæн!»?

41. Нæ чиныджы ис Хъаныхъуаты Умары æртæ нывы Сосланы тыххæй кадджытæм: фыццаг — кадæг «Сослан — тыхагур»-мæ, дыккаг — «Сослан Мæрдты бæсты»-мæ, артыккаг — «Сосланы мæлæт»-мæ. Уæ зæрдæмæ цæуынц? Цавæр аивадон мадзæлттæй пайда кæны нывгæнæг ацы нывты? (ахорæнтæ, кадæджы сюжет, геройты фигурæтæ куыд æвæрд сты нывыл..).

42. Нарты кадджыты францаг иртасæг Жорж Дюмезиль хоны Сосланы (Созырыхъойы) — «ирон Нарты эпосы æппæты номдзыддæр хъайтар». Цæмæн?

43. Сымах бакастыстут кадджыты цикл Нарты Сосланы

тыххэй. Цавар адаймаг уэм кэсы Сослан (йæ æдде бакаст, йæ характеры æууэлтæ, йæ уæлæдарæс, йæ адаймаджы миниуджытæ)? Æрфыссут Сосланы, Нарты кадджытæй æмæ Тугъанты Махарбеджы æмæ Хъаныхъуаты Умары нывтæй пайда кæнгæйæ.

44. Дзанайты Иван (Нигер) йæ уац «Нарты кадджытæ»-йы фыста: «Сослан — Нарты «нæрæмон». Разы стут Нигеримæ? Цы кадджытæ бакастыстæм, уыдонæй æрхæссут дæнцæгтæ Нигеры ныхæстæн.

45. Сæрдмæ уын кæсынмæ лæвæрд уыди Булкъаты Михалы роман «Нарты Сосланы æвдæм балц» («Мах Дуг», 1987. №7). Кæсын хъуыди иронау кæнæ та уырыссагау (Булкаты М. Седьмой поход Сослана Нарты. М. «Советский писатель», 1989, 278 ф.). Фæцыдис уæ зæрдæмæ Михалы роман? Цæй тыххэй у ацы прозаикон уацмыс? Чи сты йæ сæйрагдæр хъайтартæ? Цы пайда фесты фыссæгæн Нарты кадджытæ Сосланы тыххэй? Сбæрæг кæнут Михалы романы сæйраг хъуыдытæ.

46. Ныффыссут цыбыр рецензи Булкъаты Михалы романы: «Мæ хъуыдытæ роман «Нарты Сосланы æвдæм балц»-ы тыххэй.

47. Кæцы поэттæ æмæ фысджытæ пайда кæнынц Сосланы фæлгонцæй сæ æмдзæвгæты æмæ уацмысты? (Хъайттаты Сергей ныффыста дыууæархайдон пьесæ «Нарты Сослан». Æмдзæвгæтæ: Ходы Камал, Хостыхъоты Зинæ, Хъодзаты Æхсар, Дзаболаты Хазби, Малиты Васо, Плиты Грис.)

Ацы фарстытæн дзуаппытæ дæтгæйæ, ахуырдаутæ ахуыргæнджы æххуысæй æрцауынц бæлвырд æмæ раст хатдзæгтæм. Сæ хъуыдытæ бафидар кæныны тыххэй æнцой кæнынц Нарты кадджыты текстыл.

Уый фæстæ скъоладзаутæ факультативон ахуырты байхъусынц се 'мбæлтты рефераттæм, уыдон фыст æрцыдысты кадджытæ бакæсыны фæстæ.

Уыдзæн ма.

ИРОН
ПОЭЗИЙЫ
АНТОЛОГИ

КОСТЫ ЛИЗÆ

(1954)

Косты Лизæйы æмдзæвгæтæ фыццаг хатт мыхуыры фæзындысты ивгъуыд æнусы 80-æм азты райдайæны. Æмæ сыл уайтагъд сæ цæст æрæвæрдтой поэзиуарзджытæ. Уды 'нкъарæнты фæлмæн рухс æмæ тавсæй, ирд ахорæнтæй дзаг уыдысты рæнхъытæ. Уæдæ сæ аив азæлдæй дæр æлхæдтой зæрдæ, цæвиттон, бæрæг уыди: нæ литературæ сфидæудзæни ног, ахадгæ хъæлæсæй.

Уæдæй нырмæ дзæвгар рæстæг рацыд. Æмæ фидарæй зæгъæн ис: Лизæ фыдæнхъæл нæ фæкодта чиныгкæсджыты. Йæ уацмысты хуыздæртæ аккаг бынат æрцахсдзысты ирон дзырдаивады.

Ныр та хæрз цыбырæй йæ царды хабæрттæ. Косты Мараты чызг Лизæ райгуырди Ногиры. Ам каст фæцис астæуккаг скъола дæр. Уæлдæр ахуырад та райста Ленинграды паддзахадон университеты журналистикæйы факультеты. Куыста газет «Социалистическая Осетия»-йы, Цæгат Ирыстоны радиойы, журнал «Ногдзау»-ы редакцийы, чыныгуадзæнтæ «Ир» æмæ «Проект-Пресс»-ы редакторæй. Ныртæккæ та у Гасситы Викторы номыл типографийы рауагъдады редактор.

1985 азы Дзæуджыхъæуы рацыди Лизæйы æмдзæвгæты æмбырдгонд «Æрвон зынг». Уый фæстæ кæй ныффыста, уыцы уацмысты иу хай бакæсæн ис журнал «Мах дуджы».

* * *

Æз дæ уынын: дæ дæлæрмтты дæ къухтæ,
Цырт-сурæтау æнæзмæлгæ лæууыс,
Ныртæккæ ды æппæт дунейæ цух дæ —
Дæ миддунемæ джихауæй кæсыс.

Куыд зонгæ у мыдхуыз æрфгуыты фезмæлд,
Куыд зынаргъ у фæлурс æнгуылдзты фын!
Æхцон сурæт æрмæст мæ разы фестад —
Зындонæн дæр æз бауарзин йæ зын.

Мæ цæугæ хох, цы уайы ныр дæ цæстыл,
Сæгъдзаст æнгас дæм, чи зоны, фæзынд?
Кæцæй, кæцæй? Æмбарын æй: мæ бæсты
Æндæр чидæр дæ уаз бæллицты уыд.

* * *

Фæлæ та иу бон митхъарм мæн фæсайдзæн,
Æви та саугуырма бахæцдзæн мæныл, —
Мæ цæстыл та дæ æрвон æнгас уайдзæн,
Кæддæрау та æууæнддзынæн дæуыл.

Нæ хатдзынæн дæ хъæлæсы мæнг мыртæ,
Фæливæн агъуд цæсгомау зындзæн,
Фæлмæн дзырдтæ ыстæлфдзысты дæ былтæй,
Дæ мæнг бахудт зæрдæскъæфæн уыдзæн.

Æмæ нæ астæу ихын къул æртайдзæн,
Зæгъдзынæн та: «О ме 'мгæртты хуыздæр!»
Фæлæ та агъуд иуафон æрхаудзæн...
...Цымæ мын ды цы бакæнис фыддæр?..

* * *

Сау изæр мæ цъысыммæ фæтæры,
Æз сæударæй амардтон мæхи.
Тархы Сындз, зæгъ-ма мын æй, кæм цæры
Сау рувас, кæм æмбæхсы йæхи?

Нæй мæнæн афтид армæй фæцæуæн, —
Хъуамæ суа æртæ æрдуйы цух
Сау рувасы сау тенка, сæ кæлæн
Банкъара æхсызгонæй мæ къух.

Тархъы Сындз, къуырма дæ æви аххуыс
Ацы сахат не 'нтысы дæуæн?
О мæ зынг, ныггуыпп кæн, йе та ахуысс —
Нал дын и æндæр хуызы гæнæн.

Урс æрдутæ сау цæстытыл уайыпп,
Бадомдта мæ Тархъы Сындзы хин.
Раст мæ цыма мин хæйрæджы сайыпп,
Раст цыма æрцард мæ уды зин.

Нæй мæнæн афтид армæй фæцæуæн:
Хъуамæ суа æртæ æрдуйы цух
Сау рувасы сау тенка, сæ кæлæн
Банкъара æхсызгонæй мæ къух...

* * *

Дæ фыны дæр ды ма бавзар мæ зын, —
Мæнæн мæ хъынцъым низæй уæлдай нæу,
Æхсæвы зæдтæ барæвдауæнт дæу
Æмæ фæбонмæ рухс фынтæ фæуын.

Мæнмæ та уадз æдзух цæуæд кæуын,
Мæ хай фæуæнт дæ маст æмæ дæ рын,
Æрвон уарзт мæм æрбанывæста тын,
Æмæ йæ разы сагъдауæй лæууын...

КУЫВДЫ

Нывгæнæг Харебаты Аланæн

Цары хуынкъæй мæйрухсы къæртт фынгмæ
Иуафон æнæбары æрхауд,
Уыйадыл æй нал афæндыд уынгмæ —
Уымæ уынг фæкаст мæгуырау, цауд.

Ам рызти нэртон зарэггэй уат,
Уынджы та нэ уыди змэлэг, — ничи,
Сау булкъ æмæ дзулы 'хсæн бынат
Скодта æмæ фынгыл уый ныйичъи.

Ногдыгъд сæн гæзæмæ дардта сырх.
Урс уыдысты нурийы дæндæгтæ.
Алы дзырд дæр карды комау — цыргъ.
Агуырдта фæйнæрдæм цин фæндæгтæ.

Цард цыма æрмæст уысмы бæрц у,
Хъулæттæ: нæргæ цинæй — мæтгæлмæ.
Хъус-ма, мæйрухс, райсом дæр æрцу,
Ам та дæм кæсдзыстæм мах æнхгæлмæ.

Ахæм фынгыл ничи нуазы дон.
Ногдыгъд сæн нæ сидгытæм фæхгæбæр.
Мæйрухсы къæртт басгуыхти цæхдон —
Уым тылдтам æхсызгонæй нæ къæбæр...

РОМАНС

Фатимæйæн

Иу уарди, ис уардийы сыфыл гæлæбу.
Ис арвæрдын изæры дуарыл.
Æнæнтыст ыстгæлымæ армæй фæлæбур,
Æрсадз æй дæ нывæрзæн царыл.

Æвналы рæвдаугæ бæрзонд тулдзмæ уахгæз.
Мæлдзыгдоныл ма ныллæу къахгæй,
Æртæхдзаст кæрдæгæн йæ цæсгоммæ бакæс,
Куы стула сызгæрин хур раггæй.

Мæ къона, цы зарæг, мæ боныл, цы хгæрæг,
Цы сомбон æрныгъуылди разгæй?!
Мæ зæрдæ — нæрæмон, æнæсæттон барæг —
Æрду-хидыл хгæзы 'мæ хгæзы...

Æнæнтыст ыстъалымæ армæй фæлæбур,
Æрсадз æй дæ нывæрзæн царыл...
Ис уарди, ис уардийы сыфыл гæлæбу...
Ис арвæрдын изæры дуарыл...

МЫСÆН ÆМДЗÆВГÆ

Мыдыбындз тахт æнæмæтæй мыдгур,
Сызгæринæй æрттывта фæззæг, бур,
Мæныл та хауди арвы риуæй дур,
Цæй æнцонæй йæ загътой: «Амард Хур»?

Æцæг у, азтæм иу миниуæг ис:
Кæддæр-кæддæр фæкъуырма вæййы рис.
Фæрныг дуне, цæуа дыл цин фæрнæй,
Мæ уды арвыл иу стъалы дæр нæй.

Æрпыди уалдзæг. Къаппа-къуппа, мур,
Йæ сæр ысдардта цъæх кæрдæгæй, бур.
Йæ хъæлæс хъуысы зæрватыккæн дард.
Зæронд ахстæтты базмæлыди цард.

Цæф донхъазау иуварсæй кæсын:
Уæ цин — уæлахиз, уæд мæхи мæ зын.
Хъысмæтæй афтæ у æнустæм лыг:
Æфсымæр — Цин, æмæ æфсымæр — Хъыг.

Æнæхатыр у ивгъуыдæн йæ уæз.
Фæстаг зарæг ма самайдзынæн æз.
Кæм дæ, кæм дæ, фыдрохгæнæн цъæх дур?!
Цæй æнцонæй йæ загътой: «Амард Хур»...

21.04.00

БЕРГМАНЫ МОТИВ

Мах иууылдæр мæлæты фос ыстæм,
Нæ уарзы уый тылиф кæнын йæ куыстæй,
Æз дæр нæ бадын даргъкъахæй, æгуыстæй,
Дзырдылдзуан и мæ хъысмæты æрфысты.

Æмæ — дыууæ æнæвдæлоны — мах
Фæишпæрд ыстæм иучысыл нæ уагæй:
Мæн ардыгæй нæма хæссы мæ к'бах,
Мæ уазæг та зæрдæцъæх у фæндагæй.

Йæ уæлæ уый, æвæццæгæн, кæрц у.
Æрцауындз æй, æнæмæнг сис дæ худ дæр.
Æрулæф уал. Дæ чемы уал æрцу,
Кæдæм ирвæзы уайсахат мæ уд дæр?

Тызмæг уазæг нæ кæны мурдæр дис.
Зæрдæ йын и. Сты дзæгъæлы уæ дамтæ.
Мæ мæгуыр к'æсы ирхæфсæнтæ ис:
Куы шахмæттæ æрцагуры, куы — к'æамтæ.

Ныр нал у уымæн кулдуармæ йæ каст.
Тæрæзтæ æмæ сойдзырагъ — нæ разы.
Ныфсы дзир-дзур æмæ фылбоны х'æзт
Кæрæдзи ивынц ацал-ауал азы.

29—30.01.01.

ХЪЫСМÆТ

Æцæг уыди — нæу хахуыр æмæ дам,
Бæлвырд æй зоны арвы бын йæ х'æстæ.
Бæллæхы дыргъ куы бахордта Адам,
Æндæрхуызон æм уæд фæкасти бæстæ.

Дзæнæты мæргътæн аивта сæ зард,
Æндæр уыдысты дыргъдоны бæлæстæ.
Йæ зæрдæйы æнахуыр цин æрцард
Æмæ йæ сайдта барджынæй йæ фæстæ.

Æнусон удыл хурк'æвда æрцыд.
Нæма уыдысты фидинаг йæ хæстæ.
Нæма сæргом йæ дудгæбон, йæ фыд.
Нæма ныннæрыд Стыр Хуыцау йæ мæстæй.

Æрцыди хъустыл къахдзæфты уынæр
Æмæ фæтарсти: «Худинаг у — гом дæн!»
Æмæ йæ тыхстæй ратыдта сыфтæр,
Æмæ йæ тыхстæй — залмы сыфтæ тонгæ!

«Йæ митæ сты дызæрдыггаг цыдæр!
Цы зонид хъуамæ адæймаг æфсармæн?!
Кæд Мæ фæсайдта — сар кæны йæ сæр».
Йæ сау æндæргæй сау цин калди калмæн.

Æмæ ныккуыдта адæргæй Адам.
Дзæнæты бон æрхæндæг йемæ хаста.
«Мæн аххос нæй æппындæр ницы ам!»
Йæ даргъ дзыккутæ Еуа рохстæй фаста.

Куы аздади Дзæнæты дыргъдон дард,
Сæ сæрмæ арв куы айтыгъта йæ цатыр,
Уæд дæр уыдтой: Дзæнæты дуарыл — Кард
Æмæ æгъатыр Хъахъхъæнæг, æгъатыр...

ФÆНДАГГОНЫ ЗАРÆГ

Раст у — нæ домы тыхдзырд, хæснаг:
Ивгъуыды аздади цард — цъæхснаг,
Иунæг дæр никуы æрцахстон кæсаг,
Никуы амардтон саг.

Хорæй хаст, хуыммæ фæцыди, хъал,
Здæхы хъæмæ ныр гал.
Цал уыди уды фæндиаг, цал,
Уал дзы нæ рантыст, уал.

Фæндагыл банафон и æгæр —
Балцы фæцъæх мæ сæр;
Развæд ысрухс кæны хатт цæхгæр
Стъалыты дард цæхæр.

Нал у фæстиæтты афон ныр,
Ривæдыл ис гуыдыр:
Зарæджы — зæххы уæздандæр мыр,
Арвы мæсты гуыр-гуыр...

2005

ТЪÆНДЖЫ МÆЙ

Хур цы пайда у ныр?!
Фæлæ хуры тын хуссæртты кафы,
Æмæ фыййагæй чъизи мит хафын,
Æмæ разыны уыр.

Арв — бæрзонд æмæ цъæх,
Фæлæ зæрдæ цæмæндæр æнкъард у.
Уæлдæф хъарм у дзæбæх,
Æмæ уалдзæг та афтæмæй дард у.

Уын фынтæ, у æнцад,
Æмæ, хæрис, дæу ма сайæд митхъарм —
Сыстад арвгæрон уад
Æмæ дары дæ къуышамæ их-арм.

Зары тæдзынæг, хин.
Уарзын алцы йæ афон, рæстæгыл.
Кафы нæзыйыл тин.
Хъуысы хъæдхойы къуыпп-къуыпп хæстæгæй.

Уæлдæф хъарм у дзæбæх,
Æмæ уалдзæг та афтæмæй дард у.
Арв — бæрзонд æмæ цъæх,
Фæлæ зæрдæ цæмæндæр æнкъард у.

2007

КЪАДЗАТЫ СТАНИСЛАВ

(1955)

Къадзаты Соброны фырт Станислав райгуырди Кировыхъæуы. Астауккаг скъола каст фæуыны фæстæ ахуыр кодта Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты. Каст дзы фæцис æртæ курсы, стæй аивта Мæскуыйы паддзахадон университеты журналистикайы факультетмæ. Ахуыр фæци 1979 азы æмæ кусын райдыдта Цæгат Ирыстоны радиойы. 1989—1993 азты уыди журнал «Ногдзау»-ы бæрнон секретарь. Уый фæстæ ногæй рацыди Цæгат Ирыстоны радиомæ æмæ ныртæккæ дæр кусы уым.

Рауагъта æртæ поэтикон чиныджы «Уидæгты рухс» (чиныгуадзæн «Ир», 1990), «Ирдгæ» (чиныгуадзæн «Ир», 2001), «Урс къæсæр» (чиныгуадзæн «Ир», 2006).

Станиславæн ис хæдхуыз поэтикон хъалæс, йæ цæст у уынаг, æрдзы нывты, адæймаджы миты æмæ миниуджыты ахсы ахæм æууæлтæ, фæзилентæ, æндæрты бон уынын кæй нæу. Ахсджиаг мæм кæсынц, поэт не змæст царды цаутæ, мæнгард удты чъизи хъуыддæгтæ кæм æвдисы, уыцы уацмыстæ дæр. Йæ базырджын ныхæстæ, йæ сатирикон рæнхъытæ сты рæстдзæвин, адæймаг сæ æнцонæй бахъуыды кæны. Æрмæст иу фиппаинаг. Фæнды мæ, цæмæй поэт йæ хъус тынгдæр дара æмдзæвгæты техникон арæзтмæ — ритммæ, рифмæтæм, стæй уыцыуи фæлгонцтæ фæлхат ма кæна.

ЗЫМÆГОН НЫВ РАГБОНТÆЙ

**Ногдæд хъуг хæдзары рудзгуйтæм каст,
Рæуæдмæ сидгæйæ уасыд.
Рæуæд та хæдзары гæдыйæ тарст,
Агуырдатæ фæдæг сыд насыл...**

Æхсæвы сасир ныйирд кодта кæрт —
Стъалыты рухс æм фæрсыгъта.
Райсоммæ кæвдæсы урс цæххы къæртт
Батади хъуджы цæссыгътæй...

1983

НÆ ФÆЧЧЫ УÆЛМÆРДТÆЙ ХÆССЫН

Баринæйæн

«Мыййаг куы уа нæ мæрдтæн зын —
Ды ам, мæ хур, хъæр ныхас ма кæ,
Нæ фæччы уæлмæрдтæй хæссын
Фæткъуытæ, курагатæ, балтæ., —

Дзырдтай-иу сабыргай, мæ мад, —
Хæссын нæ фæччы — дар дæ зæрдыл...»
Фæкъул и доны къусау цард —
Æруарыд залты мит мæ сæрдыл...

Дæ цыртыл авæрын мæ арм,
Дæ цуры алæууын сæркъулæй,
Цæуы дæ ингæнæй дæр хъарм,
Фыдæх мæ зæрдæйæ фæсуры...

Æххæст кæнын дæ фæдзæхст зын —
Дæ ингæнмæ мæ надвæд сфæндаг —
Нæ фæччы уæлмæрдтæй хæссын,
Æз та дзы рахæссын... æрхæндæг...

1985

* * *

Мамысоны ма мысон,
Уымæн нæй уæвæн.
Мамысоныл ма фыссон —
Ахуысдзæн тæмæн.

Мамысоны ма мысон —
Нал уыдзынæн, нал!
Мамысонæн цал ыстæм?
Цал æй уарзы, уал.

1994

* * *

Хуыцау æмæ хицау
Цæмæй кæнынц хицæн?
Хуыцау кæд — йæхицæй,
Уæд хицау — йæхицæн.

* * *

Ацы цард мын зинау,
Ехх, уыдзæн кæдмæ —
Де 'рдæгмæ дæр чи нæу,
Уымæ кæс хæрдмæ...

* * *

О цас чызджытæ Иры!
Фæлæ нæ лæшпутæ — фынæй,
Хæмыцы рихи — бирæ,
Фæлæ Хæмыцы дæндаг нæй!

СОСЛАНМÆ

I

Дæуæн дæ номы бацард SOS —
Уыдтæ фыццаг фæдисæттæн.
Нæ нын уынаффæ, нæ — сæрбос,
Æнæ нымæц — нæ риссæгтæ.

Сослан, Сослан, нæ хъæр дæм: «SOS!»
Фæлдæхы дуне иннæрдæм,
Кæм ма уа ирвæзыны хос,
Нæ цард — фыдæхы минæтæ.

Æгъдау дæр — нал, æфсарм дæр — нал,
Цы уызæн дарддæр — майдыма!
Ды дурæй райгуырдтæ, Сослан,
Ныр дуртæ гуыры адæмæй!..

II

Хъысмæт дæр дын нæ уыд кæрддзæм,
Ныфсхастдæр чи уыд а зæххыл! —
Цардудæй бацыдтæ мæрдтæм
Æмæ фæстæмæ раздæхтæ.

Сослан, Сослан, дæумæ — нæ каст,
Куыд хуыссыс афтæ ингæны?!
Нæ фæдисхæрмæ рæвдздæр раст —
Дæ балц фæкæн ныр иннæрдæм.

Мæнг дунейы æвдадз куы нæй,
Хæрам нæ былмæ бассывта,
Æцæг дунейæ гъеуæд, цæй
Дыккаг хатт схæсс Азасыфтæ.

Дыууæ хорзы æрцæуид уæд —
Бынсæфтæн хос ыссариккам
Æмæ Тотырадзы мæлæт
Дæуæн дæр, ехх, ныббариккам...

1992

СОНЕТ

Мæ цардамонд мæ фынты хай фæцис,
Ысхизын уым мæ уды Эверестмæ,
Хæрамæй уым бынтон сæрибар фестын,
Уым айсæфынц мæ хъыгтæ æмæ рис.

Куыnnæ тыхсон: мæ рæбыны цы ис —
Мæ бæллицтæн сæ фадхъулмæ дæр не сдæн,
Мæ хъарутæ лыстæг хъуыддæгтыл фесты.
Мæ къухты ма — æртхуроны къæрис.

Кæнынц мæ бонтæ ме 'хсæвтæм хæлæг —
Мæ фынты ир æфсымæртау æмдзæрин,
Куы уайд афтæ царды дæр, х'æлæкк,

Фыдæх нæ удтæ рæмпæгау нæ хæрид,
Йæ к'æмтæ уæд æрæвæрид фыдлæг,
К'юста дæр, мæгуыр, уæд мæрдты æрцæрид...

1993

* * *

Ацыдтæн бæлæстæй дарддæр —
Ма уынон сыфтæн сæ хауд,
Рагвæззæг бур сыфтæ мардæй
Зæры мæ мастыл цæххау.

Фесты сæ ныхæстæ арвæн,
Зæхх сæм ныр дары йæ арм.
Ханты цагъд к'æвда æнкъардæй
Ивазы уыдонæн даргъ.

Хатынц — сæ æрвон цард аск'зуыд,
Буцæн ма иу кафт — сæ бар,
Дымгæ сын чегъре куы басгуыхт,
Фестынц йæ фæндонæй маргъ.

Ленкгæнгæ, зилгæ æртæхынц,
К'валиутæ иууыл — фæлахс.
Сыфтæн ма иунæг цин зæххыл —
Уидæгтæм гъеныр æввахс...

26.09.96

ÆРРА ЦÆРГÆС

Бæрзондæй ныллæгмæ фæлгæсгæ
Йæ цæст йæхи 'ндæргыл фæхæст и.

Мæ тахт, дам, чи фæзмы зæххыл —
Йæ зонд, мæгуыр, фæцыдис афтæ —
Фæхуынкъ, дам, кæнон æз йæ тыл —
Йæхи йæ аууоныл ныццавта...

1993

* * *

Донхæрис йæ цъæх уырзтæй
Агуры дæ фæдтæ..
Ехх, куыд тагъд фæцæсты сты
Уалдзæгæн йæ фæндтæ!

Сыфтæ дæр ма адæргæй
Тахтысты дæ фæстæ,
Аззадысты мадардæй
Хурдзалыг бæлæстæ.

Сæрдимæ мын ацыдтæ,
Нал и цинтæй иу дæр.
Ды мæнæй цы балцы дæ,
Уымæй зæрдæ — сидзæр...

17.08.98

* * *

Кæсаг нæ зоны ленок кæнын!
Нæ зоны бирæгъ сенк кæнын!

Сырдон нæ зоны сайын!
Мит уалдзыгон нæ тайы!

Хуыснæг нæ зоны давын!
Нæ судзы мур дæр давон!

Цæргæс тæхын нæ зоны!
Нæ тæрсы тар æхсонæй!

Сыфтæ куы нæ и цылы!
Быдыры цалх нæ зилы!

Нæ тулы хохæй дур!
Нæ зоны тавын хур!

Терк нæрæмон нæу!
Æз нæ уарзын дæу!

1991

* * *

Нæй, дам, хурмæ комкоммæ кæсæн,
Уæд æз та дыууæ хурмæ куы кастæн —
Бастъæла дæ цæстыты тæмæн,
Бастъæла мæ тæригъæдæй, уастæн!

Уыцы бонæй æз куы бадæн куырм —
Нал уыны мæ зæрдæ никæй, ницы, —
Сау рухс зилы мæн цыма хуыдым,
Сарæзта мæ, оххай, цъил йæхицæн...

12.06.96

* * *

Фысы хъуынау ныббæзджын кæрдæг,
Æхситтæй зардзæни мæ цæвæг,

Зæрватыккау тæхдзæни зæрдæ,
Цы сæрд нын байтыгъта йæ тæрттæ!

Лæшпуйы цин — нæргæ-уыраугæ,
Цæвæгæй агургæ 'мæ — аргæ...

15.06.2000

* * *

Цæй лыстæг у уарын —
Нæ йæ уыны цæст.
Сæлфынæг æнкъары
Мæ цæсгом æрмæст.

Йæ уымæл хъыдзыйæ
Мæ зæрдæ фæцъæх.
Йæ уарын — дыдзыйæ,
Йæ æрхуым та — хæрх...

2004

* * *

Фæззæджы зæрин тæгтæй
Сусæг нæй мæнæн —
Бæлæстæ сæ уидæгтæ
Бануæрстой фæлмæн.

Акæс-ма: сæ фадхъулмæ
Сыфтæры хъæццул.
Хъызт кæнæд ныр дзагъултæ,
Уилæд сæм цъæх хъул.

Митуазалæй ирдгæтæ
Уадз кæнæнт дзæнгæл —
Сыфтæры бын уидæгтæн
Нæй, мæ хур, сæлæн.

2004 аз октябрь

* * *

Йæ асæй йæ фæндыд уæлдæр,
Йæ къубал ивæзта æгæр,
Йæ гуырæй феуæгъд и йæ сæр
Æмæ тæхы, тæхы кæмдæр...

ÆМБИСОНД

Хал æххуыс у халæн, хъал та — хъалæн,
Фæлæ фарны гуырæн — рухс.
Булæмæргъæн бахъырныдта халон
Æмæ булæмæргъ... ныхъхъус...

* * *

Æййи! Æз базыдтон кæддæр-уæддæр,
Цæмæн фæхойы маймули йæ сæр —
Йæ фыдæл, дам, дæн адæймагæн, кæд,
Уæд, дам, фæлтау куы уыдаин æвæд.

* * *

Арф у Иры дзыкъ, бæгуыдæр,
Фæлæ нæу гыццыл мæ фындз дæр —
Искæдбон уæддæр ысындзæн...

* * *

1

Ацы 'хсæв цъырцъырагтæн — сæ бар,
Цыма гомæй уынынц арвы дуар,
Афтæ зæлы уæлдæфы сæ цин,
Афтæ 'ххæссы стъалытæм сæ дзинг.

2

Гъей, цъырцъыраг, Сафайы фæдон,
Цавæр у дæ куырдадзы фæтыг?!
Мур уæвгæйæ — рацæгъдын дæ бон
Рухс зæлтæй Цыкурайы фæрдэг.

* * *

Йæ дзырдæй дарддæр хицау
У алцæмæн дæр хицау...

* * *

Хæлы лæг хæлæгæй,
Хуым кæны хæрæгæй...

Цъары фæрстыл:

1. Сусæны мæй.
2. Дымгæ фæткъуыты тæф кæны.
3. Кувæндон фæндаггæрон.
4. Зæронд сахары сусæгтæ.

* * *

Технический редактор
Корректор
Компьютерный набор
Компьютерная верстка
Дизайн

Виктория БОРАЕВА
Заира КАРАЦЕВА
Марина КИРГУЕВА
Ирида КОДЗАТИ
Залина ГУРИЕВА

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы армæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал «Мах дуг»

Подписано к печати 26.06.08. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,23. Учетно-изд. л. 7,83.

Тираж 1900 экз. Заказ № 1080. Цена свободная.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.

Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru

**Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.**